РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XI, № 2, 2020

Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшей аттестационной комиссии Республики Армения и
в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)

ИПСИЧКР

Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես
հատոր XI, № 2, 2020

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume XI, № 2, 2020

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

РЕГИОН И МИР научно-аналитический журнал

Редакционный совет:
Андриасян Л.Г. (главный редактор), Погосян /Хахбакян/ Г.Г. (зам. главного редактора), Царукян Ж.А. (ответственный секретарь), Андриасян Т.Л., Ваградян М.Г., Исагулян Г.С., Манукян С.Ф., Меликсетян А.Ф., Паносян Н.Ж., Саргсян С.Т., Шакарянц С.Э.
Редакционная коллегия:
Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), ***Айвазян А.М.*** (д.п.н., Центр стратегических исследований "Арарат", Армения), ***Айвазян Н.А.*** (д.ю.н, профессор, Ереванский государственный университет, Армения), ***Аллен С.*** (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США), ***Багратян Г.А.*** (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения), ***Бостанджян В.Б.*** (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), ***Григорян Э.Р.*** (д.ф.н., профессор, Армения), ***Демоян Г.А.*** (д.и.н., Армения), ***Дюбьен А.*** (Франко-российский аналитический центр "Обсерво", Франция), Егиазарян А.А. (д.э.н., Ереванский государственный экономический университет, Армения), ***Захаров В.А.*** (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия), ***Кожокин Е.М.*** (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия), ***Корнилов А.А.*** (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), ***Кочарян Ш.М.*** (Министерство иностранных дел, Армения), ***Мелконян А.А.*** (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения), ***Миронов А.Н.*** (д.ю.н, профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия), ***Надеин-Раевский В.А.*** (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия), ***Пахомов В.Г.*** (д.ю.н, профессор, Российский государственный социальный университет, Россия), ***Петросян Г.М.*** (Нагорно-Карабахская Республика), ***Редкоус В.М.*** (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия), ***Решетников Л.П.*** (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании "Царьград", Россия), ***Романовская В.Б.*** (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), ***Сваранц А.А.*** (д.п.н., Россия), ***Сергунин А.А.*** (д.п.н., профессор Санкт-Петербургский государственный университет, Россия), ***Шалян Ж.*** (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция), ***Якушик В.М.*** (д.п.н., профессор, Национальный университет «Киево-Могилянская академия», Украина).

Адрес редакции:РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,
Тел. (+37493) 944-440, (+37493) 868-797,
Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ գիտավերլուծական հանդես

Խմբագրական խորհուրդ՝
Անդրիասյան Լ.Հ. (գլխավոր խմբագիր), Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ.Հ. (գլխ. խմբագրի տեղակալ), Ծառուկյան Ժ.Ա. (պատասխանատու քարտուղար), Անդրիասյան Թ.Լ., Վահրադյան Մ.Գ., Իսագուլյան Գ.Ս., Մանուկյան Ս.Ֆ., Մելիքսեթյան Ա.Ֆ., Փանոսյան Ն.Ժ., Սարգսյան Ս.Թ., Շաքարյանց Ս.Է.
Խմբագրական կոլեգիա՝
Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, ***Այվազյան Ա.Մ.*** /բ.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/, ***Այվազյան Ն.Ա.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, ***Ալլեն Ս.*** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/, ***Բագրատյան Հ.Ա.*** /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/, Բոստանջյան Վ.Բ. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, ***Գրիգորյան Է.Ռ.*** /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստան/, ***Դեմոյան Հ.Ա.*** /պ.գ.դ., Հայաստան/, ***Դյուբյեն Ա.*** /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/, ***Եղիազարյան Ա.Ա.*** /տ.գ.դ., ԵՊՏՀ, Հայաստան/, ***Զախարով Վ.Ա.*** /պ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, ***Կոժոկին Ե.Մ.*** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/, ***Կորնիլով Ա.Ա.*** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Քոչարյան Շ.Մ.*** /Արտաքին գործերի նախարարություն, Հայաստան/, ***Մելքոնյան Ա.Ա.*** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/, ***Միրոնով Ա.Ն.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/, ***Նադեին-Ռաևսկի Վ.Ա.*** /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, ***Պախոմով Վ.Գ.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Պետրոսյան Գ.Մ.*** /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/, ***Ռեդկոուս Վ.Մ.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/, ***Ռեշետնիկով Լ.Պ.*** /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/, ***Ռոմանովսկայա Վ.Բ.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Սվարանց Ա.Ա.*** /բ.գ.դ., Ռուսաստան/, ***Սերգունին Ա.Ա.*** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Շալյան Ժ.*** /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/, ***Յակուշիկ Վ.Մ.*** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, «Կիև-Մոհիլյան ակադեմիա» ազգային համալսարան, Ուկրաինա/:

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ, տ. 9
Հեռ. (+37493) 944-440, (+37493) 868-797,
Կայք՝ www.geopolitika.am, էլ.փոստ՝ blacksea-caspian@mail.ru

Editorial council:
Andriasyan L.H. **(**Editor-in-chief), Poghosyan /Khaghbakyan/ G.H. (Vice-editor), Tsarukyan J.A. (Responsible secretary), Andriasyan T.L., Vahradyan M.G., Isagulyan G.S., Manukyan S.F., Meliksetyan A.F., Panosyan N.J., Sargsyan S.T., Shakaryants S.E.

Editorial team:
Avetisyan H.G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia), ***Ayvazyan A.M.*** (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research "Ararat", Armenia), ***Ayvazyan N. A.*** (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia), ***Allen S.*** (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA), ***Bagratyan H.A.*** (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia), ***Bostanjyan V.B.*** (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia), ***Grigoryan E.R.*** (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenia), ***Demoyan H.A.*** (Doctor of Historical Sciences, Armenia), ***Dubien A.*** (Observatoire franco-russe, France), ***Eghiazaryan A.A.*** (Doctor of Economic Sciences, Yerevan State Economic University, Armenia), ***Zakharov V.A.*** (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), ***Kojokin E.M.*** (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia), ***Kornilov A.A.*** (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), Kocharyan Sh.M. (Ministry of Foreign Affairs, Armenia), ***Melkonyan A.A.*** (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia), ***Mironov A.N.*** (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia), ***Nadein-Raevsky V.A.*** (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), ***Pakhomov V.G.*** (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia), ***Petrosyan G.M.*** (Nagorno-Karabakh Rebublic), ***Redkous V.M.*** (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia), ***Reshetnikov L.P.*** (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of "Tsargrad" TV Station, Russia), ***Romanovskaya V.B.*** (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), ***Svarants A.A.*** (Doctor of Political Sciences, Russia), ***Sergunin A.A.*** (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia), ***Chaliand G.*** (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France), ***Yakushik V.M.*** (Doctor of Political Sciences, professor, National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Ukraina).

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9
Phone: (+37493) 944-440, (+37493) 868-797,
*Website**:** geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru*

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции. Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции. Публикации платные.

ПОЛИТИКА

Конгломераты и чеболи в КНДР и Республике Корея: сравнение через призму влияния на политические процессы

Бардакчян О. Х.
Магистр Регионоведения, Российско-Армянский Университет (Ереван, Армения)
hovobard@gmail.com

Ключевые слова: южнокорейский, северокорейский, чеболь, конгломерат, правительство, КНДР, компания, влияние, президент, лоббирование, интересов

Կոնգլոմերատները և չեբոլները ԿԺԴՀ-ում և Կորեայի Հանրապետությունում: համեմատություն քաղաքական գործընթացների վրա ազդեցության հիման վրա

Բարդակչյան Հ. Խ.
Տարածաշրջանագիտության մագիստրոս, Հայ-Ռուսական Համալսարան (Երևան, Հայաստան)
hovobard@gmail.com

Ամփոփում: Հոդվածում դիտարկվում է հարավկորեական չեբոլների և հյուսիսկորեական կոնգլոմերատների ազդեցությունը արտաքին և ներքին քաղաքական գործընթացների վրա: Ուսումնասիրվում է Կորեայի Հանրապետության և Կորեայի Ժողովրդա-Դեմոկրատական Հանրապետության կառավարությունների հետ չեբոլների և կոնգլոմերատների վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում կատարվող փոխգործակցության պատմությունը: Կատարվում է այս երկու երևույթների համեմատություն, և տրվում է դրանց հետագա զարգացման կանխատեսումը:
Վճռորոշ բառեր՝ հարավկորեական, հյուսիսկորեական, չաեբոլ, կոնգլոմերատ, կառավարություն, ԿԺԴՀ, ընկերություն, ազդեցություն, նախագահ, լոբբինգ, շահեր

Conglomerates and chaebols in the DPRK and the Republic of Korea: a comparison through the prism of influence on political processes

Bardakchyan H. Kh.
Master of Regional Studies, Russian-Armenian University (Yerevan, Armenia)
hovobard@gmail.com

Abstract: The article considers the impact on the external and internal political processes of South Korean chaebols and North Korean conglomerates. The history of the interaction of chaebols and conglomerates with the governments of the Republic of Korea and the Democratic People's Republic of Korea over the past three decades is studied. A comparison of these two phenomena is carried out, and a forecast of their future development is given.
Keyword: South Korean, North Korean, chaebol, conglomerate, government, DPRK, company, influence, president, lobbying, interests

В современном мире, крупные транснациональные компании играют в политике ничуть не меньшую роль, чем состоявшиеся государства. Способы взаимодействия между государством и частным сектором мало отличаются друг от друга, несмотря на наличие определенных национальных особенностей, влияние которых зависит от того, где располагается основные промышленные объекты или руководство компании. Так, например, в некоторых развитых странах, принадлежащих Большой Двадцатке, существует легальный институт лоббирование интересов крупных компаний и корпораций со стороны специализированных агентств, привлекающих для этого политиков среднего и высшего уровня. Подобные случаи носят повсеместный характер и отличаются лишь, как уже было отмечено, местными особенностями. Самым явным примером подобного являются США, где лоббирование интересов крупных ТНК является не только законным, но и прибыльным бизнесом. Согласно опросу, проведенному агентством Gallup в 2016 году, 76% респондентов считают, что американские властные структуры коррумпированы [7]. Произошло увеличение вышеназванного показателя по сравнению с 2006 годом, когда на

вопрос «распространена ли коррупция в правительстве страны или нет?» положительный ответ дали лишь 59% респондента [**7**]. Мы не рискнем ставить знак равенства между лоббированием и коррупцией, однако статистика и данные, приведенные организацией Transparency International о том, что США вновь опустились в списке стран по индексу восприятия коррупции, заставляют нас задуматься [**20**].

Подобная практика так же существует и в азиатских странах. Особенно это касается «Четырех Восточных Тигров» вообще, и Республики Корея, в частности. О чем, собственно, довольно красноречиво свидетельствует следующая статистика. Например, в Южной Корее за последние 10 лет случилось как минимум шесть крупных политических скандалов, связанных с коррупцией в госаппарате и лоббированием интересов тех или иных компаний. Среди них особое место занимают скандалы с лоббированием интересов южнокорейских чеболей - крупных семейных ТНК, получивших свое влияние в годы правления так называемых армейских» президентов.

Взаимное влияние чеболей и южнокорейских властей является общепризнанным фактом. Это и не удивительно, учитывая, что именно южнокорейское правительство способствовало их усилению, видя в этих действиях возможность развития национальной экономики. До 80х годов двадцатого века Республика Корея была страной государственного капитализма, где именно власти контролировали чеболи и другие компании [**5,** стр.167-168]. Однако со временем, влияние и возможности чеболей настолько расширились, что правительству страны, начиная с 90х возглавляемому гражданскими, а не военными чиновниками, стало все труднее их контролировать. В конечном итоге, южнокорейскому руководству приходится постоянно лавировать между ставшими слишком сильными и независимыми чеболями, а порой и открыто выступать против них. Попытка реформы чеболей, с целью ослабить их влияние на экономику, предпринятая президентом Ким Дэ Джуном под давлением МВФ, были свернуты при правлении следующего президента Но Му Хена, пришедшего к власти благодаря покровительству чеболя SK Group [**5,** стр.169-170]. Начиная с него, Республикой Корея стали править президенты, которые были либо ставленниками чеболей, либо поддерживали их. Так, например, бывший генеральный директор Hyundai Construction Ли Мен Бак с 2002 по 2006 годы был мэром Сеула [**16**]. А с 2008 по 2013 занимал должность президента Южной Кореи [**16**]. Впоследствии он был обвинен в коррупции и в 2018 году приговорен 15 годам заключения и штрафу в 11 миллионов долларов [**17**]. Справедливости ради стоит отметить, что на занимаемых им должностях он успел совершить немало полезных начинаний, что не умоляет его вины как коррупционера и лоббиста крупных компаний. Не меньший резонанс вызвал относительно недавний скандал, связанный с президентом Пак Кын Хэ, которая, хоть и не являлась креатурой чеболей, так же была обвинена в лоббировании их интересов [**21**].

Впрочем, подобная ситуация в Южной Корее не является чем–то необычным. Обвинения в коррупции и аресты крупных политиков и предпринимателей происходят чуть ли не каждый год, являясь внешними признаками борьбы за власть в стране. Правда, чаще всего, попадая на скамью подсудимых, подобные люди либо избегают реального наказания, либо выходят из тюрьмы через некоторое время по состоянию здоровья или президентской амнистии во время крупных общенациональных праздников. Так в 2008 по амнистии были освобождены осужденные в 2007 году Чун Мон Ку, председатель Hyundai Motor и Ким Сен Ен, председатель совета директоров Hanwha Group [**6**, стр.10]. В 2015 по амнистии покинул тюрьму руководитель чеболя SK Group Чой Тхэ Уон, осужденный в 2013 [**1**].

Избрание кандидата от Совместной Демократической Партии Мун Чжэ Ина президентом Республики Корея можно назвать поворотным моментом во взаимодействии государства и чеболей. Придя к власти на волне всенародного возмущения, в том числе, и засильем чеболей, президент Мун уже предпринял ряд мер по борьбе с ними. Это привело к самой настоящей волне судебных разбирательств по отношению к некоторым высокопоставленным сотрудникам чеболей LG, Samsung, Hyundai и других [**2**]. Кроме того, были приняты меры по стимулированию малого и среднего бизнеса, которые должны составить конкуренцию чеболям в будущем [**3**]. Правда, чеболи, за последние десятилетия, приобрели достаточное влияние для того, чтобы весьма успешно бороться с правительством. Показателен пример судебного разбирательства по отношению к фактическому главе Samsung, Ли Чже Ёну, который был осужден в 2017, но уже в 2018 году был отпущен на свободу. Как пишет The Korea Herald, аппеляционный суд посчитал его заложником обстоятельств, а вся вина за коррупционные схемы целиком и полностью лежит на бывшем президенте Пак Кын Хэ и ее подруге [**11**].

При изучении чеболей, нельзя забывать и о том, какое влияние они имеют на отношения с северным соседом Республики Корея, Корейской Народно-Демократической Республикой. С этой точки зрения, показателен пример основателя Hyundai, Чон Чжу Ёна. Этот, без преувеличения, выдающийся корейский предприниматель, вероятно, сделал гораздо больше, для улучшения отношений между странами, чем очень многие политики. Он стал одним из первых не только южнокорейских, но и вообще иностранцев, который вложил деньги в совместные с КНДР экономические проекты. Среди объектов, созданных при его поддержке и посредничестве можно вспомнить Оздоровительный комплекс Кымгансан, совместное предприятие, где до 2008 года отдыхали южнокорейские туристы [**4**]. Позже, благодаря оставленному им заделу, его сын стал одним из основателей Промышленного района Кесон(ПРК).

Другие чеболи так же вложили деньги в ПРК. В общей сложности, на территории ПРК находилось 123 предприятия, принадлежавших южнокорейским компаниям [**8**]. Сам ПРК, был одним из немногих проектов взаимодействия Северной и Южной Кореи, которые увенчались определенным успехом. Дело в том, что при правлении президента Ким Дэ Джуна, которого называют южнокорейским Нельсоном Манделой, началось проведения разработанной им беспрецедентной политики по улучшению отношений между КНДР и КР. Данная политика получила название «Солнечное тепло», к осуществлению которой, кроме государственных, были привлечены и частные средства. С 2003 по 2016 год, в ПРК вложили деньги такие компании как Hyundai, SJ Tech, Shinvon, Daewoo и другие [**18**]. К 2016 году в ПРК работало свыше 50 тысяч северокорейских сотрудников, управляемых несколькими сотнями южнокорейских менеджеров [**22**].

Несмотря на закрытые ПРК в 2016 году, южнокорейские предприниматели разного уровня, продолжают сохранять интерес к инвестициям в северокорейскую экономику. Подобный интерес южнокорейских компаний связан с трудолюбием северокорейских рабочих и дешевизной рабочей силы на севере. Согласно опросу, проведенному Федерацией малых и средних предприятий Кореи, 7 из 10 опрошенных корейских компаний предпочли бы использовать северокорейскую рабочую силу, поскольку она дешевле и отсутствует проблема языкового барьера [**12**].

Промышленный район Кесон не единственное место в Северной Корее, где разрешено частное предпринимательство. В 90е и нулевые появилось четыре особых районов, где можно было инвестировать и заниматься предпринимательством, среди которых ПРК - самый известный. Впрочем, в последние десятилетия в Северной Корее все активнее происходит процесс отхода от ряда идеологических установок, касающихся предпринимательства. Этому способствовал как жесточайший экономический кризис, усугубленный прекращением экономической помощи со стороны СССР и сокращением ее объемов со стороны КНР, но и природным фактором.

В девяностые годы прошлого века, на территории Северной Кореи, после масштабных наводнений, случился беспрецедентный голод, в результате которого по разным оценкам погибло от 500 до 600 тысяч человек [**9**]. Причиной голода, кроме наводнения, еще и считают разрушения централизованной системы поставок продовольствия и неспособности руководства страны быстро восстановить ее [**15**, стр.166]. Именно к этому времени относятся сообщения о появлении в КНДР первых частных предпринимателей. В первое время, частные сделки в КНДР осуществлялись преимущественно через бартер, в обход официальных процедур закупки. Например, зафиксирован случай, когда руководство шахтерского городка, где добывали уголь, напрямую вело переговоры с руководством кооперативной фермы из другого района [**15**, стр.166-167]. Также известен случай, когда рабочие табачного завода обменивали продукцию на еду у военнослужащих местной военной части [**15**, стр.166-167].

Позже, когда ситуация в стране нормализовалась, правительство, преимущественно, продолжало закрывать глаза на работу образовавшегося в девяностые черного рынка, понимая, что это, скорее всего, приведет к недовольству населения и разрушению и так ослабленной экономики. Со временем, появилась ощутимая прослойка частных предпринимателей, в руках которых оказалась сосредоточена значительная часть легкой промышленности и сельского хозяйства, при том, что официально, эти предприятия остаются государственными [**10**, стр.4].

Легализация капиталов и вывод их из тени в Северной Корее начался в 2012 году, с появления крупных экономических конгломератов, создаваемых по примеру южнокорейских чеболей. Эти конгломераты, создающиеся на основе уже зарекомендовавших себя государственных компаний, таких как Air Koryo, очень быстро стали производить обширную номенклатуру товаров широкого потребления. Например, конгломерат Naeghoyang, изначально табачная

компания, на сегодняшний день, кроме табачных изделий, производит брендовый соджу и спортивную одежду [**19**]. Контролируемые рыночные реформы в Северной Корее, включающие в себя деколлективизацию и фактическое разрешение на предпринимательскую деятельность привели к тому, что общее благосостояние населения, по сравнению с прошлыми десятилетиями, ощутимо выросло. Благодаря этому, так же выросла популярность Ким Чен Ына, как автора проводимых реформ [**14**].

Кроме того, есть информация о том, что кроме легкой промышленности и сельского хозяйства, конгломераты занимаются так же строительством и поставкой вооружения союзникам северокорейского режима. Так, компания Korea Mining Development Trading Corporation (KOMID), на основе которой был создан конгломерат Green Pine Associated Corporation (Green Pine), была ответственна за поставки ракетных технологий и конвенционального оружия в Иран. А конгломерат Mansudae, который оперировал в 14 африканских странах, как отмечено в докладе аналитического агентства при ООН Compliance and capacity skills international (CCSI): «строит все, от заводов по производству боеприпасов, до президентских дворцов и жилых домов» [**13**].

Таким образом, можно констатировать, что северокорейские конгломераты пока еще далеки от той роли в государстве, которую играют их южнокорейские аналоги. Они не влияют на процесс принятия решений, и являются эффективным инструментом правящей политической элиты. Если взять как эталон развития чеболи и провести сравнение, можно заметить, что конгломераты находятся лишь в самом начале своего становления. Точно так же, при правлении генерала Пак Чон Хи, нескольким избранным компаниям была оказана государственная поддержка и до девяностых годов, они находились в подчиненном положении южнокорейского военного правительства. Как мы можем заметить, похожая ситуация наблюдается и с северокорейскими конгломератами. Правда, существенным различием здесь выступает то, что чеболи с самого начала принадлежали частным лицам, в то время как конгломераты изначально находятся в государственной собственности. Достигнут ли они того же влияния, что и чеболи, покажет время, однако их влияние на уровень жизни населения уже велико и, скорее всего, будет увеличивается по мере развития институтов рыночной экономики в КНДР. Кроме того, не вызывает сомнение и то, какую важную роль играют конгломераты КНДР в деятельности северокорейских спецслужб.

Можно сделать два основных прогноза по развитию конгломератов в КНДР.

1. Южнокорейский вариант: полноценная трансформация конгломератов в самостоятельные акторы северокорейской внутренней политики и возрастание их влияния в геометрической прогрессии.
2. Китайский вариант: окончательное встраивание конгломератов в партийно-бюрократическую машину, управляющей КНДР, как, в свое время, произошло с руководителями крупных китайских компаний.

Подводя итоги исследования, мы можем с уверенностью сказать, что влияние конгломератов, как на Севере, так и на Юге, является высоким и имеет тенденцию к увеличению. Особенно это касается северокорейских конгломератов, которые только-только начали свой путь и делают первые шаги в мире бизнеса. На Севере, они встроены в партийно-бюрократический аппарат и находятся под жестким контролем правительства КНДР. На Юге все сильнее разгорается борьба чеболей с правительством за сохранение и приумножения тех привилегий, которые достались им от генерала Пака. Борьба между чеболями и правительством сейчас находится в самом разгаре и неизвестно, как она завершится. В любом случае, возвращение к временам, когда чеболи были подконтрольны правительству и всячески демонстрировали свое подчиненное положение, вряд ли возможно.

Список используемой литературы

1. В Южной Корее помиловали 6,5 тысячи осужденных// Информационное агентство Lenta.ru, 2015// [V Južnoj Koree pomilovali 6,5 tysjači osuždennyh// Informacionnoe agentstvo Lenta.ru, 2015]// Доступ к ресурсу- https://lenta.ru/news/2015/08/13/southkorea/ (29.02.2020)
2. **Громов А.** Вице-президент Samsung вышел из тюрьмы с улыбкой на лице и $2,1 млрд. в кармане// Информационное агентство ТАСС, 2018// [**Gromov A.** Vice-prezident Samsung vyšel iz tjur'my s ulybkoj na lice i $2,1 mlrd. v karmane// Informacionnoe agentstvo TASS, 2018]// Доступ к ресурсу- https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4031473 (29.03.2020)
3. **Ли Х., Ким Т.В.** Администрация Мун Чжэ Ина создала министерство малого, среднего и венчурного бизнеса// Информационно агентство KOREA.net, 2017// [Li H., Kim T.V. Administracija Mun Čžè Ina sozdala ministerstvo malogo, srednego i venčurnogo biznesa// Informacionno agentstvo KOREA.net, 2017] // Доступ к ресурсу- http://russian.korea.net/NewsFocus/Policies/view?articleId=151700 (29.02.2020)

4. Пхеньян предложил Сеулу обсудить снос южнокорейских построек в Кымгансане// Информационное агентство ТАСС, 2019// [Phen'jan predložil Seulu obsudit' snos južnokorejskih postroek v Kymgansane// Informacionnoe agentstvo TASS, 2019]// Доступ к ресурсу- https://ria.ru/20191025/1560197623.html (29.02.2020)
5. **Сигида Ю.С**. Трансформация роли финансово-промышленных групп(чеболь) в экономической и политической жизни Южной Кореи в период с 1998 по 2013 г.//Вестник Томского Государственного Университета, №397, 2015 // [**Sigida Ju.S.** Transformacija roli finansovo-promyšlennyh grupp(čebol') v èkonomičeskoj i političeskoj žizni Južnoj Korei v period s 1998 po 2013 g.//Vestnik Tomskogo GOsudarstvennogo Universiteta, №397,2015]// Доступ к ресурсу- https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-roli-finansovo-promyshlennyh-grupp-chebol-v-ekonomicheskoy-i-politicheskoy-zhizni-yuzhnoy-korei-v-period-s-1998-po-2013-g/viewer (29.02.2020)
6. **Хвостик Е**. Южнокорейский бизнес помилован: Амнистированы главы крупнейших корпораций страны// Газета "Коммерсантъ", №144, 2008// [**Hvostik E.** Južnokorejskij biznes pomilovan: Amnistirovany glavy krupnejših korporacij strany// Gazeta \"Kommersant\", №144, 2008]// Доступ к ресурсу- https://www.kommersant.ru/doc/1011636 (29.02.2020)
7. **Clifton J**. Land of the free?// Gallup inc., 2017// Доступ к ресурсу https://news.gallup.com/opinion/gallup/212627/land-free.aspx(29.02.2020)
8. **Choe Sang-Hun**. South Korea to Shut Joint Factory Park, Kaesong, Over Nuclear Test and Rocket// The New York Times, 2016// Доступ к ресурсу- https://www.nytimes.com/2016/02/11/world/asia/north-south-korea-kaesong.html (26.02.2020)
9. **Goodkind D., West L., Johnson P.** A Reassessment of Mortality in North Korea, 1993-2008// Washington, D.C.: U.S. Census Bureau, Population Division, Paper to be presented at the annual meeting of the Population Association of America, 2011// Доступ к ресурсу- https://paa2011.princeton.edu/papers/111030 (29.02.2020)
10. **Hanssen U., Ji-Won Song**. Marketization in North Korea: Scenarios for economic, political and social change// Stockholm: The Swedish institute of international affairs, 2019// Доступ к ресурсу- https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/ui-publications/ui-paper-no.-1-2019.pdf (29.02.2020)
11. **Jo He-rim.** Lee Jae-yong gets suspended sentence, released in appeals trial// The Korea Herald, 2018 // Доступ к ресурсу- http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20180205000666 (29.03.2020)
12. **Ju-min Park, Yang H.** After tragedies and big losses, Hyundai looks to reverse North Korea fortunes // REUTERS, 2018// Доступ к ресурсу- https://www.reuters.com/article/us-hyundai-northkorea-insight/after-tragedies-and-big-losses-hyundai-looks-to-reverse-north-korea-fortunes-idUSKCN1OQ0HF (29.02.2020)
13. **Kranz K.** North Korean Conglomerates: Their Arms Connection, and Sanction Busting Activities// New York: Compliance and capacity skills international"(CCSI), 2019// Доступ к ресурсу- https://www.comcapint.com/north-korean-conglomerates/ (29.02.2020)
14. **Kwaak J.S.** North Korean Escapees Say They Perceive Solid Support for Dictator// The Wall Street Journal, 2015// Доступ к ресурсу- http://www.nkeconwatch.com/2015/08/28/a-new-defector-survey-about-market-trade-in-north-korea-and-what-it-says-maybe-about-kim-jong-un/ (29.02.2020)
15. **Kwon X, Byung-Ho Chung**. North Korea: Beyond Charismatic Politics// Plymuth, Rowman & Littlefield Publishers., 2012, p. 232// Доступ к ресурсу- https://books.google.am/books?id=PGKJeXLSM3EC&pg=P159&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (29.02.2020)
16. Lee Myung-Bak// Brittanica Encyclopedia// Доступ к ресурсу- https://www.britannica.com/biography/Lee-Myung-Bak (29.02.2020)
17. Lee Myung-bak, S. Korea ex-president, jailed for 15 years// BBC, 2018// Доступ к ресурсу- https://www.bbc.com/news/world-asia-45756561 (29.02.2020)
18. **Manyin M. E., Nanto D. K.** The Kaesong North-South Korean Industrial Complex// Washington D.C.. Congressional Research Service (CRS), 2011 // Доступ к ресурсу- https://fas.org/sgp/crs/row/RL34093.pdf (29.03.2020)
19. **Nah T.** Naegohyang: a North Korean company branches out// NK News, 2018// Доступ к ресурсу- https://www.nknews.org/2018/07/naegohyang-a-north-korean-company-branches-out/?c=1532399328060&utm_content=bufferc3457&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=buffer (29.02.2020)
20. U.S. hits new low in global corruption index// Официальный веб-сайт Transparency International, 2020// Доступ к ресурсу- https://www.transparency.org/news/pressrelease/2019_CPI_US_hits_new_low (29.02.2020)
21. **Shin H.** South Korean prosecutors seek 30 years' jail for ousted Park as supporters demand her release// REUTERS, 2018// Доступ к ресурсу- https://www.reuters.com/article/us-southkorea-politics-park/south-korean-prosecutors-seek-30-years-jail-for-ousted-park-as-supporters-demand-her-release-idUSKCN1GB0FJ (29.02.2020)
22. What is the Kaesong Industrial Complex? // BBC, 2016// Доступ к ресурсу- https://www.bbc.com/news/business-22011178 (29.02.2020)

Сдана/Հանձնվել է՝ 28.01.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 02.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 04.02.2020

Պաշտպանության կազմակերպումը ՀՀ կառավարման համակարգում

Նորիկյան Ն. Գ.
ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, հայցորդ /Հայաստան, Երևան/
norikyanpastaban@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ պետություն, անվտանգություն, պաշտպանություն, քաղաքականություն, կառավարում, ռազմական կազմավորում, զինված ուժեր

Организация обороны в системе правления Республики Армения

Норикян Н. Г.
Институт философии, социологии и права Национальной Академии Наук РА, соискатель (Армения, Ереван)
norikyanpastaban@mail.ru

Резюме: В статье исследуются суть оборонной функции государства и основная методология ее осуществления. Автором представляются регулирования управления оборонительной сферы Республики Армения, в данном контексте обращается внимание на новые подходы в процесе конституционных реформ. В заключение делается вывод, что приоритетом оборонных реформ является обеспечение превосходства боеспособностью вооруженных сил РА над вооруженными силами противника, создание и внедрение в вооруженных силах такиь критерий, которые полноценно соответствуют особенностям национальной безопасности Армении.
Ключевые слова: государство, безопасность, оборона, политика, управление, военная организация, вооруженные сил.

Organization of defense in the system of government of the Republic of Armenia

Norikyan N. G.
Applicant at the Philosophy, Sociology and Law Institute of the National Academy of Sciences of RA (Armenia, Yerevan)
norikyanpastaban@mail.ru

Abstarct: In this article are discussed the essence of the protection function of the state and the methodology of its implementation. The author presented management rules and regulations of the defense sphere, in this context, attention is drawn to the proposed new approaches in the pattern during the constitutional reform. As the conclusion concludes, that the top priority of defence reform of of the Republic of Armenia is the ensuring excellence combat readiness of armed forces RA with the enemy's armed forces, to have development and implementation of standards in armed forces fully comply with Armenia's national security features, completely solve the problems of military security.
Keywords: state, security, defense, policy, management, military unit, armed forces.

Յուրաքանչյուր անձ, կազմակերպություն, սոցիալական համակարգում առաջնորդվում է իր սեփական շահերով: Կառավարման էությանն առավել համապատասխանող, դրան առավել մոտ բնութագրումը հանդիսանում է «ներգործության» միջոցով բնութագրումը, որը մատնանշում է կառավարման մեջ գլխավոր հատկանիշը՝ մարդկանց գործունեության և վարքագծի, գիտակցության վրա ազդեցությունը: Կառավարում հասկացությունը լայնորեն գործածվում է տարբեր բնագավառներում և բոլոր դեպքերում խոսքը վերաբերվում է կազմակերպված և կանոնակարգվող գործառույթին [13] : Չնայած որ տարբեր ոլորտներին վերաբերող մասնագիտական գրականության մեջ առկա են «կառավարում» հասկացության տարբեր բնորոշումներ, սակայն բոլորն էլ կառավարումը համարում են մի գործառույթ, որն ապահովում է որոշակի կառուցվածքային համակարգերի և դրանց գործունեության ընթացքի պահպանումը, վերահսկողությունը, նպատակների և ծրագրերի իրագործումը: Կառավարումն իր մեջ պարունակում է կազմակերպչական տարր, ուղղորդում և գործնականում իրագործում է փախազդեցություններ մարդկանց միջև: Ուստի, այն առավելապես

բնութագրելի է որպես նպատակադրված, կազմակերպված և կարգավորվող ազդեցություն հասարակական և մարդկանց խմբային կենսագործունեության վրա, որն իրականացվում է ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ հատուկ կառուցակարգերի միջոցով: Ավելին, կառավարման արդյունավետությունը գնահատվում է նպատակադրման ու նվաճված արդյունքի տարբերությամբ (որքան փոքր է այդ տարբերությունը, այդքան ավելին է արդյունավետության գործակիցը) [**6**, էջ 68-69]:

Բազմաթիվ հանգամանքների հաշվառմամբ՝ կառավարումը կարելի է բաժանել մի քանի տեսակների: Ըստ կառավարման սուբյեկտների, առանձնացվում են կառավարման վեց տարատեսակ. պետական կառավարումը (սուբյեկտը պետությունն է՝ որպես հասարակության կազմակերպման ձև), տեղական ինքնակառավարումը (որպես ստորին և պետական կառավարման առանձնապես ժողովրդավարական ենթատեսակ, որի սուբյեկտը վարչատարածքային միավորներն են), սեփականության կառավարումը (սեփականատիրոջ կողմից իր սեփականաության կառավարումը), հասարակական կառավարումը (սուբյեկտը հասարակական միավորումներն են՝ հասարակական կազմակերպություններ, հիմնադրամներ, որտեղ բացակայում է շահույթ ստանալու նպատակը), խմբային ինքնակարգավորումը (սուբյեկտներ են մարդկանց խմբերը, որոնք միավորվում են որոշակի, կարճաժամկետ նպատակի շուրջ) և առանձին անհատի նպատակաուղղված գործունեությունը (այս դեպքում փոքր ինչ դժվար է խոսել կառավարման մասին, քանի որ բացակայում է կազմակերպական միասնությունը, ինչպես նաև ներգործական ազդեցությունն այդ կազմակերպական միավորի նկատմամբ) [**9**, էջ 57]:

Պետական կառավարումը հիշատակված բոլոր ձևերի մեջ գրավում է յուրահատուկ դեր և ընդգծվում է նպատակաուղղված, կազմակերպված և կարգավորվող ներգործության բնույթով, որն իրականացվում է դրա սուբյեկտի՝ պետության կողմից: Պետական կառավարումը, ամենաընդհանուր բնորոշմամբ, պետության նպատակաուղղված և կազմակերպական ներգործությունն է հասարակության զարգացման վրա՝ իր իշխանական մարմինների միջոցով [**8**, էջ 3]:

Պետական կառավարումն անմիջականորեն պայմանավորված է դրա սուբյեկտի՝ պետության գործառույթներով և խնդիրներով: Փոխադարձաբար, վերջիններս էլ պայմանավորված են պետության էությամբ, այն դերով և նշանակությամբ, որն ունի պետությունը: Այս կապակցությամբ երբեք միասնական մոտեցում գոյություն չի ունեցել: Առանձին մասնագետներ պետության խնդիրն էին համարում քաղաքացիներին բարեկեցության ապահովումը (Պլատոն, Վոլֆ) [**10**, էջ 3], ոմանք՝ միայն պետության քաղաքացիների անվտանգության ապահովումն արտաքին թշնամիներից, ինչպես նաև հասարակության ներսում իրավակարգի ապահովումը (Կանտ) [**11**, էջ 82-89], իսկ մյուսները՝ պետության անվտանգության, և քաղաքացիների բարեկեցության ապահովումը [**12**]: Ոմանք գտնում են, որ պետության խնդիրը մի կողմից մարդու իրավունքների և ազատությունների ապահովումն է, նրա գործունեության համար ազատ միջավայրի ստեղծումն է, իսկ մյուս կողմից՝ հասարակության մեջ որոշակի կանոնակարգվածություն մտցնելը: Պետությունը չի լուծում խնդիրներ, այլ ստեղծում է կազմակերպական և իրավաքաղաքական պայմաններ այն խնդիրների լուծման համար, որոնք վերաբերում են հասարակության տարբեր՝ նյութական արտադրության, հոգևոր, սոցիալական ոլորտներում մարդկանց հիմնական պահանջմունքներին: Այլ կերպ ասած, պետությունը, հանդիսանալով առավելապես սոցիալական կոմպրոմիսի գործիք, հոգում է հասարակության կոլեկտիվ կարիքները, ինչպիսիք են՝ առողջապահության կազմակերպումը, կապի և տրանսպորտի միջոցների կանոնակարգումը, ճանապարհաշինությունը, հանցավորության դեմ պայքարը, անվտանգության ու խաղաղության ապահովումը և այլն:

Այդպիսով, պետական կառավարումը սոցիալական կառավարման տարատեսակ է, որի բնույթն ու առանձնահատկությունը սահմանվում են միայն կառավարման այդ տեսակին հատուկ որակներով: Այլ իմաստով՝ պետական կառավարում հասկացությունը բնութագրում է պետական իշխանության մարմինների և տեղական ինքնակառավար-

ման մարմինների գործունեությունը, որոնք լիազորված են իրականացնելու պետական-իշխանական գործառույթներ:

1991 թվականից Հայաստանում պետական կառավարման համակարգը ենթարկվել է էական փոփոխությունների, այն է՝ կազմավորումից մինչ օրս Հայաստանի Հանրապետության կատավարման ձևը փոփոխությունների է ենթարկվել արդեն չորս անգամ: 1991 թվականին սահմանադրական օրենքների հիման վրա խորհրդային կառավարման ձևից անցում կատարվեց կառավարման նոր ձևի, որը ներառում էր իր մեջ ինչպես խորհրդային, այնպես էլ նախագահական և կիսանախագահական կառավարման համակարգին բնորոշ տարրեր: 1995 թվականի Սահմանադրությամբ ձևավորվեց կիսանախագահական կառավարման ձևը, որով հաստատված կիսանախագահական կառավարման ձևով նախագահին վերապահված էր լայն լիազորություններ: Օրենսդիր և դատական իշխանությունների կողմից սահմանված էր չափազանց թույլ վերահսկողություն: Այս ամենն առիթ հանդիսացավ, որպեսզի 2005 թվականին փոփոխություններ կատարվեն սահմանադրությունում: Հաշվի առնելով վերը նշված հանգամանքները՝ մոդելի բարեփոխման հիմնական ուղղությունը պետք է լիներ պետական իշխանության համակարգում նախագահի և իշխանության երեք՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական թևերի միջև հավասարակշռվածության ապահովմանը: 2005 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում էականորեն սահմանափակվեցին ՀՀ նախագահի լիազորությունները և ընդլայնվեցին խորհրդարանի ու կառավարության իրավասությունների շրջանակները: Արդյունքում, ձևավորված կիսանախագահական կառավարման մոդելը կարելի էր բնորոշել արդեն որպես խորհրդարանական-նախագահական:

2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում անցում կատարվեց խորհրդարանական կառավարման մոդելին: Այստեղ իշխանության կենտրոնը խորհրդարանն է, քանի որ հենց խորհրդարանի կողմից են ձևավորվում իշխանության գործադիր և դատական թևերի մարմինները: Ազգային ժողովի գերիշխող դերը պետական իշխանության համակարգում յուրահատուկ արդիականություն է տալիս այդ մարմնում կայուն մեծամասնության ապահովման հիմնախնդրին: Խորհրդարանական կառավարման համար խորհրդարանական կայուն մեծամասնության ապահովման հիմնախնդիրները յուրահատուկ նշանակություն են ձեռք բերում: Հետևաբար, գործադիր իշխանություն իրականացնող կառավարությունը պատասխանատու է խորհրդարանի առջև, որն արձակվում է իրավունքի ուժով, եթե չի կարողանում ընտրել վարչապետ կամ հավանություն տալ կառավարության ծրագրին: Որպես օրինակ կարելի է նշել 2018 թվականի հոկտեմբերի 16-ին ՀՀ վարչապետ Ն.Փաշինյանի հրաժարականը [**4**], որից հետո Ազգային ժողովի կողմից երկու անգամ՝ հոկտեմբերի 24-ին [**3**] և նոյեմբերի 1-ին [**5**] հավանություն չտրվեց վարչապետի պաշտոնում նշանակվելու վերաբերյալ կրկին ներկայացված նույն՝ Ն.Փաշինյանի թեկնածությանը, որի արդյունքում Սահմանադրության 149-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ վեցերորդ գումարման Ազգային ժողովն արձակվեց իրավունքի ուժով [**1**]: Ահա այս պատճառով էլ շատ տեսաբաններ և գործնական մասնագետներ գտնում են, որ 2015 թվականի ՀՀ Սահմանադրությունը կրում է վարչակենտրոն բնույթ:

Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությունն ապահովվում է նրա տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերի, միջոցների ու ռեսուրսների համընդհանուր և ամբողջական կիրառմամբ [**7**, էջ 167]: Կառավարման մոդելի փոփոխության արդյունքում երկրի պաշտպանական-անվտանգային համակարգում էականորեն նվազեց Նախագահի դերը, փոխարենը բավականին մեծ լիազորություններ տրվեցին Վարչապետին, ինչը տրամաբանական է և բխում է խորհրդարանական կառավարման մոդելի էությունից: Այսպես՝ նոր Սահմանադրությամբ Նախագահը շարունակում է մնալ պետության գլուխը և հետևել սահմանադրական նորմերի պահպանմանը, սակայն ի տարբերություն նախորդ Սահմանադրության՝ այդ լիազորությունների իրականացման համար Նախագահին բավարար լծակներ չեն տրամադրվում: Տվյալ պարագայում Նախագահի լիազորությունների իրականացումը կապվում է Վարչապետի կամ Կառավարութ-

յան առաջարկությունների կամ համաձայնության հետ:

Փոփոխված Սահմանադրությամբ զինված ուժերի բնագավառում Նախագահի լիազորությունները սահմանվում են 133-րդ հոդվածում, որը Նախագահին իրավասություն է տալիս օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով նշանակել և ազատել զինված ուժերի և այլ զորքերի բարձրագույն հրամանատարական կազմին, ինչպես նաև շնորհել բարձրագույն զինվորական կոչումներ, սակայն Նախագահն իր այդ իրավունքը կարողանում է իրացնել միայն Վարչապետի առաջարկների հիման վրա: Այսինքն՝ Նախագահը կաշկանդված է Վարչապետի կողմից ներկայացված առաջարկով, իսկ դրա բացակայության պարագայում առհասարակ սեփական նախաձեռնությամբ չի կարող նշանակումներ կամ ազատումներ կատարել, կամ շնորհել կոչումներ [1]:

Պետության պաշտպանության համակարգում (ռազմական կազմավորման մեջ) համակարգում, մեր կարծիքով, ներառվում են ինչպես տվյալ պետության զինված ուժերը, որոնք կազմում են վերջինիս ռազմական անվտանգության ապահովման հիմքը, այնպես էլ այլ զորքեր՝ ռազմական անվտանգության խնդիրների ռազմական մեթոդներով լուծելու համար նախատեսված ռազմականացված մարմիններն ու կազմավորումները, ինչպես նաև ռազմական կառավարման մարմինները: Պետության պաշտպանության համակարգում ընդգրկում են նաև երկրի արդյունաբերական և գիտական համալիրների որոշ կառույցներ, որոնց առաջադրված խնդիրներում ներառված են ռազմական անվտանգության ապահովման հարցերը: Պետության գործունեության այս ոլորտում խստորեն կարևորվում են ռազմական անվտանգության խնդիրներին և դրանց լուծման համար անհրաժեշտ ռազմական մեթոդներին վերաբերող հարցերը: Այս առումով որպես հիմնական խնդիր ներկայացվում է ռազմական անվտանգության ապահովումը խաղաղ ժամանակ, սպառնալիքի առկայության դեպքում և պատերազմական ժամանակաշրջանում (զինված հակամարտության դեպքում):

Ռազմական անվտանգության ապահովման խնդիրների լուծման մեթոդների համակարգում հիմնարար դեր ունեն ռազմական մեթոդները: «Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը բավականին ընդգրկուն ձևով ներառելով երկրի պաշտպանության կազմակերպման միջոցառումների ցանկը, ոչ մի դրույթ չի նախատեսում ռազմական անվտանգության ապահովման խնդիրների լուծման ռազմական մեթոդների մասին: Առանց այդ մեթոդների օրենսդրական ամրագրման, փաստորեն, անհնար է դառնում այն չափանիշների որոշումը, որոնցով կլուծվի պետական այս կամ այն մարմինը երկրի ռազմական կազմավորման համակարգում ընդգրկելու հարցը: Ռազմական մեթոդների բնորոշման հարցում հիմնախնդիրը նաև այն է, որ եթե ռազմական գործողություններն իրականացնելիս (պատերազմական դրության կամ ռազմական հակամարտության վիճակներում) դրանք համարվում են բացահայտ, ապա խաղաղ պայմաններում անհրաժեշտ է հստակորեն որոշել, թե որոշակիորեն որոնք են համարվում ռազմական, այսինքն՝ որ մեթոդները կարող են կիրառել միայն պետական ռազմական կազմավորման մեջ եղած կառույցները և չեն կարող օգտագործել ոչ պետական այլ մարմիններն ու կազմակերպությունները, հատկապես՝ ոչ պետական կազմակերպությունները: Ռազմական մեթոդների վերջիններիս կիրառումը և ընդհանրապես դրանց օգտագործումը ռազմական անվտանգության ապահովման հարցերի չառնչվող խնդիրներ լուծելիս անխուսափելիորեն առաջանում են պետության պաշտպանության համակարգի (ռազմական կազմավորման) և դրանց գործառնության աննպատակահարմարության հարցը:

Ռազմական մեթոդները, վերջին հաշվով, որոշում են զինված ուժերի գործունեության առանձնահատուկ բովանդակությունը, որն էլ իր հերթին արտահայտվում է այդ գործունեության իրականացման կոնկրետ ձևերում (մարտական գործողություններ, ռազմավարական պլաններ և այլն):

Պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի գերագույն հրամանատարը վարչապետն է: Պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը ենթակա է զինված ուժերի գերագույն հրամանատարին: Միևնույն ժամանակ, օրենքում շեշտվում է, որ «այդպիսի ուղիղ ենթակայությունը չի ձևափոխում զինված ուժերի գերագույն հրամա-

նատարի կողմից չկարգավորված հարցերում զինված ուժերի ղեկավարումն իրականացնող և դրանց նկատմամբ քաղաքացիական վերահսկողությունն ապահովող Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարին զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետի ենթակայությունը»: Այսպիսով՝ պատերազմի ժամանակ ԶՈՒ-ի ԳՇ պետը մի խումբ հարցերով ենթակա է վարչապետին, մյուսով՝ պաշտպանության նախարարին: Պատերազմի ժամանակ ՀՀ ռազմական կառավարման մարմինների միջև շղթան կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ. Վարչապետ (գերագույն հրամանատար) – ԶՈՒ-ի ԳՇ պետ, պաշտպանության նախարար – ԶՈՒ-ի Գլխավոր շտաբ, պաշտպանության նախարարություն:

Որպես ամփոփում կարելի է փաստել, որ 2015թ. իրականացված սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կառավարումը կենտրոնացվեց Կառավարության, Վարչապետի և Անվտանգության խորհրդի ձեռքում: Սահմանադրության փոփոխությունների արդյունքում զինված ուժերի գերագույն հրամանատարի իրավունքը վերապահվեց վարչապետին: Կարծում ենք, որ նման մոտեցումն արդարացված է, քանի որ խորհրդարանական կառավարման համակարգում Նախագահի դերը պաշտպանական համակարգի կառավարման գործում բավականին սահմանափակված է, իսկ ունեցած բոլոր լիազորությունները բխում են վարչապետի ներկայացրած առաջարկներից: Նման մոտեցումը արդեն իսկ ունի գործնական կիրառում և բավականին արդյունավետ է գործում խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող Իսրայելում, որը նույնպես գտնվում է աշխարհաքաղաքական զարգացումների բարդ տարածաշրջանում և մշտապես գտնվում է պատերազմական գործողությունների վերսկսման վտանգի տակ:

Հայաստանի Հանրապետությունում անցումը խորհրդարանական հանրապետության կառավարման մոդելին պաշտպանական-անվտանգային համակարգի համար պետք է լինի առանց ավելորդ ցնցումների և երկրի անվտանգության համար սպառնալիքների ստեղծման, քանի որ այս առումով ևս Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են միջազգային լավագույն փորձի հաշվառմամբ: Սահմանադրական փոփոխությունների նոր կարգավորումները կոչված են նպաստելու պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը:

Վերոշարադրյալի հիման վրա կարելի է պետական ռազմական կազմավորման մեջ եղած տարրերի և ռազմականացված այլ կազմավորումների միջև, թեկուզ ձևական, տարբերակում կատարել: Նախ, ծառայողական պարտականությունների՝ զինվորական ծառայության իրականացման հատուկ կարգը, երկրորդ, այդ գործունեության կարգավորման ամրագրումը ռազմական ոլորտային օրենսդրության մեջ, որը չի տարածվում գործունեության այլ ձևերի վրա, երրորդը և հիմնականը, ռազմական անվտանգության ապահովման հատուկ խնդիրների լուծումը հատուկ (ռազմական) մեթոդներով: Ի դեպ, ըստ վերոգրյալի, եթե անհրաժեշտ է որևէ ռազմականացված մարմին ընդգրկել ռազմական կազմավորման մեջ, պետք է կատարվի որոշակի ընթացակարգով: Նախ, օրենսդրական հիմունքով՝ իրավական ակտով, այդպիսիք պետք է ընդգրկվեն որոշակի զինվորական ստորաբաժանման կազմում, ենթարկվեն որոշ պաշտոնատար անձանց, դրանով իսկ լինեն զինվորական կառավարման ներքո և դառնան մարտական գործողություններին պատրաստ կազմավորման բաղկացուցիչ մաս: Միաժամանակ, դրանց յուրահատուկ նշանակության նկատառմամբ, վերջիններիս կարելի է հանձնարարել սահմանափակ խնդիրների իրականացում, օրինակ՝ որոշակի տարածքի պահպանությունն ու հսկողությունը: Այդպիսի ռազմականացված կառույցի՝ պետության պաշտպանության համակարգի (ռազմական կազմավորման) մեջ ներգրավվելու դեպքում դրա անձնակազմի անդամները պետք է ձեռք բերեն զինծառայողի կարգավիճակ (իրավունքներով, պարտականություններով, պատասխանատվությամբ, ներառյալ՝ քրեական և կարգապահական): Եվ վերջապես, ըստ նախորդ երկու պայմանների՝ տվյալ կազմավորումները պետք է ֆինանսավորվեն, իսկ մյուս ապահովումներն իրականացվեն պետության տվյալ ոլորտին վերաբերող ծախսերից:

Դրան հակառակ նշենք, որ ռազմական անվտանգության խնդիրների ապահովման համար գործում են նաև արդյունաբերական և գիտական համալիրների որոշակի կառույցներ, որոնք ընդգրկված են ՀՀ պաշտպանության համակարգում[1], քանզի վերջիններս ոչ ուղղակիորեն, բայց ռազմական մեթոդներով գործող մարմինների և կազմակերպությունների հետ նույնպես մասնակցում են ռազմական անվտանգության ապահովմանը: Այդ կազմակերպություններն իրենց գործունեության ժամանակ չեն կիրառում նշված հատուկ մեթոդները, բայց ապահովում են այլ մարմինների՝ դրանց կիրառումը: Պետական ռազմական կազմավորման նշված համալրումն արդարացված է համարվում, քանզի ռազմական մեթոդներով գործող մարմինների համար են ստեղծվում ավելի օպերատիվ և արդյունավետ գործելու պայմաններ: Այդպիսի կազմակերպություններից ձեռնարկությունները (ռազմաարդյունաբերական համալիրի գործարաններ, արհեստանոցներ և այլ հիմնարկներ), գիտաուսումնական և այլ հաստատություններ:

Հատուկ ռազմական մեթոդներով պետության ռազմական կազմավորման մասնակցությամբ նրա ռազմական անվտանգության ապահովման խնդիրների լուծման համար ենթադրելի է այդ կազմավորման մեջ եղած պետական մարմինների ու կազմակերպությունների գործառնության հատուկ կարգ և դրանց անձնակազմի պաշտոնեական պարտականությունների կատարում՝ զինվորական ծառայության իրականացման միջոցով: Պետությունն այդ կերպ, ըստ իր ռազմական անվտանգության նպատակների և դրանց իրականացման համար ռազմական մեթոդների կիրառման անհրաժեշտության, տվյալ ոլորտի մարմիններում սահմանում է զինվորական ծառայություն՝ որպես դրանց գործունեության ձև:

[1] Մասնավորապես, Ռազմարդյունաբերության պետական կոմիտեն մշակում է ՌԱՀ-ի գործունեության սուբյեկտներին երկարաժամկետ, միջնաժամկետ և կարճաժամկետ պետական աջակցության ծրագրերի, ռազմական կարիքների համար պետական պատվերի և դրա ձևավորման կարգի, ՌԱՀ-ի գործունեության սուբյեկտների վերաբերյալ ամփոփ ցուցակի մշակման և վարման՝ քարտագրման համակարգի ներդրման, ինչպես նաև ՌԱՀ-ի ամփոփ ցուցակում ՌԱՀ-ի գործունեության սուբյեկտների գրանցման կարգի նախագծերը: ՀՀ-ում գործող ռազմարդյունաբերական պետական ձեռնարկություններից հիմնականներն են «65 ՌԳ» ՓԲԸ, «Պատնեշ» ՓԲԸ, «ԵրՄՄԳ» ՓԲԸ, «Լազերային տեխնիկա» ՓԲԸ, «Զարենցավանի հաստոցաշինական գործարան» ԲԲԸ, «Գառնի-Լեռ» ԲԲԸ և «Ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտի ՀԿԲ» ՓԲԸ [**2**]:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, 2015 թ., ՀՀ ՊՏ հատուկ թողարկում/2015, 21.12.2015 թ., հասանելի է՝ [http://www.arlis.am]
2. ՀՀ ՊՆ ռազմարդյունաբերական կոմիտե, ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայք-էջ, հասանելի է՝ [http://mil.am/hy/structures/41]
3. Ազգային ժողովը մերժեց Նիկոլ Փաշինյանի թեկնածությունը ՀՀ վարչապետի պաշտոնում, 24.10.2018թ., հասանելի է՝ [https://armeniasputnik.am/politics/20181024/15295038/nikol-pashinyan.html]
4. ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը հրաժարական տվեց, 16.10.2018 թ., հասանելի է՝ [https://armenpress.am/arm/news/951095.html]
5. Նիկոլ Փաշինյանը երկրորդ անգամ չընտրվեց վարչապետ. Ազգային ժողովն ցրվում է իրավունքի ուժով, 01.11.2018թ., հասանելի է՝ [https://armeniasputnik.am/armenia/20181101/15442441/armenia-nikol-pashinyan-varchapet.html]
6. **Քալաշյան Վ.,** Պետական կառավարում. Միջազգային փորձը և Հայաստանի Հանրապետության առկա իրողությունները // «21-րդ դար», թիվ 3 (25), 2009
7. **Քոչարյան Տ.,** ՀՀ ռազմական անվտանգության ապահովումը ազգային անվտանգության համատեքստում, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012
8. Административное право России. Отв. ред. **А. П. Альин**, Изд. Зерцало, М., 2006
9. **Атаманчук Г. В.,** Теория государственного управления, Изд. Омега-Л, М., 2004
10. **Доброхотова Л.**, Категория бытия в классической западноевропейской философии. М., 1986
11. **Лаврухин А. В.**, Феномен государства в понимании Канта, Гегеля и Гуссерля // Вестник Томского государственного университета, 2018, Вып. 436
12. Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. / Авт. Сост. **В. В. Лазарев, С. В. Липень,** М.: Юрист. 2001. Т. 1
13. Governance and The Law. World Development Report. 2017 / International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, 2017, Washington, հասանելի է՝ [https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2017]

Сдана/Հանձնվել է՝ 17.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 24.02.2020

“Устойчивость и национальная безопасность". История формирования израильской стратегической культуры

Ружанский В. Г.

Сотрудник международной лаборатории мир-системного и геоцивилизационного анализа РАУ (Армения, Ереван)

ruzhanskij65@mail.ru

Ключевые слова: Израиль, стратегическая культура, история, национальная безопасность, израильские элиты

«Կայունություն և ազգային անվտանգություն»: Իսրայելական ռազմավարական մշակույթի ձևավորման պատմությունը

Ռուժանսկի Վ. Գ.

Հայ-Ռուսական Համալսարանի Աշխարհ-համակարգային և աշխարհաքաղաքակրթական վերլուծության լաբորատորիայի աշխատակից (Հայաստան, Երևան)

ruzhanskij65@mail.ru

Ամփոփում: Այս հոդվածում քննարկվում է իսրայելական ռազմավարական մշակույթի ծագումնաբանությունը, հիմնարար սկզբունքներն ու հիմնական բնութագրերը:

Հետազոտողների մեծամասնությունը համաձայն է, որ իսրայելական ռազմավարական մշակույթի ձևավորման հիմնական գործոնը պատերազմի մշտական վիճակն է, որում Իսրայել պետությունը գոյության առաջին իսկ օրվանից է: Սակայն, ըստ այս հոդվածի հեղինակի, այստեղ հիմնական գործոնը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ճանաչումն է ոչ միայն իսրայելցիների, այլև հրեական սփյուռքի կողմից աշխարհի անվիճելի փաստերի կողմից. Առաջին հերթին՝ գոյատևելու համար, հրեաները իրենց պետության կարիքն ունեն, և երկրորդ՝ հրեաների մեկ այլ պետություն երբեք չի լինի:

Հենց այս գործոնն էր Իսրայելը դարձնում Հրեաների գլխավոր կենտրոնը՝ սկսած քսաներորդ դարի երկրորդ կեսից:

Մյուս կողմից, Իսրայելի հասարակության արագ առևտրայնացումը 1977-ի շուկայական բարեփոխումներից հետո նույնպես մեծ ազդեցություն ունեցավ իսրայելական ռազմավարական մշակույթի ձևավորման վրա: «Խարդախություն դառնալու» մեջ խաբված լինելու վախից՝ ամուր մտավ իսրայելացիների զանգվածային գիտակցությունը: Մյուս կողմից, ինչ-որ մեկին խաբելը՝ «ֆրեյմեր դարձնել», իսրայելական հասարակության մեջ ընկալվել է որպես առաքինություն, ապացույց, որ խաբեբան ի վիճակի է բիզնես վարել:

Անհատականությունը միշտ բնորոշ է եղել ինչպես հասարակության, այնպես էլ Իսրայելի ռազմավարական մշակույթին, և շուկայական բարեփոխումները միայն ամրապնդեցին այս միտումը:

Այսպիսով, պատմական հիշողությունը, մի կողմից և հասարակության առևտրայնացումը, մյուս կողմից՝ դարձան երկու վեկտոր, որոնք որոշում էին իսրայելական ռազմավարական մշակույթի ձևավորումը:

Ավելին, առաջին վեկտորը ապահովում է հասարակության համախմբվածությունն ու հավասարակշռությունը, երբ բոլոր իսրայելացիները եղբայրներ են («Աքիիմ»), իսկ երկրորդը ամրացնում է անհատականությունը, որը կապված է Իսրայել պետության նեոլիբերալ զարգացման հետ: Այս վեկտորների բազմակողմանիությունը իրական վտանգ է ներկայացնում Իսրայելի պետության համար:

Իսրայելական էլիտաներ: Վերը նկարագրված Իսրայելի ռազմավարական մշակույթի առանձնահատկությունները սույն հոդվածում հետազոտության առարկա են:

Հասարակության արագ տարբերակման պայմաններում, մինչ պահպանելով նախորդ սպառնալիքները, մասնավորապես, չլուծված իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտությունը, իսրայելական վերնախավերը դարձել են իսրայելական հասարակական և պետական ինստիտուտների կայունությունը ապահովելու սուր խնդիր: Այս հարցը այս փուլում լուծվում է նաև Իսրայելի ռազմավարական մշակույթի ինստիտուցիոնալիզացիայի միջոցով, երբ ճակատագրական որոշումները համատեղ ընդունվում են ֆինանսական ջահերով, քաղաքական և ռազմական ղեկավարների կողմից՝ առաջնահերթությունների և ավանդույթների համաձայն:

Վճռորոշ բառեր՝ Իսրայել, ռազմավարական մշակույթ, պատմություն, ազգային անվտանգություն, իսրայելական էլիտաներ

"Sustainability and National Security." The History of the Israeli strategic culture

Ruzhansky V. G.
Employee of the international laboratory of the world-system and geocivilizational analysis of RAU (Armenia, Yerevan)
ruzhanskij65@mail.ru

Abstract: This article discusses the genesis, fundamental principles and basic characteristics of the Israeli strategic culture.
Most researchers agree that the main factor in the formation of the Israeli strategic culture is the permanent state of war, in which the state of Israel is from the first day of its existence. However, according to the author of this article, the main factor here is the recognition after the Second World War not only by the Israelis, but also by the Jewish diaspora around the world of the indisputable facts: firstly, in order to survive, Jews need their own state, and secondly, another state in Jews will never be.
It was this factor that made Israel the main center of Jewry, beginning in the second half of the twentieth century.
On the other hand, the rapid commercialization of Israeli society after the market reforms of 1977, also had a strong influence on the formation of the Israeli strategic culture. The fear of being among those deceived: "to become a framer," firmly entered the mass consciousness of the Israelis. On the other hand, to deceive someone - "to make a framer", has become perceived in Israeli society as a virtue, evidence that the deceiver is able to conduct business.
Individualism has always been inherent in both society and the strategic culture of Israel, and market reforms only reinforced this trend.
Thus, historical memory, on the one hand, and the commercialization of society, on the other, became two vectors that determined the formation of the Israeli strategic culture.
Moreover, the first vector ensures the cohesion and balancing of society, when all Israelis are brothers ("Achim"), and the second strengthens the individualism associated with the neoliberal development of the state of Israel.
The multidirectionality of these vectors represents a real danger to the state of Israel.
Israeli elites.
The features of the Israeli strategic culture described above are the subject of research in this article.
In the conditions of rapid differentiation of society while maintaining the previous threats, in particular, the unresolved Israeli-Palestinian conflict, the Israeli elites have become an acute issue of ensuring the sustainability of Israeli public and state institutions.
This issue at this stage is also solved through the institutionalization of the strategic culture of Israel, when the fateful decisions are made jointly by financial tycoons, political and military leaders in accordance with it's priorities and traditions.
Keywords: Israel, strategic culture, history, national security, Israeli elites

Предисловие

Общество, которое усвоило свою стратегическую культуру, может реагировать на любые политические события. Стратегическая культура определяет курс на стратегию борьбы, тем более когда речь идет о молодом государстве.

В данном случае речь пойдет об Израиле.

Тема израильской стратегической культуры имеет особый интерес по ряду причин. Отметим лишь несколько из них.

Во-первых, потому, что государству Израиль принадлежит значимая роль в ближневосточной политике.

Во-вторых, за время своего существования Израиль добился впечатляющих успехов в самых разных сферах и прежде всего - в экономике и безопасности.

По этой причине опыт Израиля изучается во многих странах мира.

Наконец в-третьих, понимание израильской политической и стратегической культур важно как для развития взаимоотношений с этой страной, включая совместные проекты в сфере экономики и безопасности, так и для поиска компромиссов по спорным вопросам.

Целью данной статьи является описание и анализ основных характеристик израильской стратегической культуры.

В качестве основы для предлагаемого анализа взяты модели израильской стратегической культуры, предложенные Дмитрием Адамским и Рафалом Копечем.

В статье рассматриваются основные этапы формирования израильской стратегической культуры и в соответствии с целями данной работы, её структура состоит из следующих небольших разделов:

1. Историография
2. Краткий обзор основных этапов в формировании израильской стратегической культуры
3. Основные характеристики израильской стратегической культуры
4. Институализация израильской стратегической культуры
5. Общие выводы (Заключение)
6. Библиография

Историография

Фундаментом для изучения израильской стратегической культуры можно считать монографию известного израильского социолога Баруха Киммерлинга “Создание и упадок израилизма: государство, культура и вооруженные силы в Израиле” [**3**].

Автор этой книги утверждает, что единой израильской культуры не существует и что израильское государство разделено на семь основных культурных групп. Эти семь групп, утверждает Киммерлинг, борются друг с другом за контроль над распределением ресурсов и государственной власти.

Тем не менее, в начале двадцать первого века исследователи не только признают наличие израильской стратегической культуры, но и анализируют её основные характеристики.

Систематическое изучение израильской стратегической культуры началось в конце первого десятилетия 21 века.

В последующее десятилетие был опубликован ряд исследовательских работ, посвященных данной теме.

Среди этих работ следует особо отметить монографию профессора Дмитрия Адамского “Стратегическая культура и военные инновации: влияние стратегической культуры на революцию в военном деле в России, США и Израиле” [**1**].

В данном исследовании формирование стратегической культуры Израиля целиком связывается с израильско-арабским противостоянием и, соответственно израильской армией.

Большой интерес представляет собой работа Грегори Ф. Гилса, посвященная страхам массового сознания, как составной части израильской стратегической культуры [**5**, с. 30].

Однако это отдельная тема и в данном реферате акцент сделан на образцы рационального институциализированного противостояния страхам в израильской стратегической культуре.

Польский исследователь Рафал Копеч принимает концепцию Д.Аамского, но в отличие от него, рассматривает характеристики израильской стратегической культуры не только в военном, но также в историческом и даже психологическом контекстах (Например, Р.Копеч анализирует такую особенность политической и стратегической культур Израиля, как индивидуализм.) [**2**].

На сегодняшний день анализом израильской стратегической культуры заняты крупные исследовательские институты, как в самом Израиле, так и за его пределами.

Это прежде всего Институт национальной безопасности (INSS), Центр Шмуэля Нэемана, Институт Лаудера.

Результаты исследований этих научных учреждений постоянно публикуются.[1]

В институциализации процесса изучения израильской стратегической культуры особое место принадлежит ежегодному форуму в Герцлии, материалы которого также публикуются в СМИ на иврите и английском языках.[2]

Таковы основные источники и литература по данной теме.

Общим для всех существующих исследовательских подходов по данной теме: признание роли армии и всего, что связано с безопасностью, в качестве ключевого фактора в формировании израильской стратегической культуры.

История формирования израильской стратегической культуры. Периодизация

Формирование израильской стратегической культуры тесно связано с историей сионистского движения.

Период с конца 70-х годов девятнадцатого века ознаменовался рядом событий в России и в Европе, которые радикально изменили мировоззрение еврейских интеллектуалов.

До этого времени, особенно после Буржуазной Революции во Франции и после реформ Александра Второго в России, среди представителей еврейской элиты, успешно интегрировавшихся в общество и культуру европейских стран, была весьма популярна идея ассимиляции.

Однако такие события в Европе и в России как создание Антисемитской лиги Вильгельма Марра в 1879-1880 годах, Дело Дрейфуса во Франции 1894-1906 годов и еврейские погромы в России вызвали глубокое разочарование у наиболее успешно адаптированных в европейское и российское общество евреев.

Это были прежде всего ассимилированные либо отошедшие от иудаизма еврейские интеллектуалы, до указанных событий считавшие себя не только частью европейской культуры, но и ее элит.

Именно эти люди приходят к выводу, во-первых, о принципиальной невозможности интеграции еврейства в европейское и российское общество, а во-вторых, о необходимости создания собственного еврейского государства.

Таким образом, подытоживая всё сказанное выше, отметим: у истоков сионизма стояли европейские и российские евреи, немало добившиеся в жизни, но стремившиеся к большему и осознававшие, что для их карьерного роста

[1] Публикации INSS: https://www.inss.org.il/publication

[2] Публикации ежегодной конференции в Герцлии: https://www.idc.ac.il/en/research/ips/pages/publications.aspx

препятствием является непреодолимый барьер - национальность.

Наиболее известными представителями этой категории еврейства являются Теодор Герцль и Лео Пинскер.

Теодор Герцль обосновал тезис о необходимости еврейского государства, а Лео Пинскер ввел в обиход термин “историческая Родина”.

Будучи не только идеологом, но и блестящими организатором, Теодор Герцль сыграл ключевую роль как в созыве первого сионистского конгресса, так и в формировании союза между сионистским движением и великими державами.

В свою очередь Лео Пинскер изобрел понятие “исторической Родины”, создал и возглавил общество сионофилов. Целью этого общества было заселение Палестины.

Оба деятеля видели в создании еврейского государства решение всех проблем еврейства.

Палестина представлялась первым сионистам в качестве пустующей земли, которую следует возродить к жизни.

Это оказалось не так. Поэтому главным содержанием всей последующей истории еврейского анклава Палестины и государства Израиль стало вооруженное противостояние с местным арабским населением.

В ходе этого перманентного противостояния ключевую роль в формировании еврейского государства в подмандатной Палестине стали играть военные формирования сионистов: Хагана, ЭЦЕЛ, ЛЕХИ.

Военные формирования еврейского анклава в Палестине и затем израильская армия не только сыграли ключевую роль в создании государства Израиль, но также во многом сформировали израильские политическую и стратегическую культуры.

Характеристики израильской стратегической культуры

Дмитрий Адамский выделяет следующие характеристики израильской стратегической культуры: [**1**, с.174-194]

1. Ментальность “осадности” (гетто)
2. Ярко выраженный антиинтеллектуализм и отсутствие интеллектуальной традиции в бюрократической и военной системах.
3. То, что не получается с помощью силы, получается посредством ещё большей силы.
4. Неформальные, выраженные в крайней форме модели отношений и недостаточное внимание к соблюдению правил иерархии в системе управления
5. Действие предшествует пониманию
6. Неприятие стратегического планирования
7. Отсутствие дальновидности
8. Отсутствие концепции безопасности и письменной военной доктрины
9. Предпочтение в пользу узких и секторальных расчетов
10. Культура импровизации: высокая степень деятельности, харизматичность и тенденция к импровизации.
11. Узкий горизонт тактико-технического обновления
12. В последние десятилетия прослеживается тенденция перехода к оборонительной стратегии и сохранению статуса кво в политике с наступательной тактикой на поле боя
13. Отказ от гибкости, хитрость и уловки в пользу технологий

Польский исследователь Рафал Копеч в сборнике Зеленогорского университета, среди факторов, определивших основные характеристики израильской стратегической культуры (например, ментальность “осажденности”), отмечает прежде всего геополитический.

“Стратегическая культура Израиля во многом определяется геополитикой. Взгляд на карту Ближнего Востока дает представление об изолированности этой страны, окруженной государствами, если не враждебными, то, по крайней мере, недружественными. В сочетании с восприятием ситуации с безопасностью в духе реализма как опасной и непредсказуемой, геополитический фактор сформировал менталитет осады” [**2**, с.136].

Автор согласен с Адамским в том, что касается утверждения об отсутствии гибкости и готовности к компромиссу у израильтян.

Р. Копеч объясняет эту особенность израильской стратегической культуры также геополитическим фактором:

“Люди (израильтяне) придают гораздо меньшее значение элементам мягкой силы, например, дипломатии, потому что возможности оказания политического влияния в регионе ограничены. Менталитет “осады» особым образом связан с «менталитетом гетто», в результате опыта двух тысяч лет жизни в диаспоре. Это создает своего рода стратегический фатализм, проявляющийся в подготовке к худшему сценарию и жизненному принципу «не отступать ни на дюйм» [**2**, с.137].

Не меньшую важность Р. Копеч придает другому фактору -территориальному :

“Такое отношение (бескомпромиссность, отсутствие гибкости и готовности к компромиссам) понятно, если учесть еще один геополитический фактор: небольшая территория страны, особенно по сравнению с территориями враждебных стран-соседей. Понятие стратегической глубины в случае с Израилем попросту отсутст-

вует.. В ситуации войны, израильская армия практически не имеет возможности отвода войск в ожидании изменения ситуации на фронте (к лучшему).

Поэтому израильтяне не могут строить свою стратегию и тактику исключительно на обороне.

Отсутствие стратегической глубины вынуждает Израиль придерживаться наступательных стратегии и тактики"[**2**, с.138].

Рассмотренные выше факторы сформировали типичный для Израиля дуализм в подходе к политике безопасности - мышление в оборонительных терминах доминирует на стратегическом уровне (Мы - «осажденная крепость»), а на более низких уровнях (тактическом и оперативном) оно трансформируется в действия наступательного характера для того, чтобы не дать врагу проникнуть на свою территорию.

Следует особо отметить исследования выдающегося израильского социолога Баруха Киммерлинга, который рассматривал АОИ (Армия обороны Израиля) как субкультуру в израильской стратегической культуре.

Б. Кимерлинг считал сферу безопасности "доминирующей ориентацией" для израильского общества [**3**, с.208-228].

При этом он отмечал, что угроза Израилю является также и угрозой для еврейской диаспоры.

Б. Киммерлинг отмечает в своих работах, что массовое сознание израильтян, а равно политическая и стратегическая культуры Израиля формировались на протяжении десятилетий в условиях жесткого противостояния с арабским и мусульманским миром, когда абсолютный перевес в людских резервах, экономических и внешнеполитических возможностях был на стороне арабов.

В этих условиях у израильтян сформировалось представление об арабо-израильском противостоянии, как о дилемме выживании или уничтожении для евреев.

Такое представление о реальности создало в обществе особое отношение к армии, служба в которой является главной обязанностью любого гражданина страны если он или она евреи.

Кроме того, реалии перманентной войны, в которой может быть либо победа, либо смерть, выработали у нескольких поколений израильтян готовность к самопожертвованию ради безопасности страны - качество, которое в израильском обществе высоко ценится и при этом воспринимается как нечто естественное.

Вместе с тем дилемма: выжить или быть уничтоженными, определила конфликтную ориентацию израильской стратегической культуры.

В условиях отсутствия мирного соглашения с ближайшими соседями и эскалации насилия на границе с Газой и Ливаном, доминирующую роль в политике и в жизни общества неизбежно принадлежит армии.

А это значит, что о гибкости, готовности к компромиссам, "мягкой силе" и в целом - о радикальных изменениях в израильской стратегической культуре в обозримом будущем говорить не приходится.

Этот тезис подтверждается ещё и тем обстоятельством, что израильско-палестинский конфликт является не только и не столько борьбой за землю, воду и ресурсы, сколько борьбой для обоих народов за самоидентификацию.

Если евреи-атеисты, обосновывая свое право на землю Израиля могут ссылаться лишь на Резолюцию ООН о создании государства Израиль, на антисемитизм и на Холокост, то верующие евреи обосновывают свое право на Эрец Исраэль ссылкой на Пятикнижие и завет между Авраамом, Ицхаком, Яковом и Всевышним.

И в данном контексте также не может быть никакого компромисса уже по определению.

Отметим также, что попытки внедрить в сознание израильтян западные ценности и принципы, как, например, склонность к компромиссу, мультикультурное общество и т.п., не прижились в Израиле.

Напротив, всё большую популярность в последние два десятилетия приобретает иудаизм в его ортодоксальном и поселенческом вариантах. Такое развитие напрямую связано с попытками израильского руководства удержать часть территорий Западного Берега, где находятся большинство израильских поселений.

Интересы безопасности государства Израиль и религиозное обоснование притязаний на эти территории являются сегодня главными аргументами израильской стороны в политическом противостоянии с палестинскими арабами.

К слову, социалисты, правившие еврейским анклавом Палестины и затем государством Израиль на протяжении пятидесяти лет, также нередко обосновывали свои права на Эрец Исраэль ссылками на тексты из Торы (Пятикнижия).

В политике библейские принципы нашли свое отражение, например, в операции по уничтожению членов группы "Черный сентябрь", захвативших и убивших израильских спортсменов на Олимпиаде в Мюнхене в 1972 году, что вполне соответствует ветхозаветному принципу "око за око" [**8**, с. 47-50].

Что касается тезисов Адамского об отсутствии и даже неприятии в израильской стратегической культуре долгосрочного и стратегичес-

кого планирования, которое подменяется импровизацией, отметим следующее.

Ситуация, как внешнеполитическая, так и расстановка сил в регионе на протяжении семидесяти лет существования государства Израиль менялась и меняется довольно быстро, если не сказать стремительно.

При этом, как уже отмечалось выше, расстановка сил чаще всего складывалась не в пользу Израиля.

В этих условиях импровизация часто была более эффективной и давала больше шансов на успех, нежели долгосрочное планирование.

Да и невозможно планировать что-нибудь долгосрочное в условиях перманентной неопределенности.

Дух импровизации и инициативы отражен даже в способе командования, типичном для Армии Обороны Израиля. Он состоит в том, чтобы издавать общие директивы и предоставлять подчиненным широкие возможности для маневра, чтобы подчиненные по своему усмотрению могли трансформировать дух приказов в конкретные действия. Собственная инициатива, инновации, новые идеи - это желательные элементы в функционировании израильских вооруженных сил, а их отсутствие воспринимается армейским начальством крайне негативно.

Р. Копеч выделяет ещё одну крайне важную характеристику израильской стратегической культуры: индивидуализм, когда каждый должен полагаться только на себя.

Во многом эта характеристика обеспечила успешную интеграцию государства Израиль в современную рыночную экономику и не менее успешную адаптацию в стране неолиберальных принципов.

Индивидуализм и стремление полагаться только на себя изначально были одним из главных постулатов сионизма.

Противоречия историческим фактам в данном утверждении нет, поскольку дух коллективизма, привнесенный левыми сионистами (социал-сионистами), необходимость выжить и победить (коллективизм поддерживался и сохранялся тысячелетиями благодаря иудаизму) не отменяли главной цели сионизма: создать нового еврея - антитезу еврею галутному.

Новый еврей, согласно сионистской концепции, должен быть избавлен от комплексов еврея галутного - от страхов, от чувства незащищенности и приниженности, от менталитета жертвы, еврея, избегающего ответственности за свою судьбу.

Новый еврей - “сабра” (от названия кактуса - “цабар”) должен был быть сильным внутри, избавленым от комплексов, не боящимся строить свою жизнь и свои поселения на тех землях, которые он считает своими.

Израильтянин поступает так, как считает нужным, не особенно или вовсе не заботясь о реакции окружающих.

Это качество хорошо гармонирует с перечисленными Адамским характеристиками израильской стратегической культуры, которые можно определить как «организованный хаос».

В военных действиях, которые регулярно ведет Израиль, этот принцип находит свое выражение в свободном толковании целей операции, но отражается и на структуре армии.

В частности, военная бюрократия Израиля представляет собой относительно узкий круг, а любая инициатива быстро находит свой путь наверх, благодаря открытым каналам связи.

У непосвященных возникает вопрос о сохранении армейских секретов.

Но особенностью израильтян является умение зашифровывать скрытый смысл в простые слова.

Если вы ежедневно не вращаетесь в этой среде, вы никогда не поймете язык местных школьников, военных или просто молодежи.

Особенностью местного общения можно считать “дугри”: простой, аутентичный и искренний язык общения, где содержание больше, чем форма и не оставляет места для интерпретации.

В этом контексте «дипломатический» стиль считается искусственным и лицемерным. Общение в стиле тахлес («прямо в точку») стало частью культурной социализации иммигрантов из разных уголков мира.

Израильский менталитет - это менталитет людей делающих, а не обсуждающих, не «философов», а практиков.

Теоретические знания приравниваются к слабости и неспособности к высокой производительности на рабочем месте. Изначально центральным персонажем нового израильского общества был уже не раввин, а фермер, хотя очень скоро фермера вытеснил боец.

Сионисты стремились воспитать нового еврея - способного не только работать на земле, но и защищать эту землю. В некотором роде эту концепцию можно назвать израильским мачизмом.

Конкретные цели, которые определили сионистские идеологи и практики с одной стороны и суровая реальность с другой, определили подход к решению военных вопросов – практическому, инструментальному, ориентированному на действия и решению проблем, часто путем импровизации.

Такая связь армии с общественно-ориентированным прагматизмом создала особую военную культуру, которую можно назвать анти-интеллектуальной.

Суть анти-интеллектуализма, на который указывает Адамский, заключается в том, что основное внимание уделяется решению конкретных проблем, а не общему подходу.

Доказательством этого является тот факт, что первая операционная доктрина под названием «Концепция операций» (CONOP) была опубликована лишь в 2006 году.

В контексте неудач ЦАХАЛа (АОИ) во Второй Ливанской Войне (которая произошла через несколько месяцев после публикации доктрины) авторы этой доктрины были обвинены в чрезмерном интеллектуализме и языке постмодернизма, из-за чего командирам тактического уровня было трудно перевести её в конкретные действия.

Больше всего в израильской армии и в обществе ценится способность офицеров быстро ориентироваться в ситуации, независимое мышление перед лицом неопределенности, уверенность в собственных суждениях и действиях, инициативность в любых условиях.

Детальное планирование осуществляется лишь на тактическом уровне и в области применения технологий, в то время как на стратегическом уровне наблюдается своего рода дилетантизм, обусловленный отсутствием акцента на стратегии.

Неофициальный и широко институционализированный способ выработки решений («в тени офисов») выкристаллизовался во время Войны за Независимость, когда обстановка в области безопасности была настолько непредсказуемой, что ключом к решению проблем была именно импровизация.

В настоящее время нежелание стратегического планирования в долгосрочной перспективе можно наблюдать в отношении конфликта с палестинцами, где доминирует тенденция «управлять».

Израиль был первой страной после Соединенных Штатов, которая использовала высокоточное оружие.

Технологическое превосходство считалось и считается израильскими элитами панацеей от проблем в сфере безопасности.

А уверенность в собственном технологическом превосходстве диктует стратегию, в соответствии с которой решением любой проблемы безопасности является военная сила.[3]

При этом технологический фактор с каждым годом приобретает все большее значение не только в реальности, но и в сознании израильтян.

Подводя итог всему сказанному выше, отметим ключевую роль армии не только в формировании стратегической культуры Израиля, но и самого еврейского государства.

Культура импровизации и инициативы, характерная для израильской военной сферы, а также культ практических действий стали основой «нового израильского общества», одной из основных характеристик которого является технократизм.

И если на заре сионистского движения декларированной целью сионистов являлось желание заселить Святую Землю и заниматься земледелием, то очень скоро у первых поселенцев возникла острая необходимость в защите своей земли - в первую очередь от краж и грабежей, а затем от враждебных националистических действий, включавших не только грабеж, но и убийство евреев.

На следующем этапе военное решение возникающих проблем постепенно стало ценностью, формулой и идеологией еврейской общины в Палестине.

Так формировалась воинствующая стратегическая культура Израиля.

Оборонительный подход длился недолго: он перешел от метода статической защиты к динамической защите и, наконец, к разработке наступательного подхода.

В этот период - с конца 1930-х годов до окончания Войны за Независимость, мы уже можем говорить о стратегической культуре Израиля, поскольку находим все компоненты этой культуры: символы и образы, нормы, традиции и обычаи.

Безусловно самым значимым событием в формировании израильской стратегической культуры была Война за Независимость 1948 года, потребовавшая мобилизации как всего населения страны, так и новых репатриантов.

Д-р Итамар Риковер из университета Бар-Илан определяет израильскую армию как школу, предназначенную для адаптации, прежде всего новых репатриантов, в израильскую жизнь.

Тогда же родилась национальная легенда о противостоянии немногих многим, ментальность осажденности и концепция наступательного подхода.

Милитаризм становится центральным компонентом консолидации как общества, так и израильской стратегической культуры.

[3] Принцип: “Что не получается с помощью силы, получается посредством ещё большей силы”.

Не каждое применение военной силы и не каждая война превращают общество в милитаристское.

Согласно Киммерлингу, Израиль развил не преторианский милитаризм (военное правление), а гражданский милитаризм, в котором соображения, определяемые как национальная безопасность, почти всегда ставятся на более высокий уровень приоритетов, чем политические, экономические и т. д.

Силовой наступательный подход нашел даже свое законодательное выражение в Декларации Независимости 1948 года.

Фактически, декларация превратила наступательный подход в нормативную стратегию.

Суть того подхода была выражена следующим образом.

За неделю до объявления о создании государства Израиль, лидеры еврейского анклава Палестины решили не включать границы государства в Декларацию независимости, поскольку они полагали, что эти границы будут определены не дипломатическими соглашениями, а силой.

Такая характеристика израильской стратегической культуры: “Отказ от гибкости, хитрость и уловки в пользу технологий” в полной мере проявила себя во время израильско-палестинских переговоров после соглашений Осло в 1993 году.

Израильтяне не торопятся заключать политические сделки, особенно, если обстоятельства требуют, есть внешнее давление, но израильтянам данная сделка не выгодна.

В этом случае израильские политики действуют по принципу: “пересижу, переговорю”, а между тем совершенствуют военные технологии и инфраструктуры.

Принцип ни “да” ни “нет”, применяемый в повседневной жизни израильскими менеджерами самых разных уровней, часто оказывается эффективным в ситуации неопределенности или в невыгодном положении. В этом случае израильтяне способны тянуть время до бесконечности, попутно накапливая силы для альтернативного решения проблемы.

Отдавая должное глубокому анализу основных характеристик израильской культуры Адамским и Копечем, отметим то, о чем оба автора не упомянули и что является, на наш взгляд, главным для понимания современного еврейского мировосприятия в целом и стратегической культуры в частности.

Этим главным является осознание большинством евреев мира очевидного факта: **другой страны кроме Израиля у евреев уже не будет никогда.**

Мы можем также утверждать, что главным фактором в в формировании не только израильской стратегической культуры, но также еврейского самосознания в двадцатом веке стал Холокост.

И если в начале двадцатого века сионисты были маргиналами на фоне гораздо более многочисленных и популярных в еврейской среде течений (например, автономисты или Бунд в России), то к концу столетия сионистская идеология и поддержка Израиля стали доминирующими у евреев диаспоры.

После Холокоста евреи диаспоры стали воспринимать государство Израиль как гарантию от повторения Катастрофы.

Это восприятие особенно усилилось после **Победы Израиля в Шестидневной войне 1967 года.**

Победа в Шестидневной войне укрепила веру евреев в государство Израиль как в самой стране, так и за ее пределами.

Именно с этого времени преобладающими становятся инвестиции евреев диаспоры, а не их пожертвования. В то же время численность еврейского населения за семьдесят лет существования государства Израиль увеличилась в десять раз. Показательный факт.

Однако историческая память - не единственный вектор, определяющий развитие израильской стратегической культуры.

Не менее важным вектором является коммерциализация израильского общества после рыночных реформ 1977 года.

Сегодня израильтяне по прежнему обращаются друг к другу "ах шели" - мой брат и йэто обращение не просто слова.

Братство израильтян - это боевое братство.

Однако стремительная дифференциация израильского общества в восьмидесятые годы прошлого столетия начавшаяся в результате рыночных реформ правительства Ликуда, стала вторым вектором в формировании стратегичаской культуры Израиля.

В условиях новых, рыночных отношений, главным страхом израильтян стал статус "фраера" - обманутого неудачника, погоревшего на какой-либо сделке.

В то же время, сделать кого-либо фраером стало рассматриваться в обществе как достоинство.

В условиях стремительной дифференциации общества при сохранении прежних угроз, в частности, нерешенность израильско-палестинского конфликта, перед израильскими элитами остро стал вопрос о балансировке и обеспечении устойчивости общественных и государственных институтов Израиля.

Этот вопрос на данном этапе решается в том числе и за счет институализации стратегичской культуры Израиля.

4. Институты стратегической культуры

Отметим, что процесс институциализации израильской стратегической культуры начался сравнительно поздно - лишь в начале нового тысячелетия.

Первым учреждением, созданным для изучения и формирования стратегической культуры Израиля был Институт Шмуэля Неемана при хайфском Технионе.

Институт был создан в 1978 году для изучения и формирования национальной политики в области науки и технологий, образования, инфраструктур, экономики, энергетики, словом - всех сфер развития национального государства.

Сегодня это учреждение является одним из ведущих израильских институтов где оцениваются возможности и вызовы развитию еврейского государства, а также, без сомнения, формируется стратегическая культура Израиля.

Начиная с двухтысячного года, для стратегической культуры Израиля начался процесс институциализации.

Выразилось это в создании Института изучения национальной безопасности, сокращенно INSS.

О целях и задачах института на главной странице сайта этой организации сказано следующее:

“Институт исследований национальной безопасности инициирует и проводит инновационные, актуальные, высококачественные исследования, которые формируют общественный дискурс по вопросам национальной безопасности Израиля, предоставляет политический анализ и рекомендации лицам, принимающим (государственные) решения, общественным лидерам и стратегическому сообществу, как в Израиле и за рубежом.

В рамках своей миссии институт стремится поощрять новые способы мышления и расширять контуры анализа традиционных установок”.

Этот институт можно считать флагманом в развитии и формировании стратегической культуры Израиля.

INSS тесно сотрудничает с большим количеством специализированных исследовательских учреждений и организаций, выступая при этом в роли заказчика. Например, с центром Лейба Яфэ при Тель-Авивском университете - этот исследовательский центр специализируется на изучении Ближнего Востока с упором на палестинские территории, или институтом морской безопасностью при Хайфском университете.

Особое значение в стратегической культуре Израиля принадлежит ежегодному форуму в Герцлии, который был организован по инициативе Института изучения национальной безопасности и Института политики и стратегии при Школе государственного управления, дипломатии и стратегии им. Лаудера.[4] Первая такая конференция была организована в двухтысячном году.

Полное название ежегодной конференции в Герцлии звучит так: “Конференция Герцлия по вопросам сбалансированности национальной устойчивости и безопасности”.

Особая роль в организации ежегодной конференции в Герцлии принадлежит профессору Узи Араду - бывшему директору INSS .

Арад объяснил необходимость серии таких конференций тем, что, с одной стороны, Израиль сталкивается со многими проблемами, а с другой - имеет хорошие перспективы. При этом есть сомнения в способности Израиля противостоять вызовам и реализовать имеющиеся возможности.

Поэтому, существует двойная потребность:

А. Исследовать с академической, рациональной и безэмоциональной точки зрения положение Государства Израиль с разных сторон и, таким образом, оценить силу и возможности страны.

В. Предлагать и изучать новые стратегии, которые помогут адаптироваться к изменяющимся реалиям и обстоятельствам и тем самым укрепят национальную устойчивость.

Выдвинутая на форуме в Герцлии профессором Арадом **концепция “национальной устойчивости”** является относительно новой и адаптировалась в академическом дискурсе только в последние годы.

Концепция пришла из психологии, в которой этот термин подразумевает способность человека преодолевать последствия травмы и адаптироваться к стрессовым ситуациям.

В политологии эта концепция подразумевает способность общества справляться с ситуациями стресса и травм.

Понятие национальной устойчивости включает в себя, помимо психологических, экономические, социальные и культурные аспекты.

Израильским ноу-хау в сфере изучения стратегических культур стал Национальный индекс устойчивости, который представляет собой

---

[4] Институт политики и стратегии при Школе государственного управления, дипломатии и стратегии им. Лаудера был создан в 2000 году для оказания помощи в формулировании политических рекомендаций по вопросам государственной важности с упором на стратегическую сферу, внешнюю политику и международные отношения,

набор показателей и параметров, определяемых израильским Институтом национальной безопасности.

Индекс включает в себя множество параметров: от экономических до геополитических. Эти параметры, а также положительные и отрицательные влияния, анализируются и подсчитываются аналогично бухгалтерскому балансу.

Индекс каждый год обсуждается участниками Герцлийской конференции - Институтом Реут, Центром BESA, Центром Шалема, Центром Яффе и Центром исследований Израиля имени Тауба, количественным и качественным образом.

Одной из основных причин престижа и влияния Герцлийской конференции является количество и статус гостей и докладчиков.

Это политики, высшие чины армии, владельцы крупных компаний, журналисты, общественные и духовные деятели из Израиля и диаспоры.

Среди обсуждаемых тем:

Роль войны в глазах общества, эффективность применения силы в глазах общества, нормы и традиции, регулирующие отношения между различными элитами израильского общества, проблемы самоидентификации еврейства - системы символов и образов еврея.

Подводя итог сказанному выше, мы можем сделать вывод о том, что израильскую стратегическую культуру на сегодняшний день изучают и формируют научные, государственные и общественные институты.

При этом первые анализируют эффективность тех или иных характеристик израильской политической культуры, вторые и третьи задают вектор её развития.

Главной целью научных и государственных усилий по развитию и формированию израильской стратегической культуры является обеспечение устойчивости и безопасности государства Израиль.

Заключение

На основании всего вышеизложенного мы можем сделать вывод о том, что израильская стратегическая культура во-первых, полностью сформировалась, но не остается неизменной. Её новые элементы и характеристики являются реакцией на происходящие в современном мире изменения, в частности, технократизацию жизни.

Отметим главную особенность израильской стратегической культуры: в то время как вопрос об самоидентификации и в целом – идентификации еврейства по-прежнему является главной проблемой еврейского мира, Израиль стал основой для единения евреев всего мира.

Кто-то рассматривает Израиль как свою историческую Родину, а кто-то - как убежище.

Но у большинства евреев как Израиля, так и диаспоры сегодня есть ясное осознание непреложного факта: другого еврейского государства уже не будет.

Это убеждение является ключевым для понимания израильской стратегической культуры.

Список используемой литературы

1. **Адамский Дмитрий**, “Стратегическая культура и военные инновации: влияние стратегической культуры на революцию в военном деле в России, США и Израиле”. Издательство Министерства обороны Израиля, 2012, 234 с. (Иврит)
2. **Copec, Rafal** The Determinants of the Israeli Strategic Culture Narodowościowy – Review of Nationalities https://pdfs.semanticscholar.org/d173/6a1fcb98552f30144a41b020f44bb2971339.pdf Download Date | 4/16/19 4:46 PM
3. **Kimmerling, B.** T*he Invention and Decline of Israeliness: State, Culture and Military in Israel*. Los Angeles and Berkeley: University of California Press, 2001, 268 pages.
4. **Finkel, M.** On Flexibility: Recovery from Technological and Doctrinal Surprise on the Battlefield, Stanford 2001.
5. **Giles, G. F.** Continuity and Change in Israel’s Strategic Culture, Defense Threat Reduction Agency, http://fas .org/irp/agency/dod/dtra/israel .pdf, [access: 20 .05 .2015].
6. **Maoz, Z.** Defending the Holy Land. A Critical Analysis of Israeli Security and Foreign Policy, Ann Arbor 2009.
7. **Katzenstein, P. J.** (edit.) The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics, New York 1996.
8. **Ben-Dor**, War & Peace: Jewish Tradition and the Conduct of War, “Israeli Defense Forces Journal”, 1986, Vol . 3, No. 4.

Сдана/Հանձնվել է՝ 01.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 08.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 10.02.2020

Հնդկաստան-Հայաստան քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերությունները

Հովսեփյան Ա. Ա.
ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի
Իրանագիտության ամբիոնի հայցորդ (Երևան, Հայաստան)
ashkhenhovsepyan48@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ երեք այցեր, խորհրդարանական պատվիրակություն, «Հինդի լեզվի օր (Vishwa Hindi Diwas)», ITEC ծրագիր, տնտեսական հաբերություններ, ազատ առևտրի գոտի

Индийско-армянские политические, экономические и культурные отношения

Овсепян А. А.
Ереванский Государственный Университет, кафедра иранистики, аспирантка (Ереван, Армения)
ashkhenhovsepyan48@gmail.com

Резюме: В двусторонние политические отношения между Арменией и Индией внесли значительный вклад три визита на уровне президентов и министров иностранных дел в Индию в 1995, 2003 и 2017бсоответственно в 2000, 2006 и 2010 годах, а также в в 2013 году визит делегации Индийской парламентской делегации в Армению и визит армянской парламентской делегации в Индию. Наряду с политическими отношениями экономические отношения процветают, причем наиболее многообещающей перспективой является совместное объявление о начале переговоров о создании зоны свободной торговли между ЕАЭС и Индией 3 июня 2017 года. Также важны программы сотрудничества в образовательной сфере, такие как сотрудничество Ереванского государственного лингвистического университета с индийской ICCR с января 2010 года, ежегодное мероприятие “День хиндии (Vishwa Hindi Diwas)”, а также участие армянских специалистов в программе ITEC.
Ключеыве слова: три визита, парламентская делегация, “День хиндии (Vishwa Hindi Diwas)”, программа ITEC, экономические отношения, зона свободной торговли.

India-Armenia political, economic and cultural relations

Hovsepyan A. A.
Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies, Department of Iranian Studies
Ph.D student (Yerevan, Armenia)
ashkhenhovsepyan48@gmail.com

Abstract: Significant contributions to the bilateral political relations between Armenia and India have made three visits to India both presidential and foreign minister-level 1995, 2003 and 2017, respectively in 2000, 2006 and 2010, as well as the visit of Indian Parliamentary delegation in 2013, and the visit of the Armenian parliamentary delegation to India. Along with political relations, economic relations have also prospered, and the most promising prospect was the joint announcement of the launch of negotiations on the creation of a free trade zone between the EAEU and India on June 3 2017. Also important achievements are educational cooperation programs, such as the collaboration of the Yerevan State Linguistic University with the Indian ICCR since January 2010, the annual “Hindi day (Vishwa Hindi Diwas)” event, as well as the participation of Armenian specialists in ITEC program
Keywords: three visits, parliamentary delegation, “Hindi day(Vishwa Hindi Diwas)”, ITEC program, economic relations, free-trade zone.

Հայաստանի և Հնդկաստանի միջև հարաբերություններն ունենալով խորը պատմական ակունքներ՝ դեռևս միջնադարյան ժամանակներում ձևավորվել էին առևտրափոխանակության կարևոր կենտրոններ ի դեմս Արտաշատի, Մծբինի և Դվին քաղաքների: Իսկ Մեծ Մոնղոլների կայսրության օրոք հայ առևտրականներն առաջին անգամ Ագրա էին ժամանել: Այդ ժամանակվա կայսր Աքբարը բարձր էր գնահատել հայերի առևտրային հմտությունները և մի շարք արտոնություններ շնորհել նրանց: Ավելի ուշ՝ 16-րդ դարում, հայկական համայնքներ առաջացան Կալկաթայում, Չենայում, Մումբայում և Ագրայում, որտեղ 1562 թ.-ին օծվեց առաջին հայկական եկեղեցին, իսկ 1794 թ.-ին Մադրասում հրատարակվեց «Ազդարար» հայալեզու ամսագիրը: Այժմ Հնդկաստանի հայկական համայնքը հիմնականում բնակեցված է Կալկաթայում, որտեղ և գտնվում է ամենամեծ և ամենահին հայկական

եկեղեցին՝ Նազարեթի Սուրբ եկեղեցին, որը կառուցվել է 1707 թ.-ին, վերանորոգվել 1734 թ.-ին [**1**]:

Ինչ վերաբերում է երկու երկրների միջև քաղաքական հարաբերություններին, հարկ եմ համարում հիշատակել դեռևս Խորհրդային ժամանակաշրջանում՝ 1964թ.-ի սեպտեմբերին Հնդկաստանի նախագահ Սարվեպալի Ռադհակրիշնայի և 1976թ.-ի հունիսին վարչապետ Ինդիրա Գանդին այցերն Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն:

Իսկ արդեն Հայաստանի անկախացումից ի վեր նախագահական մակարդակով երեք այցեր են եղել Հնդկաստան՝ 1995, 2003 և 2017 թ.-ներին, իսկ արտգործնախարարի մակարդակով՝ 2000, 2006 և 2010 թթ-ներին: 2013 թ.-ին Հայաստան է այցելել տարբեր կուսակցությունների 8 պատգամավորներից բաղկացած Հնդկաստանի խորհրդարանական պատվիրակությունը, որին փոխադարձ 2013 թ.-ի դեկտեմբերին Հայաստանի Ազգային ժողովի նախկին նախագահ Հովիկ Աբրահամյանը ղեկավարել է 18-հոգանոց պատվիրակությունը դեպի Հնդկաստան, որտեղ հանդիպումներ են ունեցել այն ժամանակվա ընդդիմության առաջնորդ տիկին Շուշմա Սվարաջի և այլ պաշտոնյաների հետ:

Վերջին տարիներին միջազգային կազմակերպություններում Հայաստանը սատարել էր Հնդկաստանի թեկնածությանը օրինակ՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ում, Քաղաքացիական ավիացիայի միջազգային կազմակերպությունում (ICAO) և ՄԱԿ-ի առդիտորների խորհրդում, Հեռահաղորդակցության միջազգային միության խորհրդում, Յոգայի ընդգրկմանը «ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներկայացուցչական ցուցակում»: Հնդկաստանը աջակցել է Հայաստանին 2015թ.-ին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից մեր ազգային հացը՝ լավաշը, որպես ոչ նյութական մշակութային ժառանգություն հռչակելու պահանջի հարցում:

Երկկողմ հարաբերություններում բարձր է գնահատվում Հնդկաստանի օգնությունը Հայաստանին: Դեռևս 1988թ.-ի երկրաշարժի հետ կապված՝ Հնդկաստանը Հայաստանին նվիրաբերել է 2,2 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք կանխիկ ՀՀ դրամ և 1,1 մլն ԱՄՆ դոլար, 2000թ.-ի երաշտից հետո 750 տոննա ցորեն և 250 տոննա բրինձ, 2006 թ.-ին նվիրել է 5 միլիոն դոլար արժողությամբ 300 հնդկական տրակտոր, 215,000 ԱՄՆ դոլարի օգնություն է ցուցաբերել Լոռու մարզում ավերված դպրոցների վերականգնմանը և 2011թ.-ին Տավուշի մարզի 72 դպրոցներին տրամադրել է համակարգչային լաբորատորիաներ [**2**]:

Քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց զարգացում են ապրել նաև տնտեսական հարաբերությունները, որում կարևոր դեր ունի երկկողմ առևտուրն ու ապրանքաշրջանառությունը: Նշեմ, որ Հնդկաստանից Հայաստան հիմնականում ներմուծվում է մսամթերք, թեյ, բրինձ, թանկարժեք քարեր, դեղամիջոցներ, գործվածքներ, զարդեր, պլաստիկից և լինոլեումից պատրաստված ապրանքներ, էլեկտրոտեխնիկա, և իր հերթին արտահանում է թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, պղինձ և պղնձե իրեր, ալյումին և ալյումինե արտադրանքներ, քիմիական արտադրանք, գունավոր մետաղներ, մետաղի ջարդոն և ռետինե հումք [**3**]:

Երկու երկրների միջև տնտեսական համագործակցության զարգացման կարևորագույն հեռանկար է նաև ԵԱՏՄ-ի և Հնդկաստանի միջև 2017թ.-ի հունիսի 3-ին ազատ առևտրի գոտի ստեղծելու բանակցությունները մեկնարկելու մասին համատեղ ստորագրված հայտարարությունը: Վերոհիշյալ համատեքստում ազատ առևտրի գոտու ստեղծումը ոչ միայն կբարձրացնի արտահանման և առևտրի ցուցանիշը, այլ նաև կնպաստի Հնդկաստանի և ԵԱՏՄ-ի առանձին անդամ երկրների առևտրային հարաբերությունների զարգացմանը: Ապագա ազատ առևտրի գոտու ստեղծման շահագրգիռ կողմերը կարող են ակնկալել, որ հետագայում կզարգանան և կխորանան Հնդկաստանի հետ արդեն իսկ հաստատված առևտրային հարաբերությունները: Այս առումով Հայաստանը նույնպես բացառություն չէ, քանզի հայ-հնդկական առևտրային հարաբերությունները ամուր հիմքեր ունեն, որի մասին են վկայում տարեցտարի աճող առևտրի ցուցանիշները (աղյուսակ 1):

Հնդկաստանը 01-11-2016 թվականից մինչև 24-11-2016թ.-ն ընկած ժամանակահատվածում արտահանել է 325872.88 ԱՄՆ դոլար արժեքով ապրանքատեսակներ՝ 109 առաքմամբ [**5**]: Մինչդեռ 2017 թվականի տվյալներով

Հնդկաստանի արտահանումը Հայաստան կազմել է 19,8 միլիոն դոլար, իսկ ներմուծումը՝ 2,8 միլիոն դոլար:

Աղյուսակ 1.
*Հայ-հնդկական առևտրային հարաբերությունների մակարդակը [**4**]*

Տարի	Արտահանում (ԱՄՆ դոլար)	Ներմուծում (ԱՄՆ դոլար)
2004	13 200	17 346
2005	18 100	19 231
2006	1 264	41 850
2007	10	26 245
2008	152	58 456
2009	2 708	43 541
2010	5 464	48 007
2011	2 981	70 766
2012	1 232.9	69 565.2
2013	203.4	67 421.4
2014	225.3	3 456.6
2015	426.3	51 889.7

Քաղաքական և տնտեսական բարեկամական հարաբերությունները նպաստել են նաև տարեցտարի մշակութային ավելի խորը համագործակցության զարգացմանը, որոնցից հատկանշական են՝ պարբերաբար կազմակերպվող հնդկական ապրանքների ցուցահանդես-վաճառքները, բոլիվուդյան ֆիլմերի փառատոնները, պարային ներկայացումները (օրինակ՝ 2017թ.-ի հոկտեմբերի 30-ին Մանջարի Չատուրվեդին Երևանում ցուցադրել է Սուֆի Կաթակ պարային ներկայացումը, 2017 թ.-ի հոկտեմբերի 12-ին Պադամ Շրի Պրադիբա Պրահլադի ղեկավարած խումբը Երևանում անցկացրեց «Բհարաթնաթյամ» պարային ներկայացում), 2015թ.-ի հունիսի 21-ին Հայաստանում առաջին անգամ նշված Յոգայի միջազգային օրը, 2017 թ.-ի հունվարի 14-ին Երևանում կազմակերպված «Հնդկաստանի օրը», 2018 թ.-ի օգոստոսի 4-ին Հնդկաստանի դեսպանատան մասնակցությունը Երևանի քաղաքապետարանի կողմից կազմակերպված «Տարազ» փառատոնին, 2018-ի օգոստոսի 29-ին Երևանում թողարկված «Հնդկաստան Հայաստան» համատեղ փոստային կնիքը, և բազմաբնույթ այլ միջոցառումներ կազմակերպված ինչպես մայրաքաղքաում այնպես էլ այլ մարզերում [**2**]:

Այս ամենին անմասն չի մնում նաև կրթության ոլորտը, որտեղ կարևորագույն ձեռքբերումներից է 2010 թ.-ի հունվարից Երևանի պետական լեզվահասարակագիտական համալսարանի համագործակցությունը հնդկական ICCR ծրագրին, որի շրջանակներում Հնդկաստանից հրավիրյալ դասախոս է դասավանդում ԲՈՒՀ-ում [**6**]: Եվ ամեն տարի վերոնշյալ համալսարանում նշվում է «Հինդի լեզվի օրը (Vishwa Hindi Diwas)», որի շրջանակներում կազմակերպվում են բանաստեղծությունների և ասմունքի մրցույթներ, իսկ հաղթողներին տրվում են դրամական պարգևներ [**7**], ինչպես նաև տարբեր ոլորտների բազմաթիվ հայ մասնագետներ ITEC ծրագրի շրջանակներում հնարավորություն են ունենում վերապարտաստվել Հնդկաստանում [**8**]:

Այսպիսով, հայ-հնդկական հարաբերությունները՝ ունենալով դարավոր բարեկամության պատմություն, մշակութային ընդհանրություններ այժմ զարգացման մեծ հեռանկարներ ունեն այնպիսի ոլորտներում ինչպիսիք են աղամանդագործությունը, բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտը, գյուղատնտեսությունը, զբոսաշրջությունը, համատեղ տարաբնույթ բիզնես ծրագրերի շրջանակներում հնդկական ներդրումային քաղաքականությունը, առևտրի ընդլայնումը:

Հնդկաստան-Հայաստան ներմուծման/արտահանման ցուցանիշներն ըստ 2016թ.-ի տվյալների (աղյուսակ 2-3)՝

Աղյուսակ 2.

Ապրանքի նկարագիր	**Ներմուծման ընդհանուր արժեք (ԱՄՆ դոլար)**	**Ներմուծման (%)**	**Փոխադրման քանակը**
Հագուստ, բնական և արհեստական կաշի	235848.04	72.37	20
Ացիկլիկ միկրոկարբոնաթթուներ, ցիկլիկ միկրոկարբոնաթթուներ, նրանց անհիդրիդները,պերոքսիդ, նրանց հալոգենացված, սուլֆադացված, նիտրացված, նիտրիդացված ածանցյալները	19264.99	5.91	4
Բժշկության մեջ օգտագործվող գործիքներ և տեխնիկա, վիրաբուժական, ատամնաբուժական կամ անասնաբուժական,ներառյալ տեսողության ստուգման, բժշկական այլ էլեկտրոնային տեխնիկաներ	15607.18	4.79	17
Սպասք լվացող մեքենաներ,շշեր կամ այլ տարաներ մաքրելու կամ չորացնելու սարքեր, շշեր, տուփեր, կամ այլ տարաներ լցնելու, փակելու, փաթեթավորելու կամ պիտակավորելու սարքավորումներ, շշեր ապակե տարաներ, խողովակներ և նման տարաներ փակելու համարնախատեսված սարքավորումներ	8585.92	2.63	5
Օրթոպեդիկ տեխնիկա ներառյալ՝հենակներ, վիրահատական գոտիներ և ամրակներ, սպլինտներ և կոտրվածքների համարչ նախատեսված սարքավորումներ, պրոթեզներ,իմպլանտներ, փոխհատուցման ենթակա լսող սարքավորումներ կամ իմպլանտներ օգտագործված և վնասված վիճակում	7383.56	2.27	11
Թուղթ խպատրաստող սարքավորումներ,Թուղթ կամ թղթե տախտակներ ներառյալ բոլոր տեսակի կտրող սարքավորումները	7000	2.15	1
Սինթետիկ օրգանական գունազարդման և նմանատիպ այլ պարագաներ	5147.48	1.58	8
Սուլֆոդամիդներ	4840.58	1.49	1
Թերապեվտիկ, պրոֆիլակտիկ օգտագործման համար նախապատրաստված մարդու, կենդանական արյուն, իմունոլոգիական արտադրանքներ նախատեսված արյան համար,վակցինաներ, պատվաստանյութեր, տոքսիններ և այլն:	4679.98	1.44	12
Հիդրավլիկ արգելակային հեղուկներ և հիդրավլիկ փոխանցման տուփերի համար այլ հեղուկներ, բենզին չպարունակող կամ ավելի քիչ քան 70% բենզին պարունակող հանքանյութեր:	3982.61	1.22	4

Աղյուսակ 3.

Նավահանգստ	Ներմուծման ընդհանուր արժեք (ԱՄՆ դոլար)	Ներմուծման (%)	Փոխադրումների քանակը
Չեննայ Էյր	9722.95	100	1
Չեննայ Սի	235848.04	72.37	20
Սահար Էյր Կարգո	36894.65	11.32	32
Չեննայ Էյր	16813.73	5.16	6
Ահմեդաբադ Էյր	14259.99	4.38	2
Դելի Էյր	9105.41	2.79	27
Նհավա Շեվա Սի	5147.48	1.58	8
Հայդարաբադ Էյր	4840.58	1.49	1
Բանգալոր Էյր	1750	0.54	2
Կոչին Էյր	1213	0.37	11

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Armenia-India bilateral relations. https://web.archive.org/web/20111028080319/http: // www.indianembassy.am/relation.html
2. Bilateral Brief on India- Armenia Relations.https://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/India_-_Armenia_Bilateral_Brief__-__Dec_2018.pdf
3. Հայաստանը պետք է լուծի Հնդկաստան արտահանվող ապրանքների դիվերսիֆիկացման խնդիրը: https://armedia.am/eng/news/48823/ armenia- should-solve-the-problem-of-diversification-of-exported-goods-to-india.html
4. ЕАЭС и Индия начали официальные переговоры по заключению соглашения о свободной торговле. http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/3-06-2017.aspx
5. Հնդկաստանի և Հայաստանի երկկողմ առևտրի զեկույց: http://www.indiatradedata.com/what-india-import-export-armenia
6. ԵՊԼՀ ուղեցույց:https://brusov.am/website/ documentation/files/4ebd57c8.pdf ԵՊԼՀ 2013-2017 ռազմավարական ծրագրի գործողությունների պլան: https://brusov.am/website/documentation/ files/d73ce9a4.pdf
7. Հինդիի օրը Երևանում: https://www.aravot.am/2010/09/17/342912/
8. Հնդկական ITEC ծրագրի 50-ամյակը Երևանում: https://armedia.am/arm/news/24848/hndkakan-itec-tsragri-50-amyaky-erevanum.html

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 26.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 29.02.2020

Խորհրդարանական կառավարման համակարգի արդյունավետության հիմնավորումը կոնսոցիատիվ ժողովրդավարության համատեքստում

Գրիգորյան Ն. Հ.
ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի ավագ գիտական-վերլուծաբան, ՀՀ ԳԱԱ ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
nkgrigoryan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ խորհրդարանականություն, կառավարման համակարգ, քաղաքական ռեժիմ, ժողովրդավարություն, կոնսոցիատիվիզմ, հասարակություն, լավ կառավարում

Обоснование эффективности системы парламентского правления в контексте консоциональной демократии

Григорян Н. Г.
Старший научный аналитик Национального оборонно-исследовательского университета МО, РА, аспирант НАН РА (Ереван, Армения)
nkgrigoryan@gmail.com

Резюме: В данной статье обсуждаются концептуальные основы осмысленного понимания демократии. В частности, на разных уровнях представлены как цивилизационные и ценностные основы демократии, так и демократия как политический режим, где обсуждается вопрос роли гражданина в институционализации демократии.
В основном изучаются возможности введения и применения консоциативной демократии в условиях парламентаризма. В контексте парламентских демократий представляются сравнительные анализы различных моделей представительских демократий начиная от греческой агоры до наших дней. С точки зрения парламента, как высшего представительского законодательного органа, важны легитимность законодательного процесса и обеспечение отношений между парламентом и обществом, а также вопросы, связанные с культурой парламентаризма.
В конце работы делается ссылка на теоретико-практические положения правильного правления в попытке представить применение консоциативизма в контексте эффективности в системе парламентского правления.
Ключевые слова: парламентаризм, система правления, политический режим, демократия, консоциализм, общество, хорошее управление

Reasonong the Efficiency of the Parliamentary Government System in the Context of Consociational Democracy

Grigoryan N. H.
Senior Research Analystat National Defense Research University, MOD, RA
PhD Student at NAS RA (Yerevan, Armenia)
nkgrigoryan@gamil.com

Abstract: This article discusses the conceptual basis for a thorough understanding of democracy. In particular, the civilization and value foundations of democracy are presented in separate levels, as well as democracy as a political regime, the role of the citizen in the institutionalization of democracy is discussed.
The possibilities of introducing and practicing consociational democracy under parliamentary government system are mainly explored. In the context of parliamentary democracies, comparative theories of different models of representative democracy have been introduced from Greek Agora up to now. Legislative process and the provision of parliament-society relations and issues related to the political culture of parliamentarism are of paramount importance in terms of the parliament as a supranational legislative body.
To conclude, reference is made to the hands-on principles of good governance in pursuit of presenting the application of conservatism in the context of effectiveness and within the framework of parliamentary system.
Keywords: parliamentarism, system of government, political regime, democracy, consociationalism, society, good governance.

Քաղաքական գործընթացներում զարգացումները ցույց են տալիս, որ կառավարման համակարգի ընտրությունը դեռևս արդյունավետության և բարենպաստ քաղաքականություն իրականացնելու գրավական չէ: Պատահական չէ, որ պետական վարչակարգերի կամ քաղաքական կառավարման համակարգերի հաստատմանը նախորդում է տվյալ համակարգին բնորոշ նախադրյալներ, որոնց հիման վրա երկրները մշակում են լավ կառավարման հայեցակարգեր: Խորհրդարանականության պարագայում այս խնդիրն առավել քան ակներև է՝ կառավարման համակարգը պետք է զուգամիտել խորհրդարանականության մշակույթին: Կոնսոցիատիվ ժողովրդավարության մոդելով խորհրդարանական կառավարման համակարգը նպաստում է ինչպես խորհրդարանում, այնպես էլ քաղաքական համակարգի մյուս ինստիտուտների ներսում բազմակարծության ապահովմանը [**1**, pp. 23-81]: Անշուշտ, հաշվի առնելով քաղաքական գործընթացներում բոլորի ներգրավման և հասարակության մեջ դժգոհությունների կտրուկ նվազեցման հանգամանքները, պետք է նշել, որ սա լիովին լավ կառավարման մոտեցում է, որն ունի համապատասխան քաղաքական մշակույթ [**2**, pp. 45-71]: Խորհրդարանական կառավարման համատեքստում կարևորվում է դրա արդյունավետության հիմնավորումը ոչ միայն կառավարման համակարգերի միջև, այլև ժողովրդավարության կոնկրետ տեսության, տվյալ դեպքում կոնսոցիատիվիզմի տեսանկյունից:

Խորհրդարանական կառավարման համակարգի և ժողովրդավարական արժեհամակարգի ընտրությունը, պայմանավորված է տվյալ պետության պատմամշակութային և քաղաքակրթական հարցերով: Ժողովրդավարության և խորհրդարանականության պատմությունը մեկնարկում է անտիկ ժամանակաշրջանից, երբ Հին Հունաստում և Հռոմում զարգանում էին խորհրդարանական և հանրապետական մշակույթը: Ուստի, պատահական չէ, որ շատերը խոսելով խորհրդարանական ժողովրդավարությունների մասին, առաջին հերթին հղում են անում պատմությանը և քաղաքակրթական ակունքներին: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ալբերտ Ստեփանյանը իր «Պատմության կերպափոխությունները Մեծ Հայքում. Արտաշիսյան դարաշրջան», գրքում դեռևս Արտաշիսյանների արքայատոմի ժամանակաշրջանում խոսում է Հայաստանում առկա ժողովրդավարական սկզբունքների մասին [**3**, էջ 112-135]: Անշուշտ, այդ ժամանակաշրջանում պետությունները միապետական էին, սակայն այստեղ ոչ թե խոսվում է կառավարման ձևերի, այլ այդ ժամանակաշրջանում նրանց կողմից իրականացված քաղաքականության ժողովրդավարական սկզբունքերի մասին: Ընդհանրապես, երբ խոսում ենք «ժողովրդավարություն» հասկացության մասին պետք է նշել, որ իրականում այն բովանդակում է երկու կարևոր և փոխկապակցված հիմնայուներ՝ ժողովրդավարությունը որպես մշակույթ և ժողովրդավարությունը որպես ինստիտուտ [**4**, pp. 187-196]: Ժողովրդավրությունը որպես արժեհամակարգ հնուց մինչ օրս եղել է պետությունների կողմից վարված քաղաքականության հիմքում, սակայն ասել, որ բոլոր պետությունները հնում ունեցել են ընդգծված ժողովրդավարական արժեհամակարգ և, որ ժողովրդավարությունը պետության մեջ ինստիտուցիոնալացված էր, չի արտահայտի հարցի համակողմանի ընկալումը: Այլ բան է, որ ժամանակակից քաղաքական գործընթացներում ժողովրդավարությունը ավելի իրավաքաղաքական բնույթ ունի և պետությունները խորհրդարանի, որպես ժողովրդավարական կարևորագույն ինստիտուտի միջոցով, իրականցնում են պետության քաղաքականության ժողովրդավարական ընթացքը:

Խորհրդարանականության և կոնսոցիատիվիզմի փոխհամադրելիությունը մասնավորապես պայմանավորված է խորհրդարանականությանը բնորոշ ներկայացուցչական գործառույթներով: Խորհրդարանը իր գործունեությամբ հանդիսանում է հանրային խավերի (քաղաքացիական հասարակության) ներկայացուցիչների ամբողջացված ինստիտուտ: Այլ բան է, երբ ներկայացուցչական մակարդակների և դրա արդյունավետության հարցերը խնդրահարույց են: Հենց այստեղ է կարևորվում կոնսոցիատիվ ժողովրդավարության դերը որպես հասարակության բոլոր շերտերի (ստրատաների) միջև իշխանության բաշխման միջոց: Եվ, ըստ հասարակության պատկերի իշխանության բոլոր մարմիններում համամասնորեն ներկայացուցչականության ապահովման քաղաքական գործընթաց [**5**, pp. 52-67]: Իշխանության կիսման և արդյունավետ կառավարման հարցերը մերօրյա քաղաքական գործընթացներում ժողովրդավարական պետությունների համար կարծես հրամայական է դարձել: Իհարկե միայն հասարակության շրջանում իշխանության բաշխմամբ առկա խնդիրները չեն լուծվում, նաև հարկավոր է քաղաքական ինստիտուտներում կատարել ներկայցուցչական պատվիրակում, որի վառ օրինակներից է՝ խորհրդարանը: Մարդկության պատմությանը հայտնի են խորհրդարանական ժողովրդավարության այնպիսի օրինակներ, ինչպես հունական Ագորան էր, երբ հասարակության տարբեր հատվածները որոշումների կայացման գործընթացին մասնակցելու համար ներկայացուցչական մակարդակում պատվիրակվում էին քաղաքի կենտրոնում գտնվող ժողով [**6**, pp. 40-52]: Իհարկե հարց է առաջանում թե

ինչպես կարող է իշխանության կիսումը նպաստել հասարակության բոլորի շերտերի շահերի բավարարմանը և արդյո՞ք դժգոհողներ կամ արհամարվածներ չեն լինում: Պատասխանելով այս հարցադրմանը նշենք, որ իհարկե նման դրսևորումը մասնավոր դեպքերում չի բացառվում, բայց նաև սխալ կլինի համարել, որ նման բացասական փորձը կիրառելի է բոլոր քաղաքականացված ստրատաների դեպքում: Ուստի, կարծում ենք, որ դա քիչ հավանական է, քանի որ կոնսոցիատիվիզմի բուն նպատակը պետական կառավարման և որոշումների կայացման գործընթացում բոլորի ներգրավումն է, այլ ոչ թե բաժանարար գծերի խորացումը:

Խորհրդարանական կառավարման համակարգի արդյունավետության տեսանկյունից կարևոր գործոն է օրենդսրական գործընթացի լեգիտիմացումը և ներկայացուցչականության մակարդակի բարձրացումը [**7**, pp. 203-215]: Խնդիրը քննարկվում է երկու մակարդակներում: Նախ՝ ներկայացվում է օրենսդիր իշխանության որպես բարձրագույն օրենսդիր մարմնի լեգիտիմության հարցը: Այնուհետև խորհրդարանում բուն օրենսդրական գործունեության իրականացման լեգիտիմությունը, թե որքանով են ընդունված օրեսդրական ակտերը պատականանպաստ: Խոսելով բարձրագույն օրենսդիր մարնի լեգիտիմությունից կարևոր է հասկանալ, որ խնդիրը միայն ընտրական գործընթացների արդյունքում ազատ, արդար և թափանցիկ ընտրված իշխանություն կամ ընդդիմություն ունենալը չէ [**7**, p. 226-228]: Խնդիրները ավելի արմատական է և կարիք կա մասնագիտական լուրջ հետազոտությունների: Միևնույն ժամանակ, լեգիտիմության հարցը կարևոր է հասկանալու, թե որքանով է օրենսդիր մարմնում պատգամավորների մանդատ զբաղեցնելը արտահայտում հասարակության սեգմենտային կամ-ասարտահայտութաան պատկերը: Ահա այստեղ է, որ կարևրովում են կոնսոցիատիվզիմի և խորհրդարանականության փոխահամդրելիությունը, որպես արդյունավետ պետական կառավարման և որոշումների կայացման միջոց: Մասնավորապես, էական է կոնսոցիատիվիզմի մեծ կոալիցիայի և համամասնության սկզբունքները, որոնք խորհրդարանում համամասնության սկզբունքով նախատեսում են բոլոր պաշտոններում հասարակության շերտերի ներկայացվածություն: Սա զուտ սոցիալական արդարության խնդիր չէ: Այստեղ կարևոր գործոն կարող է լինել բաձրագույն օրենսդիր մարնում սեփական ապագան տնօրինելու նպատակով որոշումների կայացման գործընթացին չմասնակցելը և հասարակության շերտերին օտարելը [**8**, pp. 73-75]: Ուստի, կարող ենք ասել, որ օրենսդրական գործընթացի լեգիտիմացումը և արդյունավետությունը բավականին բարդ գործընթաց է, որը նախատեսում է վերոնշյալ երկու հայեցակետերի փոխհամադրելիություն:

Խորհրդարանական կառավարման արդյունավետության հաջորդ խնդիրը խորհրդարանականության մշակույթի և կուսակցական համակարգի կայացումն է [**9**, pp. 107-136]: Կայացած կուսացական համակարգը բնորոշ է կառավարման բոլոր համակարգերին, սակայն երբ խոսում ենք խորհրդարանականության մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ այստեղ անհատների գործոնը, ի տարբերություն նախորդ երկու կառավարման համակարգերի հանարավորինս նվազեցված է: Եթե նախագահական կամ կիսանախագահական կառավարման համակարգերում կուսակցական համակարգը կարող է թերանալ, ապա խորհրդարանականի դեպքում այդ բացը լուրջ խնդիր է լավ կառավարման դիտանկյունից: Կուսակցական համակարգի չկայացվածության բնորոշիչներից են՝ կուսակցության ինստիտուցիոնալացված չլինելը, ներկուսակցական համակարգում որոշումների միանձնյա ընդունումը, կուսակցական գաղափարախոսության բացակայությունը և այլն: 2018 թվականին անցում կատարելով խորհրդարանական կառավարման համակարգի, Հայաստանում մինչ օրս լուծված չէ կուսակցական համակարգի կայացվածության և խորհրդարանականության մշակույթի խնդիրները: Այսօր մեզանում շատ են միապետական գործելաոճ և քաղաքական գաղափարախոսություն չունեցող կուսակցությունները, որոնք քաղաքական որոշումներ են կայացնում, ելնելով նեղ անձնական շահերից: Նման կուսակցությունները հիմնականում սերում են բիզնես առաջնորդների շահերից և բովանդակությամբ նման են բիզնես նախագծերին: Կայացած կուսակցական համակարգերի դեպքում նախատեսվում է ինստիտուցիոնալացված կուսակցությունների առակայություն [**10**, էջ 134-143]: Մասնավորապես, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դեպքում մենք գործ ունենք կայացած երկկուսակցական համակարգի հետ: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի դեպքում, բազմաթիվ մեծահարուստներ, ինչպիսին՝ Դոնալդ Թրափմն է, երկրի նախագահ կամ պատասխանատու այլ պաշտոններ են զբաղեցնում կուսակցության միջոցով, այլ ոչ թե սեփական շահերի համար ստեղծում են կուսակցություններ և երբ ցանկանում լուծարում են դրանք: Սա փաստում է այն մասին, որ ԱՄՆ-ում կուսակցական համակարգը կայացած է և թե° հանրապետական և թե° դեմոկրատական կուսակցությունները քաղաքական գործընթացների մասնակցության առումով կարևոր դերակատորություն ունեն: Կայացած խորհրդարանականության մշակույթը առանցքային նշանակություն ունի պետական կառավարման գործընթացում [**11**,

pp. 22-33]: Հարց է առաջանում, եթե պետությունը նոր է անցում կատարել խորհրդարանականության ինչպես կարող է ունենալ կայացած խորհրդարանականության մշակույթ: Լիովին կիսելով այդ մոտեցումները միաժամանակ նշենք, որ երկրի նախագահական կամ կիսանախագահական կառավարման նախորդումը չի նշանակում, որ պետությունը չունի խորհրդարանի մշակույթ: Ավելին կայացած խորհրդրանի մշակույթը կարևոր նախադրյալ է համարվում խորհրդարանականության մշակույթ ձևավորելու գործում: Օրինակ՝ ներկայիս Հայատանի Հանրապետության խորհրդարանականության պայմաններում համապատասխան մշակութի ձևավորման գործընթացին կարող են նպաստել Հայաստանի շուրջ 100-ամյա խորհրդարանական մշակույթի փորձը: Ընդհանրանցելով նշենք, որ թե° կուսակցական համակարգի և թե° խորհրդարանականության մշակույթի առկայությունն ու փոխհամադրելիությունը ապահովում են խորհրդարանական կառավարման համակարգի արդյունավետությունը:

Խորհրդարանականության համատեքստում, թերևս, ամենաէական հարցերից մեկն արդյունավետ կամ լավ կառավարման (good governance) հիմնախնդիրն է: Խորհրդարանական կառավարման համակարգում լավ կառավարում ասելով առաջին հերթին պետք է հասկանալ խորհրհրդարանի՝ որպես ժողովրդավարական հիմնական ինստիտուտի արդյունավետությունը: Լավ կառավարման գաղափարը ընկած է կառավարությունների և կառավարման մարմինների պատասխանատվության հիմքում, որն էլ ուղղված է մարդկային զանգվածների և դրանց ներսում սոցիալական շերտերի, խմբերի կարիքների բավարարմանը: «Լավ կառավարումն անորոշ հասկացություն է, որը հիմնականում վերաբերվում է պետական ինստիտուտների (տվյալ դեպքում խորհրդարանին) և հանրային միջոցների կառավարմանը» [**12**, pp. 525-548]: Կառավարումը որոշումների կայացման և իրականացման գործընթաց է: Իսկ կառավարման ոլորտները կարող են ընդգրկել ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային հարաբերությունների ոլորտը [**13**, c. 240-248]: Լավ կառավարումը հնարավոր է միայն արհեստավարժ և կիրթ անձնակազմի ներգրավմամբ [**14**, p. 48]: Լավ կառավարումը խորհրդարանական կառավարման համակարգում ունի մի շարք առանձնահատկություններ: Դասական առումով խորհրդարանի դերը եղել է հին օրենքները բարեփոխելը և նոր օրենքներ ընդունելը: Ուստի խորհրդարանական կառավարման համակարգի պայմաններում կարևորվում են 1. արդյունավետ և արդար օրենքներ ստեղծելու փորձը, 2. պետական կարևոր հարցերի լուծման նպատակով գործադիր մարմնի (կառավարության) հետ աշխատելու ունակությունը: Շատ օրենքներ գրվում, մշակվում և ներկայացվում են կառավարության ոլորտային գերատեսչությունների կողմից: Անդրադառնալով խորհրդարանական կառավարման համակարգում օրենսդիր մարմնի արդյունավետ գործունեությանը՝ կարող ենք վստահաբար ասել, որ այստեղ հիմնական պայմանը հնարավորինս թափանցիկ գործելն է, ինչն իր հերթին նախատեսում է անարդյունավետ գործելաոճից հրաժարում [**15**, pp. 511-518] :

Խորհրդարան-հասարակություն փոխգործակցությունն լավ կառավարման և խորհրդարանականության մշակույթի յուրահատուկ դրսևորում է: Խորհրդարանականության արդյունավետության հիմնական դրսևորումներից կարող է լինել հասարակության բոլոր շերտերի ակտիվ ներգրավվածությունը խորհրդարանական կառավարման գործընթացներին և նրանց խնդիրների արագ և արդարացի սկզբունքով լուծումը: Առկա խնդիրների լուծման և արդյունավետ խորհրդարանական կառավարում իրականացնելու նպատակով շատ կարևոր են նաև խորհրդարանի ինստիտուցիոնալացումը, որը նախատեսում է հանձնաժողովների, մասնագիտացված խմբերի, խորհրդարանական լսումների և անհրաժեշտության դեպքում նաև իրավասու աշխատանքների իրականացում: Խորհրդարանականության պայմաններում լավ կառավարման գործընթացին էական նպաստում է հաշվետվողականությունը: Դա թափանցիկության և ապագայում խնդիրների կանխման արդյունավետ միջոց է: Լավ կառավարման նպատակով օրենսդիր մարմնում ձևավորվող հանձնաժողովները (կամ հատուկ մարմինները) նպատակաուղղված են քննարկումներով պարզելու 1. կառավարության օրինագծերը, 2. ուսումնասիրել և պարզել, թե ինչպես է կառավարությունը տնօրինում պետական բյուջեն և անհրաժեշտության դեպքում պահանջել, որպեսզի ներկայացնի արդար և թափանցիկ հաշվետվություն: Եվ, վերջապես, արդյունավետ խորհրդարանական կառավարման գործում էական գործոն է միջխորհրդարանական համագործակցությունը և խորհրդարանական դիվանագիտության իրականացումը:

Արդյունավետ խորհրդարանական կառավարման մարտահրավերները բազմաթիվ են, սակայն փորձենք անդրադառնալ դրանցից կարևորներին:

- Սոցիալ-տնտեսական զարգացման նպատակով անհրաժեշտ օրենսդրական պայմանների ստեղծում և կառավարության գործունեության վերահսկողություն:
- Մարդու իրավունքների պաշտպանության նպատակով խորհրդարանի գործունեու-

թյան հաշվետվողականություն և թափանցիկություն:

- Ռեսուրսների և կարողությունների բացակայություն, որը թույլ չի տալիս օրենսդիրն գործադիրի նմանությամբ իրական իշխանություն իրականացնել:
- Իշխանության միասնականություն: Սա նախատեսում է էլիտա-ժողովուրդ հարաբերությունների մակարդակի ստուգում, քանի որ հաճախ ժողովրդի կողմից ընտրված պաշտոնյաները, և նրանց կողմից կայացված որոշումները չեն արտահայտում հասարակության կամքը և շահերը:
- Խորհրդարանը, լինելով ժողովրդավարական ինստիտուտ և ներկայացնելով հասարակության կամքը, պետք է ամեն ինչ անի, որ հասարակության սպասելիքներն արդարանան, հակառակ դեպքում կարող են տարաբնույթ արհավիրքներ լինել:

Հատկանշական են նաև լավ կառավարման վերաբերյալ գիտահետազոտական մոտեցումներն: Ըստ գիտնական Սեմ Ազերացիի՝ լավ կառավարման վերաբերյալ տրված ոչ հստակ սահմանումն այն հարցի շուրջ, թե ի՞նչն է ընդգրկում կառավարման համակարգը, օգտատիրոջը թույլ է տալիս սահմանել իր սեփական պարամետրերը: Իսկ համահեղինակ հետազոտողներ Եվա Պոլուխայի և Մոնա Ռոզենդալի «Վիճարկելով լավ կառավարումը» գրքում, որտեղ ներկայացված դրույթներն արևմտյան ժողովրդավարությունների համար չափանիշներ են, սահմանված են երկրների միջև մրցակցության իրականացման հիմնական ստանդարտներն ու օրինակները [**16**, pp. 237-270]: Օգտագործելով քաղաքական մարդաբանության մեթոդները՝ նրանք եզրակացնում են, որ որոշումների ընդունման գործընթացում, կիրառելով լավ կառավարման սկզբունքը, այն անկախ ղեկավարի կառավարման մոտեցումներից միջազգային հարաբերություններում կարող է առաջացնել մշակութային հիմքով տարասեռ (heterogeneous) չափանիշների բախումներ: Հետաքրքրական է հնդիկ պրոֆեսոր, սոցիոլոգ Սուրենդա Մունշիի (1922-2013) «Խելացի մարդուն լավ կառավարման» ուղեցույցը, որն անդրադառնում է լավ կառավարման առեղծվածին: Այստեղ նա նշում է, որ շատերը ձանձրանալով «լավ կառավարումից» կամ չցանկանալով հասկանալ աշխարհում դրա գոյությունը թողնում հեռանում են մեր իրականությունից և փնտրում է այլ ուղիներ: Նա իր գրքում անդրադառնում է նաև լավ կառավարման նպատակներին, ներկայացնելով, թե ինչպես են դրանք ծառայում հասարակությունում: Իսկ ֆրանսիացի սոցիոլոգ Մայքլ Կրոզիեն ներկայացնելով կառավարման համակարգի վերաբերյալ իր հայացքները իր հոդվածում քննարկում և վերլուծում է կապի համակարգում մի շարք ակտիվ փոփոխություններ և դրանց ազդեցությունը կառավարման գործընթացի վրա: Սա նրան հնարավորություն է տալիս տարբեր դիտանկյուններից տեսնելու թե ինչ է իրենից ներկայացնում ժամանակակից կառավարումը: Արդյունքում Կրոզիեն մտահանգում է նրան, որ երբ հասարակությունում կառավարումը և քաղաքականությունը իրականացվում են լայնախոհ մոտեցումներով, դրանք մշտապես օրեցօր փոփոխվում են [**17**] :

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Palonen K., Rosales J.**, The Politics of Dissensus: Parliament in Debate, Cantabrina University Press, 2014.
2. **Brunclik M., Kubat M.**, Semi-presidentialism, Parliamentarism and Presidents: Presidential Politics in Central Europe, Routledge, 2018.
3. **Ստեփանյան Ա.**, Պատմության կերպափոխությունները Մեծ Հայքում. Արտաշիսյան դարաշրջան, Սարգիս Խաչենց. - Երևան. Փինթինֆո:
4. **Held D.**, Models of Democracy, Standford University Press, California, 2006.
5. **Bogaards M.**, Democracy and Social Peace in Divided Societies, Palgrave Macmillan, London.
6. **InozemtsevV.**, **Dutkiewicz P**., Democracy Versus Modernization: A Dilemma for Russia and for the World, Routledge, London, 2013.
7. **Grigsby E.**, Analyzing Politics: An Introduction to Political Science, WADSWORTH CENGAGE Learning, 2009.
8. **Stone D.**, Policy Paradox: The Art of Political Decision Making, W.W. Norton, 2001.
9. **Sartori G.**, Parties and Party Systems: A Framework for Analysis, ECPR press, 2005.
10. **Քեռյան Գ.**, Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը, Վան Արյան հրատ., Երևան, 2002:
11. **Schmitt C.,** The Crisis of Parliamentary Democracy, The MIT press, Massachusetts, 1988.
12. **Grindle M.**, Good Enough Governance: Poverty Reduction and Reform in Developing Countries, Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions, 17 (4),2004,.
13. **Ланцова С., Ачкасова В.**, Мировая Политика и Международные Отношения, ПИТЕР, Москва, 2005.
14. **Dimond L.**, Three Paradoxes of Democracy, II journal of democracy,Vol. 1,No 3, 1990.
15. **Rotberg R.**,Good Governance Means Performance and Results, Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions, 27 (3), 2014.
16. **Poluha E.**, Rosendahl M., Contesting "Good" Governance: Crosscultural Perspectives on Representation, Accountability and Public Space, Routledge, 2002.
17. **Crozier M.**, Rethinking Systems: Configurations of Politics and Policy in Contemporary Governance, http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0095399710377443, (13.10.2018).

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 27.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 29.02.2020

Observations on Explication of Content of "Political Manipulation" Notion

Vardanyan L. G., Ph.D.
Yerevan State University, Chair of Theory and History of Political Science (Yerevan, Armenia)
Poghosyan V. V., Master's student
Yerevan State University, Faculty of International Relations, Department of Regional Policy (Yerevan, Armenia)
vahepoghosyan7@gmail.com

Keywords: manipulation, political manipulation, psychological influence, political consciousness, explication, manipulator, skill, management, hidden character, subject of manipulation, object of manipulation

Դիտարկումներ «քաղաքական մանիպուլյացիա» հասկացության բովանդակության էքսպլիկացիայի վերաբերյալ

Վարդանյան Լ. Գ.
Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, Երևանի պետական համալսարանի քաղաքական գիտության և տեսության ամբիոն (Երևան, Հայաստան)
Պողոսյան Վ. Ռ.
ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Տարածաշրջանային քաղաքականություն բաժնի մագիստրանտ (Երևան, Հայաստան)
vahepoghosyan7@gmail.com

Ամփոփում: Ներկայացված հոդվածում մանիպուլյացիան դիտարկվում և քննարկվում է քաղաքագիտական ուղղվածության համատեքստում: Ներկայացվում են «մանիպուլյացիա» հասկացության ծագումնաբանական-հասկացութային քննարկումները, սահմանման և մեկնաբանությունների էքսպլիկացիոն մոտեցումները: Բացահայտվում և վերլուծվում են զանգվածային քաղաքական գիտակցության և զանգվածային քաղաքական վարքագծի մանիպուլյացիայի բնորոշ առանձնահատկությունները սոցիալ-քաղաքական հետազոտությունների տեսանկյունից: Քաղաքագիտական էքսպլիկացիան թույլ է տալիս մանիպուլյացիան դիտարկել որպես բարդ գործընթաց՝ իր տարբեր բնութագրումներով: Իհարկե, առանձին անհատների միջև կարող են լինել մանիպուլյատիվ փոխհարաբերություններ, բայց որպես կանոն մանիպուլյատիվ գործողություններն այսպես կամ այնպես ընկած են սոցիալ-քաղաքական ծրագրավորված և իրացվող նպատակների, գաղափարների հիմքում՝ պայմանավորված լինելով իշխանությամբ, կարգավիճակով, ռեսուրսներով և այլ գործոններով:
Վճռորոշ բառեր՝ մանիպուլյացիա, քաղաքական մանիպուլյացիա, ազդեցություն, հոգեբանական ազդեցություն, քաղաքական գիտակցություն, էքսպլիկացիա, մանիպուլյատոր, հմտություն, կառավարում, թաքնված բնույթ, մանիպուլյացիայի սուբյեկտ, մանիպուլյացիայի օբյեկտ

Некоторые наблюдения по поводу экспликации содержания понятия «политическая манипуляция»

Варданян Л. Г.
Кандидат философских наук, Ереванский государственный университет, кафедра теории и истории политологии (Ереван, Армения)
Погосян В. В.
Ереванский государственный университет, факультет международных отношений, отдел региональной политики, магистрант
vahepoghosyan7@gmail.com

Резюме: В представленной статье манипуляции рассматриваются и обсуждаются в контексте политологической направленности. Представляются генеалогические и концептуальные обсуждения понятия "манипуляция", экспликационные подходы к определению и интерпретации. Выявляются и анализируются характерные

особенности массового политического сознания и манипуляции массовым политическим поведением с точки зрения социально-политических исследований. Политологическая экспликация позволяет рассматривать манипуляции как сложный процесс с его различными характеристиками. Конечно, могут быть манипулятивные взаимоотношения между отдельными лицами, но, как правило, манипулятивные действия так или иначе лежат в основе запланированных и реализуемых социально-политических целей, будучи связанным с властью, статусом, ресурсами и т.д.

Ключевые слова: манипуляция, политическая манипуляция, психологическое влияние, политическое сознание, экспликация, манипулятор, умение, управление, скрытый характер, субъект манипуляции, объект манипуляции.

Introduction

In the present article manipulation is viewed and discussed in the context of the political science. The genealogical-conceptual discussions of the concept of "manipulation", as well as the explication[1] approaches to the definition and comments have been presented. The peculiarities of manipulation of political consciousness and mass political behavior have been revealed and analyzed from the viewpoint of the socio-political studies.

Regardless of the fact that the issue of the manipulation, including the political manipulation, has been repeatedly discussed in the scientific and publicist literature by various approaches, interest in it especially conditioned by the factors of topicality has been steadily increasing. At present, the scientific community (political scientists, sociologists, psychologists, linguists and others) are attempting to penetrate into the essence of this complex and contradictory process. It should be noted that there is no common approach to the manipulation as a socio-political phenomenon by various social sciences.

The political manipulation of the mass political behavior, the mass political consciousness and masses, which is considered to be as one of the topical issues of nowadays, is not only a widespread phenomenon, but it has also become a daily political practice. That is to say, the study of the political manipulation has become more relevant in terms of its theoretical and practical issues. The study of these issues is also important because if the victims of interpersonal manipulation may be individuals, the victims of the political manipulation may also be some groups of people, large masses (sometimes the whole peoples). And in general, the manipulation of consciousness is nowadays deeply reinforced in such areas of social interaction as advertising, public relations, political PR, etc., which, of course, are of great interest to researchers dealing with these issues. The importance of the study of the political manipulation issues is also conditioned by the widespread use of manipulation technologies in the modern world as one of the primary means of regulating relations in the spheres of economy and business, politics and public communication.

Our prediction is that the political manipulation or the manipulation of the mass political consciousness with all its variety of means, methods, techniques and technologies is conditioned by the fact what features are being used in the given process, what is the purpose and what results are being recorded. At the same time, political manipulation performs as a special form of political process, expressing the socio-political interaction between the subject and the object of manipulation.

Substantial Issues of Political Manipulation and Explication

The term “manipulation” (from latin *manipulus*) has two connotations. In its translation it is understood and presented as a fist, a palm, a handful (*manus* is h*and* and *ple* is to *fill*). It is translated into Armenian as *ձեռնածություն*. [**1**, p. 935], *ձեռնա-վարություն*. In the dictionaries of the European languages, this word is interpreted as an attitude towards an object conditioned by some purpose (for example, management with a hand, physician's examination of a patient with a hand, etc.) [**16**, pp. 133-134]. Presenting these circumstances, it is taken into account that such cases require skill, ingenuity and training. Manipulators are the amenities created for the management of mechanisms in the technique, which are in some way considered as the continuation of the hand through the processes (levers, bars, etc.). The modern metaphorical meanings of this word appeared from here as a skillful and witty attitude towards people, the ability to manage behavior, the purposeful influence on the consciousness and spiritual world that pursue the fulfilment of certain goals.

The term “manipulation” in its secondary meaning is understood as a small group of people (a handful). In this meaning the term originated from the Ancient Rome and implies "a small, very mobile detachment of soldiers" - the meaning of “manipulus”. In the military art history the

[1] **Explication** [from latin *explication* - explanation, clarification, interpretation] - 1. An explanatory text, clarification. 2. A process that reveals the content of some unity, the whole, and its constituents become independent and may differ from one another.

manipulative phalanx [2] occupied an important place, which was discussed in detail by the military historians. Thus, German military historian Hans Delbrück (1848-1929) notes that each manipulus consisted of 120 people. The Legion consisted of 30 manipulus... and the manipulative order with its organizational tasks required strict discipline, which was executed by the management and influence of the commanding staff, who guided and psychologically organized the members of the manipulus [**10**, pp. 204-205]. We agree with some researchers that the manifestations of the manipulation can be seen in the presented process, which have been widely used in today's political and public practice, especially in the electoral period, particularly through the advertisements and through the mass media [**19**, p. 19].

The presented psychological impact or psychological manipulation has existed at different times of the public life, also substantiating different political processes, and the transition to the information society only contributes to the transformation of psychological manipulation [3] by spreading it across the different spheres of the public life, i.e. politics, diplomacy, commerce and so on. That is to say, the modern conditions, in essence, have given common nature to the information-psychological influence and the use of political manipulation in communication processes.

We think that these two studies and explanations of the term "manipulation" can be also applied unequivocally while discussing the various issues related to the political manipulation.

The 20th century became a century of masses and mass actions. The discoveries made by Gustav Lebon (1841-1931), Gabriel Tardy (1843-1904), Jose Ortega i Gasset (1883-1955), Wilfredo Pareto (1848-1923), Serge Moskvich (1925-2014) and other researchers in the field of the political psychology have given a new impetus to the study of mass movements. It was conditioned by the conceptualization of different models of management, from the totalitarian model of management (which turned the unification of masses into an organizational power through threats and ideological elaborations) up to the propaganda of individual values, the process of the "atomization" of the society, etc. And it is no coincidence that the manipulation as a scientific concept was put into circulation in the 40s-50s of the 20th century by the western political scientists and psychologists. As is well known, the phenomenon of manipulation has been the subject of a serious debate in the works of political science as this term was used in its metaphorical meaning was used just in the political sphere, gradually spreading on the issues related to mass consciousness. The political manipulations include both interpersonal relationships and mass manipulations. In the first case, the manipulator uses certain techniques for their implementation, i.e. the manipulation techniques operating on the interpersonal level. In the second case, the manipulator uses the manipulation technologies, which, with the help of managerial results, attempt to influence the public opinion to achieve certain goals. In this case, communication problems with the masses are primarily regulated through the mass media (radio, press, television, internet, etc.), which simultaneously act as manipulative tools.

The following scholars can be mentioned among the western authors presenting the researches on the issues of the political manipulation: Herbert Frank (1920-1986), Herbert Schiller (1919-2000), Everett Shastrom (1921-1992), Robert Goodin (born in 1950) and others. The two primary issues have been discussed in detail in the political literature since the 1960s. The first was dedicated to the discovery of the manipulative nature of the mass media (in the Soviet literature this criticism was presented with bourgeois or imperialist definitions and analyzes). The second one was related to the brain washing practice (in the Soviet Union and in China this process concerned the propaganda conducted by the government and the party and the work carried out by the special services). Of course, as we have mentioned, many works (especially in the 80s) were of a bourgeois propaganda nature [**6**; **7**; **8**]. From the professional point of view, the problems related to the political manipulation in the Soviet era have not been raised in the professional literature. Various scientific and publicist studies of different nature on the phenomenon of "manipulation" have started emerging after the collapse of the Soviet Union. They have covered the spheres of the political science, psychology, philosophy, public management, socio-economic and other spheres [**4**; **5**; **11**; **12**; **13**; **15**; **28**]. At the same time, it should be noted that each of them, having its own peculiarities, at the same time complements one another, making the mentioned studies more comprehensive and complex.

---

[2] Phalanx / Falange (from Greek φάλαγγα [falanga]) – an Ancient Greek regiment, a heavily linear infantry. Phalanx has been well known since in the Trojan War. It was improved by Philip the Macedonian. The Spanish fascist party and the community projected by utopian-socialist Charles Fourier were also called phalanx (the latter would have 1600-1800 people).

[3] **Transformation** (from latin *transformatio* - conversion, transformation, conversion, reformation, modification). 1. A model mutually promoting to the changes of social act. 2. The function (functionality) of social institutions, which is conditioned by the targeted influence of nominal affirmations. 3. The transformation of the different spheres or processes of the public life.

In the modern Armenian society such processes are also available and have unique forms of manifestation. Many of the current crisis phenomena are based on the fact that the manipulation of the mass consciousness makes the citizens' free and conscious choice a formal act, a pre-programmed process of the formation of mass consciousness by professionals.

It is generally accepted that the political manipulation is defined as *hidden modes and means of the social management of political consciousness and behavior of a social subject (an individual, a social group, masses, a society) which are aimed at the psychologically influence (affect) and force them to act (or to be inactive) contrary to their own interests.* In other words, the political manipulation is the skill and psychological influence (affect) on the political consciousness of the citizens as a latent form and processing of management. The following components are taken into account in terms of the explication of the content of the concept of "manipulation": the main feature of the manipulation (psychological influence), the subject, the object, the purpose, the method.

The manipulation used as regards the people is a social, psychological, political influence, whose purpose is to change other people's perceptions or behavior through the hidden, false, or ingenious practices. As a rule, these methods are based on the interests of the manipulator, so they can be considered as exploitative, unfair, out of ethics and so on. The manipulation can be applied in different areas: family, business, work or among friends, in interpersonal relations, public life, mass media.

Aristotle, the greatest Ancient Greek thinker (384-322 BC), stated that the man is a social being, and that all the beings living outside the Polis community have been either higher than human, i.e. superhuman beings, gods, or they have been lower than human, i.e. morally underdeveloped beings, or animals [**3**, c. 382]. This means that people's interactions in the society are very diverse and can be presented and perceived differently. Thus, the individuum, as an independent individual and a separate unit, in its informative sense is an abstract, which was formed in the 17th century, during the emergence of the modern Western society. The Latin word "individuum" is the translation of the Greek word "atom", which means "inseparable", because man originates and exists only as a result of interactions with other people and their influences. A child, who was brought up by wild animals (such cases have been known and studied) cannot be a human and cannot survive. The biological program of behavior put inside us is not enough for us to be a human. It is supplemented by cultural signs and corresponding symbols, the registered and associated programs. And it is viewed as a program of collective work [**12**, c. 14]. It follows from this that our behavior always depends on the influence of other people, and it is in principle impossible to protect us from that influence through some severe barriers. *The question arises what type of influence can be considered as manipulation.*

The explication of the term "political manipulation" has first of all negative connotation. By using it, we are referring to the impact (and first of all, the psychological impact) that drives us to perform some actions that are perceived as a failure or an inaccurate action by the evaluation of the results. To follow the process of the formation and development of the manipulation phenomenon, we think it is necessary to refer to the notion of "influence" and especially "psychological influence", which, as mentioned above, is a key feature of manipulation. In the modern Armenian explanatory dictionary, the word "influence" is presented as an action (to affect, to influence), an impression, an action aimed at someone to achieve something [**1**, c. 7]. Without considering it as necessary to deepen into the discussions of the notions of "influence" and "psychological influence" [**11**; **14**; **24**; **25**], it should be noted that influence is understood as a purposeful transfer of information and movement between interacting participants [**18**]. There are several strategies of influence: imperative (ordering, commanding, demanding, dictating), developing and manipulative.

An imperative strategy does not touch upon the deep structures of the individual, it rather supports the cognitive structures and as far as possible operates in extreme situations.

A developing strategy is oriented to the long-term outcome, the measurements of an individual, and is implemented in the process of long-term interpersonal communication with the people [**20**, c. 46].

The third of the considered strategies, i.e. the manipulative strategy, is the most interesting one, because it remains secretive and unnoticed by those to whom this manipulative influence is directed. Of course, not every influence we are subjected to can be considered as the manipulation. One of the first books dedicated to the manipulation is the work of German sociologist Herbert Franke "Manipulated Man" (1964). In this book, the author gives the following explanation to the manipulation: it can be understood as a secretly conducted psychological influence, therefore, it is harmful for the people to whom it is directed [**26**, c. 7]. Russian scientist Sergey Kara-Murza (born in 1939) also gives a similar characterization in his "Manipulation of Consciousness" work. According to him, in the

modern sense, the manipulation is understood as such a behavior of the masses' aspirations and opinions, their moods and even mental state planning, which is needed to those who possess manipulative tools [**13**, c. 24].

Other features of the manipulation of consciousness are also distinguished: ingenuity and concealment as ways of programming of human behavior [**12**, c. 14]. So, the person subjected to manipulation even should not know what kind of behavior the manipulator is trying to achieve. The ingenious actions applied by humans are presented as manipulative principles, management tools. And when all of these manipulative principles began to be applied in the human management technology, a modern manipulation process emerged and was formed as the programming of people, groups, aspirations, and opinions that are needed by those who possess the manipulation tools.

There are two main models of political manipulation: psychological and rational. The main characteristic of the first model is the use of an individual's mechanical response to one or another psychological motivation. In this case the essence of manipulation is conditioned by the selection of impulses acceptable for the operation of psychological mechanisms that are capable of producing the desired response for the manipulator.

Manipulation of the rational model is conducted rather through deception and deceit than through the use of psychological motivation.

The manipulation forms related to this model include the following:

a) reducing the amount of information accessible to an ordinary citizen;

b) the use of propaganda, that is, to some extent true but deliberate information presented to citizens,

c) the use of confidentiality, i.e. the intentional concealment of information, which is capable of destroying the official political course, and so on. The sense of such an approach is that difficulties for receiving and accessibility of information are created for citizens, which in their turn force them to accept and rely on officially presented information.

Summarizing the characteristics of the manipulation given by the researchers, one can distinguish its main features. According to the first feature, it is a type of spiritual, psychological influence (not physical violence or threat of violence). The target of the manipulator's action is the psychological structure of a human individual, his spiritual field [**11**, c. 56].

The manipulation is a means of influencing one's psyche, whose feature, in comparison with other psychic effects, is that the manipulator seeks to conceal one's own tendencies and aspirations.

According to American psychologist George Simon (born in 1948), the effectiveness of the psychological manipulation is primarily determined by the extent to which the manipulator:

1) conceals aggressive aspirations and behavior;

2) recognizes the psychological features of the victim to determine which approach will be most effective;

3) deals with the manifestations of cruel treatment so as not to disturb the victim at the moment of damaging [**21**].

According to the second feature, manipulation is a covert influence, and this fact should not be visible by the manipulation object. One of the leading experts in the American mass media, Professor of the University of California Herbert Schiller, observes that "the manipulation should go unnoticed in order to succeed. The success of the manipulation is guaranteed, when the manipulated person believes that everything that happened is natural and inevitable. In short, manipulation requires a false reality that does not allow to feel its presence." [**29**].

These manipulative false realities are created by the mass information means (mass media, newspapers, radio, television, the Internet, which are transmitters of authoritative opinions that are perceived by people becoming their own conclusions.

Erich Fromm in his book “Escape From Freedom” expresses the following thought: "It seems to people that it is they who make decisions, that it is they who wish something, but in reality they are subjected to the pressure of external forces, internal conditions, and “want” exactly what they should do." [**27**].

According to the third feature, manipulation is an influence that requires mastery and knowledge. There are, of course, talented people with strong intuition, who are capable to conduct manipulation, by influencing the consciousness of members of family, collective, and other types of groups. But when the matter is about the public consciousness, politics (at least at the local level), as a rule, the professionals are involved in the action, who are somehow know and familiar with the manipulation technologies, have some knowledge about them [**13**, c. 12]. And since the manipulative process of the public consciousness has become a technology, so the professionals, who have some knowledge of this technology, appear.

In general, it should become clear that manipulation is not a violence, it is rather an enchantment and temptation. Everyone is given freedom of spirit and will. Therefore, he is full of responsibility not to fall into the seduction or the temptation. The science has created intellectually useful tools for human, which serve as barriers

against the manipulation. Intellect (from Latin: intellectus - sense, perception, understanding, comprehension, reasonableness) is a mental feature that enables to adapt to new situations, learn on the basis of the experience, understand and apply abstract concepts, use one's own knowledge to manage the environment, etc.

If manipulation is interpreted as a skill to influence or manage people, a certain behavior as a form of covert management, as an elaboration, it should be taken into account that it can also have a positive connotation. Similarly, political manipulations may have both negative and positive connotations (for example, the influence on the masses can be directed at increasing the level of political participation and activity). This term was originally perceived in a very positive sense in terms of management, support, assistance. That is to say, the importance of the analysis of the manipulation phenomenon is also conditioned by the fact that other informative meaning of the given phenomenon is presented in the society at present. In the recent times, the manipulation has been discussed and viewed as an independent issue. This is conditioned by the fact that in the modern society there is a comprehensive rationalization of different spheres of the social life that cannot but have its influence on the manipulation processes. The rationalization of "manipulation" also takes place by this approach, whose frequent use in the daily life gives it a positive connotation (an additional feature). Today the application of manipulation is also perceived as a means of solving problems, achieving a goal, a rational process, a guarantee of success, and so on.

Within the framework of the mass theory, the object of manipulation can be represented through the concepts of "mass", "crowd", "audience" and other concepts. The problem of mass manipulation, as we have already mentioned, became important at the beginning of the 20th century. The fear towards the crowd as a leading social force has forced the researchers to speak about the fact that "in the modern age, the manipulation is necessary, when the masses are claiming to the management of the society without having the appropriate abilities for it. And as the Spanish philosopher Ortega i Gasset (1883-1955) has rightly observed, the "mass man" cannot think [**23**, c. 309-349]. In this terms, the manipulation is presented, on the one hand, as a coercive means, and, on the other hand, the crowd itself is in need of manipulation.

But it should be acknowledged that at the end of the 20th century and especially at the beginning of the 21st century, the society was undergoing some transformation, and the tendencies of an individual were significantly strengthened, and an attitude towards manipulation changed. According to the researchers, who study the social influence and the consequences of the manipulation, the "mass man" is passive in the expression of his opinion, he does not have sufficient information, is incapable of rational analysis and therefore incapable and cannot independently elaborate proper political decisions. That is why the political elite presents ready decisions to the "mass man", also offering relevant ideas, judgments, norms of behavior, and so on. All this is the basis of the conviction that the manipulation of political consciousness is not only inevitable and necessary, but also, as a system of subtle or covert oppression means, is viewed as a technology of humanitarian attitude towards the man, a unique form of spiritual management. In fact, manipulation comes up as a legitimate means in terms of the issues of the orientation of the people's behavior. The manipulation of the masses requires the knowledge of their psychology, the peculiarities of the social behavior.

We consider it as necessary to discuss another approach to the meaning of the word "manipulation". It is also considered as a machination and a deception. Thus, the encyclopedia dictionary of political science gives the following definition: The manipulation (in politics) is a mechanism of psychological influence or a system that is oriented towards the introduction of illusory perceptions [**17**].

It should be noted that it is now accepted to differentiate between manipulation and machination. Manipulation is related to various management issues, and the machination is an action directed at a certain interest, profit pursuit, an action conducted in an illegitimate way. If the manipulation is aimed at changing the behavior of other people, affecting and managing them, the machination does not have such a goal. However, manipulation and machination have a hidden motivation, and these motives should not be presented or discovered to succeed. In both cases, the object should not know that he is being manipulated or machinated. The majority of scholars generally agree that the manipulative actions should be hidden and carried out confidentially, taking into account that the covert nature of manipulation is a defining feature of the given phenomenon. There are also some researchers, who, in contrast to the covert nature of manipulation, also bring as an example the obviously represented threat, which is perceived as an open, non-hidden form of manipulation [**5**, c. 57].

One of the important characteristics of the manipulation is its non-violent nature, which means that belief, information, non-verbal tricks, etc. are used during the manipulation. Russian researcher E. L. Dotsenko concludes that no less vital situations can be recalled in which the manipulation can be

shown as a positive thing, since these manipulation problems can be presented and raised to the level of humanitarian relations [**11**, c. 147]. There is no doubt that in case of such a perception we will depart from the negative nature of manipulation.

The political manipulation is connected with the authorities, it is manifested as a technology of the power. For example, various slogans, ideas, entertainment programs, different shows presented by the political elite through which they strive to distract the masses' attention from different economic, social, political issues put before the country (the high level of inflation, the poor work of the government, the low level of wages, etc.). According to political scientist E. Qalantaryan, the situational manipulation is widely used in politics, as it allows to act unnoticed, at the same time communication takes place through other people, in different situations, providing long-lasting influence, exerting deep pressure on human consciousness, sub-consciousness, and hence behavior [**2**, c. 68-72].

The general technology of manipulation exercised by the authorities is usually based on the political myths and illusory ideas embodied in the mass consciousness, which should be accepted on this or that level by people without rational and critical reasoning. The myths make the basis of the illusory description of the whole world. Thus, the presentation of private property as a source of social evil, the inevitability of the collapse of capitalism and the victory of socialism, the factors of the role of the leader of the Communist Party, and so on were considered as important myths for the manipulation by the communist system. According to American researcher Herbert Schiller, the main ideals in the United States that confirm the power of the managing elite are the following social myths:

- individual freedom and personal choice of citizens;
- the neutrality of the most important political institutions (the Congress, the court system, the presidential authorities, mass media),
- the unchanging selfish nature of the human, the consumer disposition,
- the absence of social conflicts, exploitation and pressure in the society;
- the existence of pluralism, including the presence of mass media [**29**, c. 25-40].

Conclusion

Coming to the conclusions, the following points should be noted. The first, the political manipulation is generally perceived as a process. The second, when describing or defining the political manipulation, the object and subject are presented, which indicates its managerial nature, that is, it is related to the processes of political management in the society. The third, it is emphasized that the main purpose of the political manipulation is the change of the behavior of the object. The fourth, the use of special means stresses its technological peculiarity.

We agree with some authors in the issue that the definitions given to the manipulation, and especially the political manipulation, are insufficient, and to some extent they should be expanded or perhaps should be more inclusive [**22**, c. 113-115]. The manipulative phenomena are more emphasized in the political life. Moreover, the political manipulation is specifically connected with the manifestations of the model of political management formed in the society. All this provides a basis for presenting the explication attempts of the notion "political manipulation" in the context of political science knowledge. Of course, when viewing the manipulation as a political phenomenon, one cannot neglect its psychological nature. The manipulation often implies forced demands and motivations that should be perceived by the object (individual, group, mass, society, etc.) as "his own". In other words, manipulation uses the following: from the weak psychological influence on the consciousness up to the total (whole) political influence, making the human a puppet in a certain sense. If the manipulation touches upon the political projects and relations, such manipulation processes are considered as political.

The political explication allows the manipulation to be viewed as a complex process with its various characteristics. Of course, there may be manipulative relationships between separate individuals, but as a rule, manipulative actions in this or that way underlie the programmed and realized socio-political goals and ideas, being conditioned by the power, status, resources, and other factors.

When we speak about the manipulation, including the political manipulation, it should be accepted that both the subject and the object have some political status. In addition, the manipulation is a part of political relations, that is why it can be talked about as a special form of political interaction.

The manipulation always implies a two-way interaction between the object and the subject. The manipulator's further steps depend on the manipulated person's responding reaction, which should not violate the basic conditions of the manipulation - the confidentiality of the subject's intentions and the action that he or she intends to take. If we view the manipulation phenomenon as a political phenomenon, the perceptions about the object and subject of manipulation change. According to this approach, both the object and the

subject can have multiple and group nature. A social group can act both as a subject and as an object. The reality mentioned during the political manipulation is very clearly manifested when the political elite performs as a subject and the electorate (the electing mass) performs as an object. In fact, we are dealing with the political manipulation, which is the psychological, socio-political covert influence that is strategically and tactically exerted on the social subject by the use of modern communication technologies that can lead to the transformation of political relations.

Bibliography

1. **Ղղյան Է.,** Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1976, h. 1:
2. **Քալանթարյան Է.,** Մանիպուլյացիոն մեթոդները կառավարման համակարգում // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», Երևան, 2016, № 2(20):
3. **Аристотель,** Сочинения. В 4 т., т. 4 / Пер. с древнегреч., М., 1983, с. 382.
4. **Бабюк М. И.,** Социальная манипуляция: философский анализ. Диссерт. на соиск. уч. степ. к.ф.н., 09.00.01, М., 2004:
5. **Братченко С. Л.,** Экзистенциальная психология глубинного общения: уроки Джеймса Бьюдженталя. М., 2001, с. 57.
6. **Вайткунене Л.,** Психотехнические средства буржуазной пропаганды // «Коммунист», Вильнюс, 1984, №10.
7. **Власова А. И.,** Политическая манипуляция, М., 1982.
8. **Войтасик Л.,** Психология политической пропаганды. М., 1981.
9. **Грачев Г. В., Мельник И. К.,** Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия, М.: «Алгоритм», 2002.
10. **Дельбрюк Г.,** История ваенного искусства, СПб., 1994, т. 1.
11. **Доценко Е. Л.**, Психология манипуляции. Феномены, механизмы, защита, СПб.: «Речь», 2003.
12. **Кара-Мурза С.,** Власть манипуляции / С. Г. Кара-Мурза, М.: Академический проект, 2007.
13. **Кара-Мурза С.,** Манипуляция сознанием, М.: «Алгоритм», 2000.
14. **Ковалев Г. А.,** О системе психологического воздействия (К определению понятия) // Психология воздействия (проблемы теории и практики): Сб. научных трудов: АПН СССР. НИИ общей и педагогической психологии, М., 1989.
15. **Лимантис Н.,** Манипулирование: сущность, проявления, пути снятия (философский и социально-политический анализ), М.: Издательство «Экономическая демократия», 2000.
16. Оксфордский словарь английского языка, citation according to “Психологический журнал”, т. 14, №4. 1993.
17. *Политология. Энциклопедический словарь* / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов, М.: Изд-во Моск. комерч. ун-та, 1993.
18. *Психологический словарь*, М., 1996.
19. **Пую Ю. В.,** Истоки и генезис феномена манипулирования // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена: Общественные и гуманитарные науки (философия, история, культурология, языкознание, литературоведение, право), СПб., 2008. № 11 (72).
20. **Рождерс К. Р.,** Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической работы, М.: ЭКСМО-Пресс, 1999.
21. **Саймон Дж.,** Кто в овечьей шкуре? Как распознать манипулятора, М., Альпина Паблишер, 2014.
22. **Сергеева З. Н.,** К вопросу об экспликации содержания понятия «социальное манипулирование» // Новосибирский гос. у-ет. Идеи и идеалы, №2 (4), т. 2, 2010.
23. **Ортега-и-Гассет Х.**, Восстание масс: пер. с исп. А. М. Гелескула. Эстетика. Философия культуры, М.: Искусство, 1991.
24. *Словарь практического психолога* / Сост. С. Ю. Головин, Минск: Харвест, 1998.
25. *Философский энциклопедический словарь*, М., 2001
26. **Франке Г. В.,** Манипулируемый человек, М., 1964.
27. **Фромм Э.,** Бегство от свободы / Э. Фромм, Минск, 1998.
28. **Цуладзе А. М.,** Политические манипуляции, или покорение толпи, М., Книжный дом «Университет», 1999.
29. **Шиллер Г.,** Манипуляторы сознанием / Пер. с англ., науч. ред. Я. Н. Засурский, М.: «Мысль», 1980.

Сдана/Հանձնվել է՝ 06.03.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.03.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 11.03.2020

The Central Asian countries at the modern stage: main factors of the extremism distribution in the youth environment

Hovhannisyan A. Yu.
Russian-Armenian University (Yerevan, Armenia)
andranik.hovhannis@gmail.com

Keywords: Central Asia, extremism, fundamentalism, youth environment, distribution factors

Կենտրոնական Ասիայի երկրները ներկայիս փուլում. երիտասարդական միջավայրում ծայրահեղականության տարածման հիմնական գործոնները

Հովհաննիսյան Ա. Յու.
Հայ-Ռուսական համալսարան (Երևան, Հայաստան)
andranik.hovhannis@gmail.com

Ամփոփում: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ֆունդամենտալիզմի և ծայրահեղականության մարտահրավերները լայն տարածում ունեցան Կենտրոնական Ասիայի երկրներում: Իհարկե, նման մարտահրավերներն իրական սպառնալիք են ներկայացնում ոչ միայն տարածաշրջանային, այլև միջազգային անվտանգության համար: Սույն հոդվածում հեղինակը անդրադառնում է Կենտրոնական Ասիայի պետությունների երիտասարդական միջավայրում ծայրահեղականության տարածման հիմնախնդրին:
Վճռորոշ բառեր՝ Կենտրոնական Ասիա, ծայրահեղականություն, ֆունդամենտալիզմ, երիտասարդական միջավայր, տարածման գործոններ

Страны Центральной Азии на современном этапе: основные факторы распространения экстремизма в молодёжной среде

Ованнисян А. Ю.
Российско-Армянский университет (Ереван, Армения)
andranik.hovhannis@gmail.com

Резюме: после коллапса Советского Союза в странах Центральной Азии широкое распространение получили вызовы фундаментализма и экстремизма. Безусловно, такие вызовы создают реальную угрозу не только региональной, но и международной безопасности. В работе автором рассматривается проблематика распространения экстремизма среди молодёжной среды стран Центральной Азии.
Ключевые слова: Центральная Азия, экстремизм, фундаментализм, молодёжная среда, факторы распространения

In recent decades, humanity has increasingly confronted with the problems of radicalism, an integral part of which is the spread of extremist views among young people, which leads to an increase in acts of violence in almost all countries of the world. Of course, such types of violence are global challenges to humanity and pose a real threat to the public not only of a particular state or region, but also of International Security in general. The World experience has clearly showed that the authorities of world's many countries are simply not able to demonstration a worthy reaction to such actions. Moreover, some of political powers directly or indirectly support this process and even conspire with extremists in order to gain or maintain their power.

Extremism has no specific boundaries and its distribution range covers almost the entire modern ecumenical world. Some socio-political figures are diligently trying to connect extremism with a particular denomination, but such a categorical conclusion has only a destructive effect. Therefore, we are inclined to believe that extremism does not have an ethno-religious components, however, it can use these factors and values to build a paradigm of commitment to extreme views and actions, which are based on violence, cruelty and aggression. The main goal of extremism is the incitement of interethnic or interfaith hostility and hatred in society. Such activities are aimed at dramatic changes in the existing socio-political order within the country, creating a threat to the security of the state and the foundations of stable development of society.

Appendix 1. *The Central Asia region on the world's map (according to ISIS, 2014) (**ISIS' five-year expansion plan map branded a fake,*** *https://english.alarabiya.net/en/perspective/analysis/2014/07/02/Expert-claims-ISIS-five-year-expansion-plan-map-is-fake.html, 24.05.2019.).*

Appendix 2. *Ethnic map of Afghanistan (2018) (***A survey of the Afghan people,*** https://asiafoundation.org/wp-content/uploads/2018/12/2018_Afghan-Survey_fullReport-12.4.18.pdf, 26.07.2019.*).*

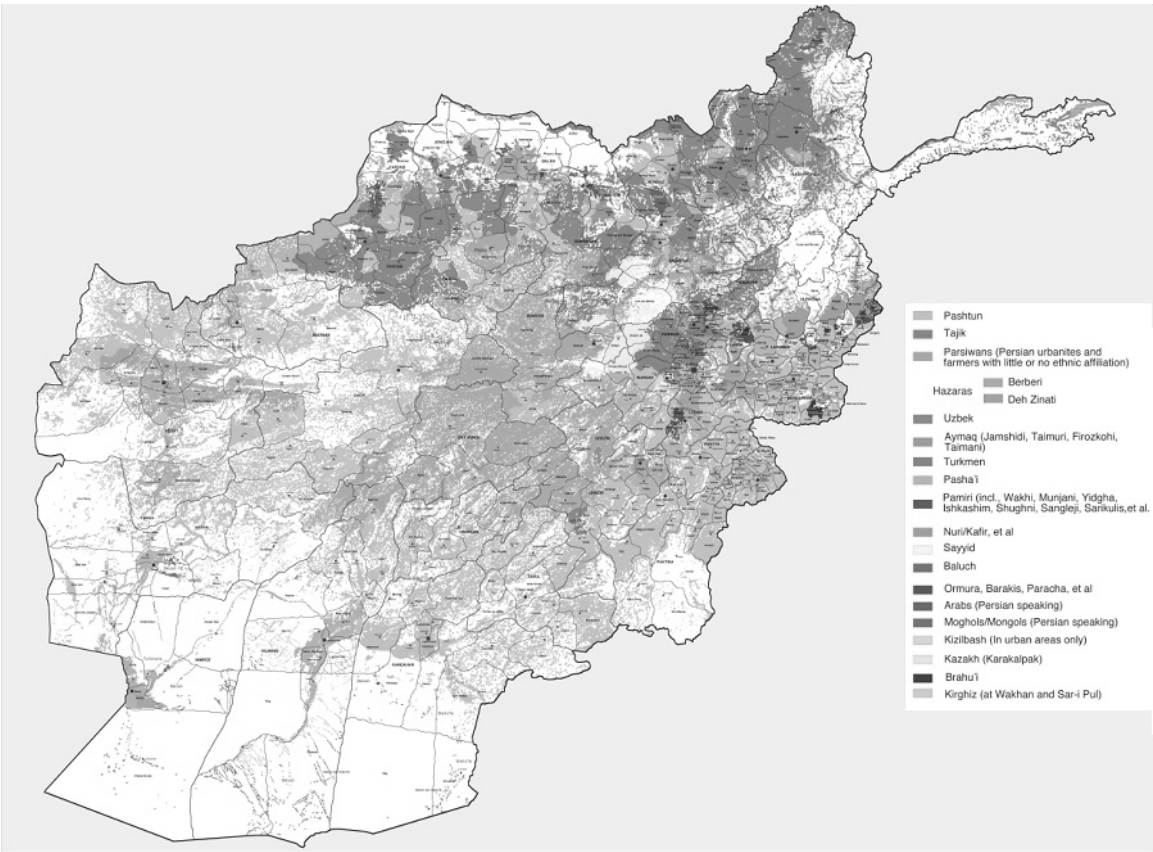

After a sudden collapse (for ordinary Soviet citizens) [**5**], the collapse of a once united world power, within the decline of almost a century of history (which was based on Soviet ideology) [**8**], the "dark decade" reigned in the independent post-Soviet republics, bringing with it cold, hunger, darkness and war. In the 1990s, radical and extremist ideologies penetrated into many post-Soviet countries on a large scale, which simply took advantage of the created ideological vacuum, the transformation of the worldview of society and the large-scale spiritual and ideological crisis in the young republics. A particular interest to external powers have the countries of Central Asia region, because of their natural resources and cheap labor [**2**].

Ethno-religious extremism is currently one of the main challenges and threats to stability in Central Asia. The high importance of studying the phenomenon of extremism in the countries of Central Asia is due to the fact that it is rapidly spreading among young people. Practical evidence for the implementation of this process was the latest reports of foreign fighters fighting in the ranks of the "daish" terrorist formation (ISIS).

According to the Soufan Group (SG) analytical company, a large number of Central Asian people are fighting among the "daish" terrorists. Of course, there is no exact data on the number of militants fighting in the Middle East from Central Asia, but an approximate number is known - from 3 to 5 thousand people [**10**]. It should be noted that in the process of spreading extremist ideas in the Central Asia region, the Islamic Republic of Afghanistan has a special role, because of its common border (almost 2300 km) with three (Turkmenistan, Uzbekistan and Tajikistan) of five Central Asian republics [**3**]. Moreover, ethnic Uzbeks, Tajiks, Kyrgyz, Turkmen and Qazaqs traditionally make up a significant part of the population of Afghanistan (40-45%) [**4**], which only contribute to the spread of ideological influence in direct contacts of the ethnic minorities of Afghanistan with their fellow tribesmen on the other side of the border.

At the present stage, the problems of ethno-religious extremism in the world are studied by many experts and researchers, however, a consensus has not yet been developed regarding this phenomenon. In our opinion, in order to successfully counter extremism in the youth environment, it is necessary to build a clear causal relationship through the conceptual understanding of this phenomenon, the study of the methodological base and methods of its manifestation and existence. The effectiveness of the fight against extremism will depend on this. However, not everything is so simple, because depending on historical, political, socio-economic, regional and other factors, extremism has its own specifics [**1**].

We will try to consider the main factors in the spread of extremism among the youth of Central Asian countries. According to the results of our research, the main reason for young people to turn to extremism is general discontent, which for decades has been formed from a complex of factors of an internal and external nature.

Internal factors:

- *a significant income gap between different population groups;*
- *high unemployment rate;*
- *high level of corruption;*
- *low living standards;*
- *contradictions between the ruling elites.*

External factors:

- *the modern processes of global confrontation;*
- *geopolitical influence from outside;*
- *the interest of global network extremist organizations in expanding their social base;*
- *the activities of recruiters disguised as missionaries arriving in Central Asia, conspiring to provide charity in the form of cultural and humanitarian initiatives.*

Sure, this division is conditional, because there are no rigid frames between them, moreover, they are interdependence and interweaving. For example, by analyzing the internal factors affecting the manifestation and spread of extremism among young people, using the deductive method, we can draw the following conclusion: **the average young man is not satisfied with his personal social position in the country.** And such socio-psychological dissatisfaction is relevant for the entire region. If we adding here the external factors of influence, we will get a real picture of rapidly growing extremism in all countries of Central Asia, including in the most prosperous in the socio-economic sense of the region's state - Qazaqstan, and in the most closed state of the region - Turkmenistan. And, despite the abundance of "combustible material" in the region, in order to destabilize situations in the region, an external impetus is needed that will produce the effect of a "lighter" in fueling the conflict.

Appendix 3. *The population of Central Asia by 2050 (in millions)* [**7**].

Country	2018 population	2050 population
Afghanistan	38	64.7
Qazaqstan	17.5	23
Kyrgyzstan	5.8	8.1
Tajikistan	8.5	14.5
Turkmenistan	5.5	7.8
Uzbekistan	31	41

Conclusion

Thus, today the situation in the region can be described as moderately stable, but requiring overcoming the underlying causes that contribute to the growth of extremism in the youth environment. In the short term, it is hardly worth fearing an Islamic revolution in any republic of the region, but a possible synthesis of socio-economic problems with ethno-religious extremist ideologies in the long term can create a significant threat to the existing order in the region. At the moment, the countries of Central Asia are demonstrating an example of persistent opposition to internal and external extremism, where the CSTO and the SCO play a special role. The key to safe development of the Central Asia region is the preservation of the foreign policy balance, which allows you to use the influence and opportunities of external International actors: in particular, Russia and China. These counties, as the republics of the Central Asia region, are interested in minimizing the scale of activity of religious radicals in the region, since they have a common border with the countries of the region, as well as they themselves face domestic issues. Sure, such International structures are not a panacea for the threat of extremism and the expansion of its influence on the socio-political situation in the region, but they remain one of the significant factors in maintaining stability in the region.

Bibliography

1. **Грозин А. В.** Религиозный экстремизм в Центральной Азии: основные общие причины появления. – Москва. 2017. – 241 с. [in Russian]
2. **Курбанова Н. В.** Религиозный экстремизм в Кыргызстане: причины появления, проявления и вероятные сценарии развития. – Бишкек. 2016. – 153 с. [in Russian]
3. **Тенгизова Ж. А.** Причины и условия распространения экстремизма в молодежной среде. – Краснодар. 2016. – 218 с. [in Russian]
4. **Vogelsang W.** The Afghans. – Oxford, UK & Massachusette. 2014. – 147 p.
5. **Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность,** http://www.news-asia.ru/view/600/544, 14.04.2019. [in Russian]
6. **Афганистан: теракты и голосование,** https://orbeli.am/ru/post/292/2019-10-15, 15.10.2019. [in Russian]
7. **The UN Revision of World Population Prospects,** https://population.un.org/wup/, 26.10.2019.
8. **Communist Ideology and Soviet Foreign Policy,** https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1962-10-01/communist-ideology-and-soviet-foreign-policy, 11.01.2020.
9. **ISIS' five-year expansion plan map branded a fake,** https://english.alarabiya.net/en/perspective/analysis/2014/07/02/Expert-claims-ISIS-five-year-expansion-plan-map-is-fake.html, 24.05.2019.
10. **Iraq and Syria: How many foreign fighters are fighting for ISIS?** https://www.soufangroup.com, 22.06.2019.
11. **A survey of the Afghan people,** https://asiafoundation.org/wp-content/uploads/2018/12/2018_Afghan-Survey_fullReport-12.4.18.pdf, 26.07.2019.
12. **Strategies for countering terrorism and extremism in Central Asia,** https://www.researchgate.net/publication/309437427_Strategies_for_countering_terrorism_and_extremism_in_Central_Asia, 22.10.2019.

Сдана/Հանձնվել է՝ 16.03.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.03.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 21.03.2020

Իրանի Իսլամական Հանրապետության դիրքորոշումը Կասպից ծովի կարգավիճակի վերաբերյալ և դրա հետագա քաղաքական հեռանկարը

Սահակյան Հ. Ս.
ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետ իրանագիտության ամբիոն, մագիստրանտ
(Երևան, Հայաստան)
sahakyanhrant1997@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Իրան, Կասպից ծով, գազաթնաժողով, գազ, կոնվենցիա

Позиция ИРИ по правовому статусу Каспийского моря и его будущая политическая перспектива

Саакян Г. С.
ЕГУ, факультет востоковедения, кафедра иранских исследований, магистр (Ереван, Армения)
sahakyanhrant1997@gmail.com

Резюме: Важнейшей частью региональной политики ИРИ является вопрос правового статуса Каспийского моря. Выход к Каспийскому морю дает Ирану не только возможность сотрудничества, но и создает противоречия с другими прикаспийскими странами. В настоящее время, все прикаспийские страны в рамках переговорного процесса стремятся найти устраивающие всех решения. Принятые, на состоявшимся в 2018 году в Актау саммите глав прикаспийских государств документ, выработал дорожную карту для решения спорных вопросов, однако, напряженные международные отношения не дают возможности для ее претворения.
В настоящей статье, автор подробно изложил сложные взаимоотношения и спорные вопросы прикаспийских государств.
Ключевые слова: Иран, Каспийское море, саммит, газ, конвенция

IRI Position on the Legalstatus of the Caspian Sea and its Future Political Prospects

Sahakyan H.S.
YSU, Faculty of Oriental Studies, Department of Iranian Studies, Master (Yerevan, Armenia)
sahakyanhrant1997@gmail.com

Abstract: One of the integral parts of IRI regional policy is to define the legal status of the Caspian Sea. Being a littoral State to Caspian makes advantages for Iran but at the same time, it makes disagreements with the other littoral States too. Today littoral States still strive to set these sensitive issues by consensus through different frameworks of negotiations. The Convention which signed during the Aktau summit draws a roadmap to regulate the Caspian issue, but the current geopolitical situation doesn't give a chance to realize it.
In this article, we have tried to reflect the current relations between littoral states and examine disputable issues in detail.
Keywords: Iran, the Caspian Sea, Summit, Gas, Convention

Կասպից ծովի[1] սահմանազատման, նրա ռեսուրսներից օգտվելու և նավարկության համար օգտագործելու հարցերը վերջին 300 տարիներին ընթացքում մշտապես եղել են տարածաշրջանի օրակարգի կարևոր բաղադրիչները, որոնք մինչ օրս վերջնական լուծում չեն ստացել: Այս առումով հատկապես կարևոր են ռուս-իրանական և սովետա-իրանական հարաբերություններում տեղ գտած պայմանագրերը, որոնք մինչև 1991թ. ապահովել են Կասպից ծովում պետությունների իրավունքների իրացումը:

Ռուս-իրանական հարաբերությունները այսօր բազմաշերտ են և բազմաբովանդակ: Այս երկրները համաշխարհային քաղաքական, տնտեսական, մշակութային ոլորտներում մշտապես առաջ են տանում իրենց օրակարգը և համարվում են միջազգային քաղաքականության սուբյեկտներ: Ռուսաստանը

[1] Այս աշխատանքում «Կասպից ծով» արտահայտությունը օգտագործել ենք որպես չեզոք, քաղաքական-իրավական լիցքից զերծ արտահայտություն: Տեքստում առկա է «լիճ» և «ծով» տերմինների կիրառումը, որոնք ուղեկցվում են ծանոթագրություններով և համապատասխան աղբյուրներից հղումներով:

և Իրանը ընդհանուր ցամաքային սահման չունեն, սակայն Կասպից ծովով կապված են միմյանց և համարվում են «սահմանակից» պետություններ: Երկու երկրների միջև հարաբերությունների լայն շրջանակը իր մեջ ներառում է հենց այդ «սահմանը» հանդիսացող Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի հարցը:

Ռուս-իրանական պաշտոնական շփումներում առաջին անգամ Կասպից ծովի պատկանելության հարցը բարձրացվել է Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով և վերահաստատվել Թուրքմենչայի պայմանագրով: 1826-1828 թթ. պատերազմում պարտությունից հետո իրանական կողմը, ստորագրելով Թուրքմենչայի պայմանագիրը և նրան կից առևտրական հավելվածը, ի թիվս մի շարք պայմանների՝ [**1**] 5% մաքսատուրք բոլոր ապրանքների համար, [**2**] կասպիական նավահանգիստների հասանելիություն ռուսական բոլոր առևտրական նավերի համար, [**3**] հյուպատոսներ նշանակելու, [**4**] երկու երկրների առևտրականներին անձնագրեր տրամադրելու իրավունք, ստիպված էր ընդունել նաև Կասպից ծովի տարածքում ռազմական նավատորմ պահելու ռուսական կողմի բացառիկ իրավունքը (պայմանագրի հոդված VIII):

1921թ. Մոսկվայում ստորագրված սովետա-իրանական բարեկամության մասին համաձայնագրով երկու երկրների միջև հարաբերությունները թևակոխեցին մի նոր փուլ: Այս համաձայնագրի առաջին կետով սովետական կառավարությունը հայտարարում է, «…Պարսկաստանի[2] նկատմամբ Ռուսաստանը հրաժարվում է իր բանվորների և գյուղացիների կողմից տապալած Ռուսական կայսրության վարած բռնի քաղաքականությունից»: Ռուսաստանի նոր կառավարությունը Պարսկաստանի հետ նախորդ ցարական կառավարության կողմից կնքված բոլոր դաշինքները, համաձայնագրերը, կոնվենցիաները և պայմանագրերը հայտարարեց ուժը կորցրած: Միևնույն ժամանակ չեղարկվեցին երրորդ երկրների հետ կնքված բոլոր այն կոնվենցիաները և պայմանագրերը, որոնք ուղղված էին Իրանի դեմ՝ հայտարարելով, «… հրաժարում բոլոր նախաձեռնություններից, որոնք կարող են թուլացնել կամ խախտել Պարսկաստանի ինքնիշխանությունը»:

Մոսկվայի փետրվարի 26-ի պայմանագրի XI հոդվածով իր ուժը կորցրած է համարվում ռուս-պարսկական 1828թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Ռուսաստան վերականգնեց իրանական կողմի՝ Կասպից ծովում նավատորմ ունենալու իրավունքը: Կողմերը համաձայնություն ձեռք բերեցին նաև Կասպից ծովի ջրերը իրենց դրոշների ներքո հավասարապես նավարկության համար օգտագործելու շուրջ[3]: Պայմանագրի VI կետում նշվում է՝ «… եթե երրորդ երկիրը փորձի ռազմական ճանապարհով Պարսկաստանի տարածքում իրականացնի նվաճողական քաղաքականություն կամ Պարսկաստանի տարածքը վերածի Ռուսաստանի դեմ ռազմական գործողություններ իրականացնելու կենտրոնակայանի, և եթե այդ քայլերի արդյունքում վտանգի տակ հայտնվեն Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների սահմանները, ու Ռուսաստանի զգուշացումից հետո պարսկական կառավարությունը չկարողանա չեզոքացնել վտանգը, սովետական կառավարությունը կարող է իր զորքերը մտցնել Պարսկաստանի տարածք, պաշտպանական գործողությունները կազմակերպելու համար: Վտանգի վերացման դեպքում սովետական զորքերը անմիջապես պետք է լքեն Պարսկաստանի տարածքը»: Նույն պայմանագրի VII կետով սահմանվում էր նաև Կասպից ծովի տարածքի անվտանգության միջոցառումների հարցը՝ պայմանավորվելով, որ եթե պարսկական դրոշի տակ նավարկող նավերի անձնակազմում հայտնաբերվի երրորդ պետության քաղաքացի, որը այդտեղ է գտնվում ոչ բարեկամական մտադրություններով, սովետական կողմը կարող է պահանջել պարսկական կողմից անմիջապես հեռացնել կասկածյալին:

1940թ. մարտի 25-ին Թեհրանում ստորագրվում է ԽՍՀՄ և շահական Իրանի միջև առևտրի և ծովագնացության մասին պայմանագիրը, որի XIII հոդվածով վերահաստատում են 1921 թ. փետրվարի 26-ի պայմանագրով ամրակայված կետը, որի համաձայն Կասպից ծովի տարածքում կարող են նավարկել միայն

[2] Նկատենք, որ 1921թ. Իրանը դեռևս կոչվում էր Պարսկաստան: Միայն 1935թ. հետո է, որ Ռեզա շահը հեռուստակոչով դիմում է աշխարհին և հորդորում այսուհետ իր երկիրը անվանել հին անվանումով՝ Իրան:

[3] Այս պայմանավորվածության հիմքում Կասպիցը հանդես էր գալիս որպես լիճ:

ԽՍՀՄ և Իրանի դրոշի ներքո քաղաքացիական, առևտրային և բեռնափոխադրող նավերը[4]: Կարգավորվում է միմյանց նավահանգիստներից օգտվելու կարգը, ինչպես նաև անդրադարձ է կատարվում Փարիզի 1926թ. հունիսի 26-ի միջազգային սանիտարական կոնվենցիայի համաձայն լճի ջրերը օգտագործելու կարգին: Համաձայնագրի IV կետով՝ «…կողմերը իրավունք ունեն իրենց դրոշի ներքո գտնվող նավերից զբաղվել ձկնորսությամբ ափից 10 ծովային մղոն խորության վրա՝ օգտվելով ծովամթերքի համար նախատեսված բեռնափոխադրման առավելություններից»: Այսինքն, ԽՍՀՄ-ը մոտ յոթ անգամ ավելի մեծ տարածք էր ստանում ձկնորսության համար, քան Իրանը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Կասպից ծովի շուրջ նոր իրադրություն սկսեց ձևավորվել: Ռուսաստանից և Իրանից բացի ծովի ջրերից օգտվելու հավակնություններ ներկայացրին նորանկախ երեք նախկին սովետական հանրապետություններ Ադրբեջանը, Ղազախստանը և Թուրքմենստանը: Անհրաժեշտություն է առաջանում կարգավորելու այս հանրապետությունների հարաբերությունները հատկապես Կասպից ծովի անդրծովյան էներգակիրներից և ձկնապաշարներից օգտվելու հարցում:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը[5] Կասպից ծովի պատկանելության հարցով պնդում է, որ պետք է պահպանվեն ԽՍՀՄ-Իրան 1921 և 1940 թթ. պայմանավորվածությունները: Ծովի ափերին նոր պետությունների ձևավորումը հաշվի առնելով՝ 1991թ. Ալմա Աթայում իրանական և ԽՍՀՄ պատվիրակությունների կողմից առաջարկված Կասպից ծովի կառավարման կոնդոմինիումային՝ միասնական տարբերակը հավանության արժանացավ նորաստեղծ կասպիական երեք հանրապետությունների կողմից, սակայն քիչ անց հայտնաբերվեցին մեծ նավթագազային պաշարներ Ղազախստանի Քաշագան և Թենգիզ հորերում, Ադրբեջանի տարածքում բացվեց մեծ գազային պաշարներ ունեցող Շահ Դենիզ հանքը, իսկ իր հերթին Թուրքմենստանը հայտնաբերեց աշխարհում իր գազի պաշարներով մեծությամբ երկրորդը հանդիսացող Գալքընըշի հանքը: Սա տարածաշրջանի վրա ուղղեց արևմտյան զարգացած պետությունների ուշադրությունը, որոնք կասպիական տարածաշրջանը սկսեցին ընկալել որպես էներգառեսուրսների արդյունահանման այլընտրանքային շրջան: Բնական հարստությունների հայտնաբերումը կասպիական նորանկախ երեք հանրապետություններին դրդեց մերժել նախկին պայմանավորվածությունները և առաջ տանել Կասպիցի ավազանը՝ որպես ներցամաքային ծով ճանաչելու գործընթացը, որի դեպքում ծովի ջրերի բաժանումը տեղի կունենա 1982թ. ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված Միավորված ազգերի կազմակերպության՝ ծովերի մասին կոնվենցիայով[6] սահմանավող հիմունքներով: Չնայած երկրաբանական տերմինաբանությամբ Կասպիցը համարվում է լիճ, սակայն իրավական փորձագետները այն համարում են ծով՝ ելնելով պատմական հղումներից:

Այստեղ անդրադառնանք «լիճ» և «ծով» սահմանումներին, որի հիմքում և ընկած է Կասպիական հարցի ձգձգման պատճառը: Ներկայիս աշխարհում տարածքային վեճերը կարգավորվում են ՄԱԿ-ի համապատասխան կոնվենցիաների շրջանակում: Երբ Իրանը հղում է տալիս 1921 և 1940 թթ. կնքված պայմանագրերին, հաճախ դրանք ընկալվում են որպես ժամկետանց ոչ միայն այն պատճառով, որ ԽՍՀՄ և շահական Իրանը այլևս գոյություն չունեն, այլև այն պատճառով, որ ՄԱԿ-ը միայն 1945թ. հետո է սահմանել «նոր կանոնները»:

ՄԱԿ-ի ծովերի մասին կոնվենցիայի[7] համաձայն՝ «Ափամերձ պետության ինքնիշխանությունը տարածվում է նրա ցամաքային տարածքի և ներքին ջրերի, իսկ արշիպելագ պետության դեպքում՝ նրա արշիպելագային ջրերի սահմաններից դուրս՝ հարակից ծովային գոտու վրա, որն անվանվում է տարածքային ծով» (Մաս II, հոդված II, կետ I): Նույն հոդվածի II կետով՝ «Այդ ինքնիշխանությունը տարածվում է տարածքային ծովի վրայի օդա-

[4] Հետաքրքրական է այն փաստը, որ առաջին իրանական նավը Կասպից ծովում հայտնվեց միայն 1989թ.:

[5] 1979թ. Իսլամական հեղափոխությունից հետո շահական Իրանը վերանվանվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետություն և երկրում հաստատվեց աստվածապետական հասարակարգ:

[6] Կասպից ծովի ափամերձ պետություններից միայն Ռուսաստանի Դաշնությունն է ստորագրել և վավերացրել այս կոնվենցիան:

[7] Կոնվենցիան ընդունվել է 1982 թ.:

յին տարածության, ինչպես նաև նրա հատակի ու ընդերքի վրա»(Մաս II, հոդված II, կետ II): «Յուրաքանչյուր պետություն իրավունք ունի սահմանելու իր տարածքային ծովի լայնությունը մինչև 12 ծովային մղոնը չգերազանցող սահմանով, որը հաշվարկվում է սույն Կոնվենցիային համապատասխան որոշված ելակետային գծերից» [8]:(Մաս II, հոդված III):

Ինչպես պետությունները կարող են օգտագործել, արդյունահանել և մշակել իրենց ցամաքային տարածքում գտնվող օգտակար հանածոները, նույն տրամաբանությամբ նաև կարող են արդյունահանել ծովերի մայրցամաքային ելուստի[9] տակ գտնվող հանածոները[10]: ՄԱԿ-ի ծովերի մասին կոնվենցիան այս առիթով սահմանում է՝ «Ափամերձ պետության մայրցամաքային ելուստը ներառում է ծովի հատակը և ստորջրյա ջրերի ընդերքը, որոնք տարածվում են նրա տարածքային ծովի սահմաններից դուրս՝ պետության ցամաքային տարածքի բնական շարունակության ամբողջ երկայնքով՝ մինչև մայրցամաքի ստորջրյա ծայրամասի արտաքին սահմանը կամ 200 ծովային մղոն հեռավորության վրա այն ելակետային գծերից, որոնցից հաշվարկվում է տարածքային ծովի լայնությունը, երբ մայրցամաքի ստորջրյա ծայրամասի արտաքին սահմանը չի տարածվում այդպիսի հեռավորության վրա»: (Մաս VI, հոդված LXXVI, կետ I):

Սակայն նույն կոնվենցիայի XV կետով սահմանվում է՝ «Եթե երկու պետությունների ափերը գտնվում են դեմ դիմաց կամ հարում են միմյանց, ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը, եթե նրանց միջև այլ համաձայնություն չի կայացվել, իրավունք չունեն իրենց տարածքային ծովը տարածել այն միջնագծից դուրս, որն անցկացվել է այնպես, որ նրա յուրաքանչյուր կետ գտնվի հավասար հեռավորության վրա այն ելակետային գծերի մոտակա կետերից, որոնցից հաշվարկվում է այդ երկու պետություններից յուրաքանչյուրի տարածքային ծովի լայնությունը: Սակայն վերը նշված դրույթը չի կիրառվում, եթե պատմականորեն ձևավորված իրավական հիմքերի կամ այլ հատուկ հանգամանքների ուժով երկու պետությունների տարածքային ծովերն անհրաժեշտ է սահմանազատել այլ կերպ, քան դա նախատեսված է սույն հոդվածով»: Կասպից ծովում հենց նմանատիպ մի իրականություն ստեղծվել է, որտեղ ծովի չափազանց կտրտվածության և ափերի անհավասար երկարության[11] պայմաններում գրեթե անհնար է լինում ապահովել տարածքի հավասար բաշխումը:

Իրանի և ԽՍՀՄ կողմից առաջարկված միացյալ կառավարման մեխանիզմը ամենահարմարն էր և ընդունելի տարբերակը՝ հատկապես Իրանի համար, որն ամենակարճ ափն ունի: Կոնդոմինիումային տարբերակով հարցի լուծումը նաև պահանջում է կոնսենսուսով որոշումների կայացում՝ միևնույն ժամանակ հնարավորություն տալով կողմերից որևէ մեկին վետո՝ ագելանք, կիրառելու ցանկացած որոշման նկատմամբ: Իրանական կողմը նաև առաջարկել էր ստեղծել «Կասպիական նավթի և գազի կազմակերպություն»՝ կասպիական հինգ երկրների միացյալ կառավարմամբ: Միացյալ կազմակերպության զուգահեռ իրանական կողմը առաջարկում էր ստեղծել կասպիական երկրների խորհուրդ: Այս ամենի հիմքում դրվում էր այն գաղափարը, որ Կասպիցը պետք է բաժանվի հինգ հավասար մասերի՝ յուրաքանչյուր պետությանը 20 տոկոս համամասնությամբ: Այս առաջարկը մերժվեց, քանի որ ծովի տարածքը հնարավոր չէ հավասարապես բաժանել՝ հաշվի առնելով ափերի կտրտվածությունը:

1997թ. Ռուսաստանը առաջ քաշեց միջագծով (MML, Modified Median Line) ծովի տարածքները բաժանելու սկզբունքը: Միջագծով բաժանումը հանդիսանում է ափամերձ

[8] Անգլ. Baseline:

[9] Անգլ. Shelf: Մայրցամաքային շելֆը՝ մայրցամաքային ելուստը տարածվում է հարաբերականորեն մակերեսային ջրերի տակ: Ելուստներիի մեծ մասը առաջացել է սառցային և միջսառցային դարաշրջանների ընթացքում: Օֆշորային նավթի և գազի պաշարները հաճախ գտնվում են հենց ելուստի տարածքում:

[10] Այս գաղափարը առաջին անգամ արծարծեց ԱՄՆ նախագահ Հարի Թրումանը: Գիտական ուսումնասիրություններից պարզ դարձավ, որ նավթային հսկայական պաշարներ կան մայրցամաքային ելուստի տակ: 1945թ., երբ նավթի ցամաքային ռեսուրսները սկսեցին չբավարարել: Թրումանը առաջ քաշեց այն գաղափարը, որ պետությունների սահմանները չեն ավարտվում իրենց ափերով, քանի որ մայրցամաքը շարունակվում է մինչև ծովի հատակը: Այդպիսով սկսվեց օրենսդրական պայքար այդ ռեսուրսներին տիրապետելու համար, որը 1953թ.հանգեց «արտաքին մայրցամաքային ելուստի» ակտին:

[11] Այստեղ նկատի ունենք երկրների ծովափերի երկարությունները: Այս հարցը հատկապես կարևոր է Իրանի համար, որն ունի ամենակարճ ծովափը Կասպից ծովի ավազանում:

պետությունների տարածքային ջրերից հավասար հեռավորություն ունեցող կետերով անցնող գիծ: Ըստ նախաձեռնության՝ բոլոր այն ռեսուրսները որոնք գտնվում են միջագծի երկարությամբ, պետք է հավասարապես բաժանվեն այն կիսող երկրների միջև[12]: Համաձայն այս բաժանման՝ Ղազախստանը ստանում է ծովի հատակի 28.4 %, Ադրբեջանը՝ 21 %, Ռուսաստանը՝ 19 %, Թուրքմենստանը՝ 18%, իսկ Իրանը՝ 13.6%: Ադրբեջանը և Ղազախստանը ողջունեցին բաժանման այս սկզբունքը, սակայն Իրանը[13] և Թուրքմենստանը այն անընդունելի համարեցին: Այս սկզբունքով ստորագրվեցին համաձայնություններ Ռուսաստան-Ղազախստան, Ռուսաստան-Ադրբեջան և Ադրբեջան-Ղազախստան կողմերի միջև, սակայն չհաջողվեց նմանատիպ համաձայնագրեր կնքել Իրանի ու Թուրքմենստանի հետ:

Առաջացած խնդիրներ հարթելու համար ափամերձ երկրների կողմից սկսեցին մշակվել տարբեր ձևաչափեր, որոնք թույլ կտային բանակցային սեղանի շուրջ հասնել սուր հարցերի քննարկմանը և լուծմանը: Այդպիսի առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ 1996թ. Աշխաբադում, որտեղ կայացավ ափամերձ երկրների արտգործնախարարների առաջին հանդիպումը: Կարևոր է նշել, որ բացի Կասպից ծովի օրինական կարգավիճակը որոշող փաստաթղթից՝ բանակցային սեղանին էին դրվում մի շարք կարևոր ոլորտային հարցերի շուրջ փաստաթղթեր: Առաջին ոլորտային հնգակողմ համաձայնագիրը՝ Կասպից ծովի ծովային միջավայրի պահպանության մասին կոնվենցիան, ստորագրվեց Թեհրանում 2003թ.[14]: Թեհրանի կոնվենցիան ուժի մեջ մտավ 2006թ. օգոստոսի 12-ից, որը համարվում է «Կասպից ծովի օր»:

Առավել կարևոր և ազդեցիկ ձևաչափ է Կասպից ծովի ափամերձ պետությունների ղեկավարների մասնակցությամբ գագաթնաժողովները: Առաջին այսպիսի գագաթնաժողովը տեղի ունեցավ 2002 թ. ապրիլին Աշխաբադում: Այս գագաթնաժողովի ընթացքում վերջնական հայտարարություն այդպես էլ չհրապարակվեց, սակայն ստորագրվեց փաստաթուղթ, որտեղ կարգավորվում էր ափամերձ երկրների քաղաքական գործիքակազմը ապագայում Կասպից ծովի կարգավիճակը որոշելու վերաբերյալ: Բացի դրանից սահմանվում էր կողմերի համաձայնությունը Կասպից ծովի շրջակա միջավայրի պահպանության մասին:

2007թ. հոկտեմբերին Թեհրանում տեղի ունեցավ կասպիական երկրորդ գագաթնաժողովը[15], որի ընթացքում ընդունվեց 25 կետից բաղկացած թեհրանյան հռչակագիրը: Կողմերը պայմանավորվեցին ապահովել տարածաշրջանի անվտանգությունը և նրա զարգացման համար ներդնել առավելագույն ջանքերը տնտեսական, դիվանագիտական, գիտական, տեխնիկական ու մշակութային համագործակցության շրջանակներում: Բացի դրանից կողմերը պայմանավորվեցին շարունակել բանակցությունները տարածաշրջանում տրանսպորտային և էներգետիկ ոլորտներում հետագա աշխատանքը կազմակերպելու ուղղությամբ: Հռչակագրի բնապահպանական հատվածում կոչ էր արվում պետություններին պահպանել լճի բնական շրջակա միջավայրը, անդրծովյան կյանքը և արդյունավետ օգտագործել նավթագազային ռեսուրսները: Կողմերը նաև պարտավորվեցին չօգտագործել ռազմական ուժ միմյանց նկատմամբ և թույլ չտալ երրորդ երկրի օգտագործել իրենց տարածքը ռազմական գործողությունների համար: Ահաբեկչությունը, թմրանյութերի և զենքի ապօրինի շրջանառությունը համարվեցին լուրջ վտանգներ տարածաշրջանի անվտանգության համար: Թեհրանյան հռչակագրով կողմերը պատրաստակամություն էին հայտնում Կասպից ծովի կարգավիճակի հարցը լուծել կոնսենսուսի միջոցով, իսկ մինչ այդ կարող են

[12] Ռուսաստանը հանդես եկավ այս առաջարկությամբ՝ ելնելով արևմուտքի և Թուրքիայի՝ տարածաշրջանի էներգետիկ ռեսուրսները օգտագործելու հետաքրքրություններից: Բացի այդ այս բաժանումը հաընկնում է ՄԱԿ-ի ծովերի մասին օրենքի II մասի XV կետին:

[13] Իրանի այդ ժամանակվա նախագահ Մուհամմադ Խաթամին պնդում էր հավասար բաժանման սկզբունքը՝ ոչ պակաս, քան 20 % յուրաքանչյուր պետությանը:

[14] Մինչ օրս կոնվենցիայի շրջանակներում համաձայնություններ են ձեռք բերվել նավթային արտանետումների դեմ պայքարի, ցամաքային ռեսուրսների օգտագործումից ծովի աղտոտման պահպանման, կենսաբազմազանության պահպանման և միջսահմանային կոնտեքստում միջավայրի ազդեցությունների գնահատման շուրջ:

[15] Ի սկզբանե որոշվել էր, որ երկրորդ գագաթնաժողովը պետք է անցկացվի 2004թ., սակայն Թուրքմենստանի նախագահ Սապարմուրատ Նիազովի և Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի մահը հետաձգեց դրա կայացումը:

օգտվել Կասպից ծովի տրամադրած ձկնորսական, բեռնափոխադրումային հնարավորություններից և իրականացնել ազատ նավագնացություն:

Թեհրանի գագաթնաժողովից հետո իրանական դիվանագիտությունը առաջարկում է Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի որոշման մի նոր բանաձև, ըստ որի՝ Կասպից ծովի տարածաշրջանը պետք է բաժանվի ափամերձ պետությունների միջև արդարության և անաչառության սկզբունքով: Այս սկզբունքի ընդունումը ուղղված էր Ռուսաստանի կողմից առաջ քաշված միջազգով բաժանման սկզբունքի դեմ, քանի որ իրանական կողմը այն համարում էր անարդար և խիստ կողմնակալ: Համաձայն դրա՝ ծովի տարածքը բաժանելիս ափի երկարությունից բացի պետք է հաշվի առնվեն նաև պետությունների պատմական իրավունքները: Այն մի կողմից պաշտպանում էր ծովի տարածքը հավասարապես բաժանելու իրանական քաղաքականության գիծը, մյուս կողմից նաև խանգարում էր միջազգով հարցի կարգավորման բանաձևին:

2010թ. Բաքվի գագաթնաժողովում ստորագրվեց կասպիական տարածաշրջանի անվտանգության ոլորտում համաձայնագիր՝ այդ թվում ահաբեկչության, թմրանյութերի անօրինական տեղափոխման և թրաֆիքինգի մասին, ինչպես նաև միացյալ հռչակագիր, որտեղ կողմերը հաստատում են բանակցությունները շարունակելու պատրաստակամությունը և ճանաչում են միմյանց սուվերեն իրավունքները կասպիական ռեսուրսների նկատմամբ:

2014թ. սեպտեմբերին Աստրախանում տեղի ունեցավ ափամերձ պետութ-յունների IV գագաթնաժողովը, որտեղ ստորագրվեց հայտարարություն Կասպից ծովի կարգավիճակը որոշելու հիմնական սկզբունքների մասին: Կնքվեցին միջկառավարական համաձայնագրեր ծովի շրջակա միջավայրի պահպանության և հիդրօդնրևութաբանության շուրջ: Քննարկման առարկա դարձան նաև հյուսիս-հարավ տրանսպորտային և երկաթուղային միջանցքի մասին մի շարք հարցեր: Գագաթնաժողովի ավարտական արձանագրության մեջ ամրապնդվեց նաև Կասպիական տարածաշրջանում երրորդ պետությունների ռազմական ուժերի ներկայության անթույլատրելիության հարցը, որը հատկապես բխում է Ռուսաստանի և Իրանի շահերից: Հարկ է նշել, որ գագաթնաժողովի ընթացքում երկկողմանի համաձայնագրեր կնքվեցին Ռուսաստանի, Ղազախստանի և Ադրբեջանի միջև, սակայն իրենց կարևորությամբ չեն կարող աչքի ընկնել, մինչև դրանց չմիանան Իրանը և Թուրքմենստանը:

2018թ. օգոստոսի 12-ին Ղազախստանի Ակտաու քաղաքում Կասպիական երկրների V գագաթնաժողովի ժամանակ հաստատվեց Կասպից ծովի շուրջ իրավական կոնվենցիա՝ 24 կետից բաղկացած, որն ապահովում էր ծովի նկատմամբ իրավական փաթեթ: Կոնվենցիայի II և III հոդվածներով կողմերը պարտավորվում են հարգել միմյանց ինքնիշխանությունը, Կասպից ծովի տարածքում բացառիկ իրավունքները, ինչպես նաև պահպանել ծովի շրջակա միջավայրը, անդրծովյան կյանքը: Առանձին կետերով անդրադարձ է կատարվում տարածաշրջանային կայունությանը նպաստելը, համաչափ զինմանը, միայն ափամերձ պետությունների դրոշի ներքո գտնվող նավերի ազատ և անվտանգ նավագնացությանը, քաղաքացիական օդանավերի անվտանգ և ազատ տեղաշարժին՝ համաձայն ՄՔԱԿ[16] օերնքների (հոդված III կետ 1, 2, 3, 4, 8, 9, 16): Հատկապես կարևոր է III հոդվածի 6-րդ կետը, որով հաստատվում է կողմերի համաձայնությունը բացառելու ոչ կասպիական՝ երորդ պետության զինված ուժերի ներկայությունը տարածաշրջանում: Ըստ կոնվենցիայի՝ Կասպից ծովի ջրային տարածքները պետք է բաժանվեն ներքին, տարածքային, ձկնորսական և ընդհանուր ծովային հատվածների (հոդված V): Պայմանագրի համաձայն՝

- Յուրաքնչյուր պետության ինքնիշխանությունը տարածվում է իր ցամաքային գոտուց մինչև տարածքային ջրեր՝ ընդգրկելով նաև օդային տարածքը (հոդված VI):
- Յուրաքանչյուր պետության տարածքային ջրերի խորությունը հաշվում է բնական ելակետից 15 մղոն խորությամբ դեպի ծով՝ ողջ տարածքի երկարությամբ: Կասպիական ավազանի հատակի բաժանումը պետք է տեղի ունենա երկրների միջև երկկողմանի պայմա-

[16] Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպություն:

նագրերի կնքման միջոցով՝ համաձայն միջազգային իրավունքի և օրենքների՝ հնարավորություն տալով այդ պետություններին իրականացնելու իրենց տարածքում էներգետիկ ռեսուրսների հետազոտումը և արդյունահանումը (հոդված VIII կետ 1)։

- Ձկնորսության համար սահմանվում է 10 մղոն խորությամբ տարածք՝ հաշվարկված տարածքային ջրերի սահմանի ելակետից։ Պետությունների միջև ձկնորսական գոտիների բաժանումը պետք է իրականացվի առանձին համաձայնագրերով՝ հիմք ընդունելով միջազգային իրավունքի նորմերը (հոդված IX կետ 1)։

Կասպից ծովի հատակի բաժանման հարցը միջկառավարական համաձայնությունների թողնելով՝ բավարարվում են իրանական կողմի որոշ սպասելիքներ։ Մեկ այլ կարևոր կետ է որևէ երրորդ պետության ռազմական ներկայության բացառումը կասպիական տարածաշրջանում՝ ակնարկելով ԱՄՆ և ՆԱՏՕ ուժերը, ինչը կարևոր է հատկապես Ռուսաստանի և Իրանի համար։ Կոնվենցիայով, փաստորեն, Կասպից ծովին որևէ կարգավիճակ չի տրվում, այսինքն՝ այն չի սահմանվում ո՛չ լիճ, ո՛չ էլ ծով, այլ անվանվում է «ներքին ջրային տարածք»։ Սա հնարավորություն է տալիս կոնվենցիայի շրջանակներում օրինականության ապահովմամբ շրջանցել ՄԱԿ-ի որոշ կանոնադրական դրույթներ։

Վլադիմիր Պուտինը պայմնագիրը ստորագրելիս նշեց, «…որ կասպիական տարածաշրջանը կարևոր ազդեցություն ունի Աֆղանստանի, Մերձավոր Արևելքի անվտանգության համար»։ Իրանի նախագահ Հասսան Ռոուհանին նշեց, «… որ պետությունները կասպիական համաձայնագրով կարևոր քայլեր են ձեռնարկել, սակայն պետք է փաստել, որ կան ավելի կարևոր հարցեր, որոնք պետք է արժանանան ուշադրության»։

Կասպից ծովի ջրային տարածքների բաժանման մեկ այլ խնդիր է ձկնորսության կազմակերպումը։ Համաշխարհային շուկայում վաճառվող սև խավիարի 80-90% արտահանվում է հենց այս շրջանից։ Հատկապես մեծ քանկությամբ խավիար են արտահանում Ադրբեջանը և Ղազախստանը։ Ինչպես նկատում ենք, կոնվենցիային այս հարցով ևս անդրադարձ կա՝ կարևորելով նաև լճում ջրերի մաքրության, բնական միջավայրի պահպանման հարցը։

Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի հարցը անընդհատ պատճառ է դառնում կոնֆլիկտների՝ հատկապես նավթագազային հանքերի շահագործման ոլորտում։ Հատկապես սուր են վեճերը Ադրբեջանի, Թուրքմենստանի և Իրանի միջև։

Կարճ ակնարկով անդրադառնանք նաև Կասպից ծովի տարածքում իրականացված և իրականացվող նավթագազային ծրագրերին և ԻԻՀ դիրքորոշմանը։ Նախապես նշենք, որ ԻԻՀ-ն Կասպից ծովի տարածքում դեռևս նավթագազային արդյունահանում չի իրականացնում։ Սրա հիմնական պատճառներից մեկը երկրի հարավում բավականին մեծ պաշարներ ունեցող հանքերն են, որոնց շահագործումը շարունակվում է առ այսօր։ Մյուս կարևոր պատճառը տեխնիկական հնարավորությունների սղությունն է՝ հատկապես ԱՄՆ կողմից միջազգային պատժամիջոցներից հետո, երբ Իրանը դժվարություններ ունի իր տնտեսական կյանքում, և բացի այդ դժվարանում է գնել ժամանակակից տեխնիկական միջոցներ, քանի որ պետության նավթագազային ոլորտը գտնվում է միջազգային պատժամիջոցների տակ։

Կասպից ծովի տարածքում առկա նավթագազային պաշարների նկատմամբ հետաքրքրությունները ձևավորում են ափամերձ պետությունների արտաքին օրակարգը։ Հատկապես սուր են Իրան-Ադրբեջան և Ադրբեջան-Թուրքմենստան հարաբերությունները լճի պաշարների յուրացման տեսանկյունից։

ՄԱԿ-ի ծովերի մասին կոնվենցիայի համաձայն՝ մայրցամաքային ելուստի նկատմամբ ափամերձ պետության իրավունքների մասին LXXVII հոդվածի I կետում նշվում է. «Ափամերձ պետությունը մայրցամաքային ելուստի նկատմամբ իրականացնում է ինքնիշխան իրավունքներ՝ դրա բնական պաշարների հետախուզման և շահագործման նպատակով» (Մաս VI, հոդված LXXVII, կետ I)։ Նույն հոդվածի II կետում նշվում է. «I կետում նշված իրավունքները բացառիկ են այն իմաստով, որ եթե ափամերձ պետությունը մայրցամաքային պետության հետախուզում չի իրականացնում կամ չի շահագործում դրա

բնական պաշարները, ոչ ոք չի կարող դա անել առանց ափամերձ պետության՝ որոշակիորեն արտահայտված համաձայնության» (Մաս VI, հոդված LXXVII, կետ II): «Ափամերձ պետությունն ունի բացառիկ իրավունք՝ թույլատրելու և կարգավորելու մայրցամաքային ելուստի վրա ցանկացած նպատակով կատարվող հորատման աշխատանքները» (Մաս VI, հոդված LXXXI):

1998թ. Ադրբեջանի և Իրանի միջև խնդիր առաջացավ Ալով (ադր)-Ալբորզ (պրս) հանքի շուրջ, որի նավթային պաշարները գնահատվում են շուրջ 2,6 մլրդ բարել, իսկ գազային պաշարները՝ շուրջ 2,4 մլրդ խորանարդ մետր: Ադրբեջանական կողմը նավթային կազմակերպություններից մեկի՝ Բրիթիշ Փեթրոլիումի (այսուհետ ԲՓ) հետ պայմանգիր է կնքում Ալով-Ալբորզի հանքաշերտը ուսումնասիրելու ուղղությամբ, սակայն սա առաջացնում է իրանական կողմի դժգոհությունը: Իրանը պահանջում է դադարեցնել ծովի այդ հատվածի ուսումնասիրմանը միտված որևէ տեսակի գործողություն՝ թողնելով այն մինչև կասպիական հարցի վերջնական կարգավորմանը: Ի պատասխան ադրբեջանական քայլերի՝ իրանական հետախու-զական նավերը նույնպես սկսեցին Ալով-Ալբորզի ուսումնասիրությունները: Իրավիճակը հատկապես սրվեց, երբ իրանական ռազմական ուղղաթիռները սպառնացին հարվածել ԲՓ-ի համար ուսումնասիրություններ անող նավերին, որից հետո ԲՓ-ն հրաժարվեց շարունակել ուսումնասիրությունները: Ալով-Ալբորզի հարցը շարունակվում է առկախ մնալ: Միայն 2016թ. Իլհամ Ալիևը և Հասսան Ռոուհանին Իրանում հայտարարեցին, որ իրենք հասել են որոշակի համաձայնությունների, սակայն որևէ մանրամասնություն չհրապարակեցին:

Տարածաշրջանային խոշոր նավթագազային ծրագրերից է Տրանս-կասպիական գազամուղը, որը հաճախ անվանում են «Հարավային գազային միջանցք»: Բանն այն է, որ եվրոպական պետությունները, ռուսական գազին այլընտրանք փնտրելով, կասպիական տարածաշրջանը ընկալում են որպես այլընտրանք: Դրան հատկապես նպաստում է Ադրբեջանի կողմից կառուցվող և գովազդվող Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում, Տրանսանատոլիական և Տրանսադրիատիկ գազամուղները[17]: Նպատակն է Ադրբեջանական գազը հասցնել Իտալիայի հարավ, որտեղից այն եվրոպական միացյալ գազամուղային համակարգի միջոցով կփոխադրվի ԵՄ անդամ մյուս պետություններ: Գազամուղը անցնելու է Ադրբեջանի, Վրաստանի, Թուրքիայի, Հունաստանի, Բուլղարիայի, Ալբանիայի, տարածքներով և Ադրիատիկ ծովի տակով հասնելու է Իտալիա: 2019. Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը և Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը Էդիրնեում հանդիսավոր կերպով բացեցին TANAP գազամուղը, որը ձգվում է թուրք-վրացական սահմանից մինչև թուրք-հունական սահման: Գազային այս հսկայական ծրագիրը իրականացնելիս Ադրբեջանին հատկապես անհրաժեշտ կլինի բավարար քանակությամբ գազ ուղարկել Եվրոպա, որպեսզի մրցունակ լինի շուկայում: Քանի որ Ադրբեջանի արդյունաբերական հնարավորությունները չեն բավարարում եվրոպական շուկա անհրաժեշտ քանակությամբ գազ տեղափոխելու համար, Ադրբեջանը փորձում է այլընտրանքներ փնտրել, որոնցից մեկը հանդիսանում է էժան թուրքմենական գազը:

Տրանս-կասպիական գազամուղի ծրագրի իրականացման գաղափարը ծագել է դեռևս 90-ական թթ. երկրորդ կեսին, երբ Քլինթոնի վարչակարգը հայտարարեց տրանս-կասպիական գազամուղի ստեղծման նախաձեռնության մասին: Սկզբում Թուրքիան և Թուրքմենստանը ստորագրեցին գազը Թուրքիայի տարածքով փոխադրելու մասին հուշագիր, սակայն ֆինանսական և մի շարք այլ պատճառներով բանակցությունները այդպես էլ որևէ արդյունքի չհանգան: 2015թ. Աշխարհում Ադրբեջանի և Թուրքմենստանի նախագահները հանդես եկան հետաքրքրությամբ Կասպից ծովի տարածքով գազամուղ անցկացնելու շուրջ, որը ողջունեցին ԵՄ-ն և Թուրքիան:

Տրանս-կասպիական գազամուղի նախագիծը տնտեսապես և քաղաքականապես չի

[17] Սրանք մեկ ընդհանուր գազամուղի հատվածներ են, որը ձգվելու է Բաքվից մինչև Հարավային Իտալիա:Նախատեսվումէ սկզբնական շրջանում Եվրոպա արտահանել տարեկան մոտ 16 միլիոն խոր. մետր գազ, որի ծավալները հետագայում կընդարձակվեն ընդհուպ մինչև 31 միլիոն խոր.մետրի: Սկզբնական 16 միլիոն խոր. մետրի 6 միլիոնը կմնա Թուրքիայում, իսկ մնացած հատվածը կուղղվի դեպի Եվրոպա:

համապատասխանում Ռուսաստանի և ԻԻՀ հետաքրքրություններին, որոնք շարունակ բարձրացնում են կասպիական տարածաշրջանի վրա գազամուղի էկոլոգիական հետևանքների հարցը: Տնտեսության տեսանկյունից եթե ադրբեջանական գազը հասնի Եվրոպա, նրա հիմնական մրցակիցը լինելու է ռուսական գազը, ինչը Ռուսաստանի համար անընդունելի է: Իրանական կողմի համար անընդունելի է այն փաստը, որ տարածաշրջանային խոշոր նավթագազային ծրագիրը շրջանցում է իր տարածքը: Հայտնի «Նաբուկո» ծրագրի տապալումից հետո Իրանը ցանկանում է իր տարածքը՝ որպես տրանզիտային գոտի, տրամադրել թուրքմենական գազը Ադրբեջան հասցնելու և այնտեղից Եվրոպա փոխադրելու համար:

Կարելի է եզրակացնել, որ Իրանը ապագայում ևս շարունակելու է կասպիական քաղաքականության մեջ նվազագույն զիջումներով հասնել որոշակի արդյունքների: Կասպից ծովի հարցի շուրջ շարունակական բանակցությունները ցույց են տալիս, որ հարցի՝ բոլորի կողմերի համար հավասարապես ընդունելի լուծում այս պահին չկա: Ռուսաստանի և Ղազախստանի հետ այս հարցում Իրանը սկզբունքային որևէ հակասություն չունի: Մինչդեռ Ադրբեջանի և Թուրքմենստանի հետ տարվող բանակցություններում Իրանը ձգտում է ոչ միայն անմասն չմնալ տարածաշրջային նավթագազային ծրագրերից, այլ նաև ձգտում է ամեն կերպ սահմանափակել այս երկրների կողմից նոր հանքահորերի շահագործումը:

Ներկայումս Իրանը գտնվում է չափազանց ծանր տնտեսական պատժամիջոցների տակ, ԱՄՆ դուրս գալուց հետո միջուկային համաձայնագիրը գրեթե ձախողման եզրին է, շարունակական քաղաքական ճգնաժամերը Լիբանանում և Իրաքում, պատերազմները՝ Սիրիայում և Եմենում ստիպում են Իրանին իր ողջ ուժերը կենտրոնացնել այս ուղղություններով: Սրանից կարող ենք եզրակացնել, որ կասպիական տարածաշրջանում ստատուս քվոի պահպանումը այս պահին կենսական նշանակություն ունի Իրանի համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Chufrin G.**,"The Security of the Caspian Sea Region", Oxford, UK, 2001, pp.64-69
2. **Jenkins W. B.**, "Tariffs, Treaties, Trade: Integrating Tsarist Russian and Qajar Persian Markets under the Nineteenth Century Global Condition", London, 2019.
3. **Parker J. W.**, "Persian Dreams: Moscow and Tehran since the Fall of the Shah", Potomac Books, 2009, p 152.
4. **Васильева О. А.**, "Советско-Иранский Договор 1921 года", Елец, 2014. № 16 (187). Выпуск 29.
5. Ежемесячный аналитический дайджест Восточного партнерства, "Статус Каспийского моря. Долгожданная конвенция", N 4, 2018
6. **Բայբուրդյան Վ.**, «Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)», Երևան, 2005:
7. **Bahman Agha Diba**, "Baku Summit and New Policy of Iran in the Caspian Sea", 2010 http://www.payvand.com/news/10/nov/1211.html
8. Conference of Plenipotentiaries. http://www.tehranconvention.org/spip.php?article33
9. Convention on the Legal Status of the Caspian. http://en.kremlin.ru/supplement/5328
10. General Information on the First Caspian Economic Forum. https://www.mfa.gov.tm/en/cef
11. General Information on the First Caspian Economic Forum. https://www.mfa.gov.tm/en/cef
12. **Israelyan A.**, "Caspian Sea Summit", Orbeli Center, 2019. https://www.orbeli.am/en/post/107/2019-01-17/Caspian+Sea+Summit
13. Landmark Caspian Sea Deal Signed by Five Coastal Nations. https://www.theguardian.com/world/2018/aug/12/landmark-caspian-sea-deal-signed-among-five-coastal-nations
14. Turkey, Azerbaijan Inaugurate Gas Pipeline Project. https://www.aa.com.tr/en/europe/turkey-azerbaijan-inaugurate-gas-pipeline-project/1660062
15. UN Convention on the Law of Sea, Article 2 https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm
16. Месторождение Кашаган https://www.kbv.kz/project/
17. Договор о торговле и мореплавании между Союзом Советских Социалистических Республик и Ираном. http://docs.cntd.ru/document/901861932
18. Туркманчайский мирный договор http://doc.histrf.ru/19/turkmanchayskiy-mirnyy-dogovor/

Сдана/Հանձնվել է՝ 11.03.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 14.03.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 19.03.2020

ПРАВО

Ազգային Ժողովի կողմից պետական բյուջեի ընդունման և կատարման նկատմամբ իրականացվող ֆինանսական վերահսկողության որոշ խնդիրներ 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում

Նալչաջյան Ռ. Գ.
ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա
Իրավագիտության ամբիոն, ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
raffi.nalchajyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Ֆինանսական իրավունք, պառլամենտական ֆինանսական վերահսկողություն, պետական բյուջե

Некоторые вопросы финансового контроля за принятием и исполнением государственного бюджета со стороны Национального Собрания в контексте конституционных изменений 2015 года

Налчаджян Р. Г.
Академия государственного управления РА, кафедра юриспруденции, аспирант (Ереван, Армения)
raffi.nalchajyan@gmail.com

Резюме: В статье представлены некоторые вопросы финансового контроля за принятием и исполнением государственного бюджета Национальным Собранием в контексте изменений в Конституции РА 2015 года. Также проводится сравнительно-правовой анализ между изменениями в Конституции РА за 2005 год и 2015 год к принятию и реализации государственного бюджета, подчеркивая, что поправки 2015 года к Конституции Республики Армения расширили полномочия Национального Собрания по финансовому надзору над Правительством.
Ключевые слова: Финансовое право, парламентский финансовый контроль, государственный бюджет

Some Issues On Pariamentary Financial Control Over Adoption And Implemnetation Of State Budget In The Context Of The 2015 Constitutional Amendments

Nalchajyan R. G.
Public administration academy of RA, Chair of Law (Yerevan, Armenia)
raffi.nalchajyan@gmail.com

Abstract: The article presents some issues of financial control over the adoption and execution of the state budget by the National Assembly in the context of 2015 amendments to the Constitution of the Republic of Armenia. A comparative legal analysis is also carried out between the amendments to the Constitution of the Republic of Armenia for 2005 and 2015 for the adoption and implementation of the state budget, emphasizing that the 2015 amendments to the Constitution of the Republic of Armenia expanded the powers of the National Assembly for financial supervision of the Government.
Keywords: Financial law, parliamentary financial control, state budget

Պետական ֆինանսական վերահսկողություն իրականացնող մարմինների համակարգում իր ուրույն տեղ ու դերն ունի ՀՀ օրենսդիր մարմինը՝ Ազգային ժողովը, որը պայմանավորված է վերջինիս ՀՀ Սահմանադրության 2015 թվականի փոփոխություններով վերապահված վերահսկողական լիազորությունների բնույթով: Ըստ էության խորհրդարանական վերահսկողությունը հանդիսանում է երկրում սահմանադրական կարգի կայունության անմիջական պայման, պառլամենտարիզմի ինքնուրույն ինստիտուտ, որի միջոցով օրենսդիր մարմինը ոչ միայն ապահովում է օրենքների կատարումն ու պահպանումը, այլև վերահսկողություն է իրականացնում գործադիր իշխանության նկատմամբ:

Հարկ է ընդգծել, որ խորհրդարանական վերահսկողության լիազորությունների շարքում անշուշտ իր կարևորությամբ առանձնանում է

վերահսկողությունը գործադիր իշխանության նկատմամբ, որն ուղղակիորեն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրության 2015 թվականի փոփոխությունների 88-րդ հոդվածի 3-րդ մասում: Ըստ էության պետության ներսում օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների իրական հարաբերակցությունն արտացոլվում է խորհրդարանական ֆինանսական վերահսկողության կառուցակարգի միջոցով, որն արտացոլում է նաև պետական ֆինանսների կառավարման վիճակը: Արդի ժամանակաշրջանում պետությունների խորհրդարանների հիմնական գործառույթների թվին է պատկանում պետության հիմնական ֆինանսական իրավական ակտի՝ պետական բյուջեի մասին օրենքի ընդունումը, ավելին՝ այն օրենսդիր մարմինների բացառիկ իրավասությունն է, ինչպես նաև դրա կատարման նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը:

ՀՀ Սահմանադրության 2015 թվականի փոփոխությունների 88-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Ազգային ժողովը ընդունում է պետական բյուջեն, իսկ 111-րդ հոդվածի համաձայն՝ վերահսկողություն է իրականացնում պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ, քննարկում և որոշում ընդունում պետական բյուջեի կատարման մասին Կառավարության կողմից ներկայացվող տարեկան հաշվետվության վերաբերյալ: Հարկ է ընդգծել, որ Սահմանադրության փոփոխություններով պահպանվել է Կառավարության կողմից պետական բյուջեի կատարման մասին Ազգային ժողովին տարեկան հաշվետվություն ներկայացնելու պահանջը, սակայն ի տարբերություն ՀՀ Սահմանադրության 2005 թվականի փոփոխություններով սահմանված կարգավորման, ըստ որի բյուջետային վերահսկողության այս գործառույթը սահմանափակվում էր միայն պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը քննարկելով և հաստատելով[1], ապա բարեփոխված Սահմանադրությամբ առավել ուժեղացվել է Ազգային ժողովին վերապահված վերահսկողական այս գործառույթը՝ ամրագրելով պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվության վերաբերյալ ցանկացած որոշում ընդունելու իրավունք: Այս համատեքստում հարկ է ընդգծել, որ այս գործառույթի ուժեղացումը նպաստում է պետական բյուջեի կատարման թափանցիկությանը և գործադիր իշխանության պատասխանատվության բարձրացմանը:

Արտասահմանյան պետությունների մեծամասնության օրենսդրությամբ ամրագրված է խորհրդարանի կողմից պետական բյուջեի նախագծի քննարկման և այն ընդունելու առանձնահատուկ ընթացակարգեր, այսինքն՝ բյուջետային գործընթացի կարգավորման ընթացակարգեր:

Առաջիններից էր Անգլիան, երբ XVI-XVII դարում համայնքների պալատի նիստերի ավարտին գանձապետարանի կանցլերը իր պայուսակից հանում էր համապատասխան օրինագիծը, և այս գործողությունը պայմանականորեն անվանում էին «բյուջեի բացում»[2]: Եվ արդեն XVII դարի վերջում Անգլիայում այն սկսեցին ներկայացնել որպես եկամուտների ու ծախսերի փաստաթուղթ, որը պետք է հաստատեր խորհրդարանը: 1791 թ. հետո բյուջետային օրենքի ընդունման գործընթացը լայն տարածում ստացավ, երբ Ֆրանսիայի Սահմանադրությունն ամրագրեց պառլամենտի կողմից բյուջեի հաստատման ընթացակարգ:

ՀՀ Սահմանադրության 110 հոդվածի համաձայն, Ազգային ժողովը, կառավարության ներկայացմամբ ընդունում է պետական բյուջեն, որը օրենքով սահմանված կարգով ներառում է պետության բոլոր եկամուտները և ծախսերը[3]: Պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի ներկայացումը, քննարկումը և ընդունումը տեղի է ունենում հատուկ բարդեցված ընթացակարգով, որը կարգավորվում է «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքով և «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքով[4]:

Այսպես, ՀՀ կառավարությունը պետական բյուջեի նախագիծը Ազգային ժողովի քննարկմանն է ներկայացնում բյուջետային տարին սկսվելուց առնվազն ինսուն օր առաջ: ՀՀ-ում բյուջետային տարին սկսվում է յուրաքանչյուր տարվա հունվարի 1-ից և ավարտվում նույն տարվա դեկտեմբերի 31-ին: Տվյալ բյուջետային տարվա համար բյուջետային գործընթացը սկսվում է ՀՀ վարչապետի կողմից առաջիկա տարվա բյուջետային գործընթացն սկսելու մասին որոշման ընդունման օրը և ավարտվում՝ տվյալ բյուջետային տարվա բյուջեների կատարման վերաբերյալ հաշվետվությունը հաստատելու օրը, ընդ որում ՝ նշված որոշման հիման վրա այդ որոշմամբ նախատեսված ժամկետերում կառավարությունը կազմակերպում է պետական բյուջեի նախագծի մշակման աշխատանքները: Այսինքն՝ պետական բյուջեն ընդունվում է մինչև բյուջետային տարին սկսվելը: Ի դեպ, այդ ժամ-

[1] Տե՛ս 2005 թ. փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 77-րդ հոդված:

[2] Տե՛ս հղումն ըստ համացանցի՝ https://finance.rambler.ru/other/40979798-kak-formiruetsya-federalnyy-byudzhet/:

[3] Նշված դրույթը բացառում է այսպես կոչված «արտաբյուջեների» գոյությունը, որը, սակայն լայնորեն կիրառվում է ՀՀ պետական կառավարման համակարգում, նույնիսկ 2015թ. սահմանադրական բարեփոխումներից հետո: Նշված խնդիրը դուրս է սույն հետազոտության առարկայի շրջանակներից, քանի որ այն պետական բյուջեի մաս չի կազմում:

[4] Տե՛ս [7, 20-րդ գլուխը] (ընդունվել է 16/12/2016թ)

կետում պետական բյուջեն չընդունվելու դեպքում, մինչև պետական բյուջեի ընդունումը, ծախսերը կատարվում են նախորդ տարվա բյուջեի համամասնություններով[5]:

Ազգային ժողովի նիստում պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագիծը քննարկվում է ընդհանուր կարգով, առանց տևողության սահմանման՝ օրենքով սահմանված ընթացակարգով[6]: Ի դեպ հարկ ենք համարում նշել նաև, որ պետական բյուջեի մասին օրենքում լրացում կամ փոփոխություն կատարելու մասին օրենքի նախագիծն Ազգային ժողովում քննարկվում է հատուկ ընթացակարգով:

Պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի չընդունման դեպքում Կառավարությունն Ազգային ժողով պետական բյուջեի նախագիծ է ներկայացնում քվեարկությունից հետո՝ երկշաբաթյա ժամկետում, որը քննարկվում և քվեարկվում է «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքով սահմանված կարգով՝ մեկ ամսվա ընթացքում: Պետական բյուջեի հաստատման առնչությամբ, ՀՀ Սահմանադրության 157 հոդվածին համապատասխան, կառավարությունը կարող է Ազգային ժողովում դնել իր վստահության հարցը: Կառավարությանը վստահություն հայտնելու մասին որոշման նախագիծը քվեարկության է դրվում այն ներկայացվելուց ոչ ուշ, քան յոթանասուներկու ժամվա ընթացքում և ընդունվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ՝ անվանական քվեարկությամբ: Կառավարությունն օրենքի նախագծի առնչությամբ իր վստահության հարցը նույն նստաշրջանի ընթացքում կարող է դնել ոչ ավելի, քան երկու անգամ: Եթե Կառավարությանը վստահություն հայտնելու մասին որոշումը ընդունվում է, ապա պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագիծը համարվում է ընդունված որպես օրենք, իսկ եթե չի ընդունվում, ապա պետական բյուջեի նախագիծը Ազգային ժողովի քննարկմանն է ներկայացվում նոր Կառավարության ծրագիրը հաստատվելուց հետո՝ երկշաբաթյա ժամկետում, իսկ քվեարկության է դրվում ներկայացվելուց հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում:

Հարկ է ընդգծել, որ առ այսօր Ազգային ժողովի կողմից պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի կապակցությամբ կառավարությանն անվստահություն հայտնելու որոշում չի ընդունվել: Միևնույն ժամանակ պետք է նկատել, որ երկշաբաթյա ժամկետում[7] պետական բյուջեի նախագիծը Ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացնելը իրատեսական ժամկետ չէ, քանի որ պետական բյուջեի նախագիծը կազմվում է բյուջետային ֆինանսավորման հայտերի, արտաքին ու ներքին պարտավորությունների և հաջորդ տարում կանխատեսվող մուտքերի հիման վրա՝ «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքի 21-րդ հոդվածով կարգավորվող պետական բյուջեի նախագծի կազմման բավականին բարդ և մի քանի փուլերից բաղկացած գործընթացի արդյունքում: Ուստի եթե նախորդ կառավարության անվստահություն է հայտնվել պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի կապակցությամբ, ապա առնվազն այն նշանակում է, որ **պետք է ներկայացվի նոր նախագիծ:**

Հարկ է ընդգծել, որ երկշաբաթյա ժամկետում պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի ներկայացնելու այս կարգավորումը սահմանված է բացառապես պետական բյուջեի նախագծի մասին օրենքի առնչությամբ, ավելին՝ այս կարգավորումը սահմանված է բացառապես «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքով, ուստի անհրաժեշտ օրենքում այս մասով կատարել համապատասխան փոփոխություններ:

Ֆինանսական վերահսկողության բնագավառում ինչպես նշեցինք կարևորվում է խորհրդարանական (պառլամենտական) վերահսկողությունը, որն, առաջին հերթին, իրականացվում է ինչպես պետության հիմնական ֆինանսական իրավական ակտի՝ պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի քննարկման և հաստատման, այնպես էլ դրա կատարման փուլերում, այսինքն՝ պետական բյուջեի կատարման վերաբերյալ հաշվետվությունը քննարկելիս և հաստատելիս: Հետևաբար չափազանց կարևոր է նաև **պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ խորհրդարանական վերահսկողության իրականացումը և այս համատեքստում հարկ է ընդգծել, որ այն որպես կանոն իրացվում է պետական բյուջեի կատարման մասին հաշվետվության ներկայացմամբ պառլամենտ:**

Պառլամենտի կողմից ֆինանսական վերահսկողության այս ձևը, մասնավորապես կառավարության կողմից պետական բյուջեի կատարման վերաբերյալ հաշվետվության ներկայացում խորհրդարանի և վերջինիս կողմից քննարկման արդյունքներով դրա հաստատումը կամ մերժումը՝ համապատասխան իրավական հետանքներով նախատեսված է նաև Էստոնիա-

[5] Տե՛ս 2015 թ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրության 110-րդ հոդվածի 3-րդ մաս:

[6] Պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի քննարկման կարգը մանրամասն կարգավորված է «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 88-90-րդ հոդվածներով, «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի աշխատակարգը հաստատելու մասին» Ազգային ժողովի որոշման 66-րդ կետով

[7] 2002 թվականի փետրվարի 20-ին ընդունված և 2016 թվականի դեկտեմբերի 16-ին ուժը կորցրած «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքի 85-րդ հոդվածի համաձայն նախատեսված էր 10-օրյա ժամկետ:

յի, Ղազախստանի, Բուլղարիայի, Բելառուսի և այլ պետությունների սահմանադրական նորմերով: Այսինքն, որպես կանոն պետական բյուջեի կատարման պատասխանատուն կառավարությունն է, ու եթե հսկողությունը բյուջեի կատարման նկատմամբ իրականացնում է գործադիր իշխանությունը՝ ի դեմս կառավարության[8], ապա վերահսկողությունն իրականացնում է խորհրդարանը՝ պառլամենտ պետական բյուջեի կատարման մասին հաշվետվության քննարկմամբ և հաստատմամբ, ինչպես նաև քաղաքական գնահատականի տրմամբ կառավարության գործունեությանը պետական բյուջեի կատարման կապակցությամբ, հետևաբար պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը ժամանակակից երկրների օրենսդիր մարմինների կարևոր գործառույթներից է:

ՀՀ Սահմանադրության 111-րդ հոդվածի համաձայն՝ Ազգային Ժողովը վերահսկողություն է իրականացնում պետական բյուջեի կատարման, ինչպես նաև օտարերկրյա պետություններից և միջազգային կազմակերպություններից ստացած փոխառությունների և վարկերի օգտագործման նկատմամբ: «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքի 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ բյուջեների կատարումը պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ համապատասխանաբար պետական և համայնքների բյուջեների մուտքերի ձևավորման և ելքերի իրականացման կանոնակարգված գործունեությունն է: Այսինքն՝ պետական բյուջեի կատարումը՝ պետական մարմինների պետական բյուջե մուտքերի ձևավորման և ելքերի իրականացման կանոնակարգված գործունեությունն է, որի նկատմամբ է Ազգային Ժողովն իրականացնում վերահսկողություն:

«Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքի 24-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Ազգային ժողովը վերահսկողություն է իրականացնում՝ ա) «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքի և տվյալ տարվա պետական բյուջեի մասին օրենքով սահմանված պահանջների կատարման նկատմամբ, բ) օտարերկրյա պետություններից և միջազգային կազմակերպություններից ստացված փոխառությունների և վարկերի օգտագործման նկատմամբ, գ) բյուջետային պարտավորությունների կատարման, բյուջետային միջոցների ծախսման օրինականության և հաստիքանախահաշվային կարգապահության պահպանման ուղղությամբ:

Նշված օրենքի պահանջները, որը տարածվում է Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի բոլոր մակարդակների (առաջին մակարդակ՝ պետական բյուջե, երկրորդ մակարդակ՝ համայնքների բյուջեներ) բյուջեների վրա, ինչպես նաև բյուջետային պարտավորությունների կատարման, բյուջետային միջոցների ծախսման օրինականության և հաստիքանախահաշվային կարգապահությունը վերահսկողության գործառույթի շրջանակներում ավելի լայն է, քան ՀՀ Սահմանադրության 111-րդ հոդվածի համաձայն՝ Ազգային Ժողովին պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը: Իսկ ըստ ՀՀ Սահմանադրության 88-րդ հոդվածի 3-րդ մասի Ազգային ժողովի լիազորությունները սահմանվում են բացառապես ՀՀ Սահմանադրությամբ, ուստի օրենքով սահմանված վերահսկողական լիազորության ընդլայնումը չի կարող բխել սահմանադրական վերը նշված նորմից: Այնուհանդերձ, պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ Ազգային ժողովի վերահսկողությունը ըստ «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքի և «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 24-րդ գլխի իրավակարգավորումների իրականացվում է հետևյալ միջոցառումների իրականացմամբ՝ 1) պետական բյուջեի կատարման, այդ թվում՝ նպատակային վարկային և դրամաշնորհային ծրագրերի, ընթացքի վերաբերյալ տեղեկանքների քննարկում, 2) պետական բյուջեի կատարման մասին հաշվետվության քննարկում և որոշման ընդունում, 3) Հաշվեքննիչ պալատի ընթացիկ եզրակացությունների (պետական բյուջեի երեք, վեց և ինն ամիսների կատարման վերաբերյալ) քննարկում, 4) օտարերկրյա պետություններից և միջազգային կազմակերպություններից ստացված փոխառությունների և վարկերի օգտագործման նկատմամբ, 5) բյուջետային պարտավորությունների կատարման, բյուջետային միջոցների ծախսման օրինականության և հաստիքանախահաշվային կարգապահության պահպանման ուղղությամբ:

Այսպես, ՀՀ կառավարությունը յուրաքանչյուր եռամսյակի ավարտից հետո 40 օրվա ընթացքում տեղեկանք է ներկայացնում Ազգային ժողով պետական բյուջեի կատարման ընթացքի վերաբերյալ[9]: Տեղեկանքը (նաև էլեկտրոնային տարբերակով)՝ ներկայացվում է բյուջետային դասակարգման և տվյալ տարվա պետական բյուջեի մասին օրենքի կառուցվածքին համապատասխան: Իրավասու մշտական հանձնաժողովն[10] իր նիստում քննարկում է պետական բյու-

[8] Պետական բյուջեի կատարման հսկողության կարգը սահմանված է [**8**] որոշմամբ:

[9] Տե՛ս, [**7**, 20-րդ գլուխ] (ընդունվել է 16/12/2016թ):

[10] «ՀՀ Ազգային ժողովի յոթերորդ գումարման մշտական հանձնաժողովներ ստեղծելու մասին» ՀՀ ԱԺ որոշման համաձայն իրավասու մշտական հանձնաժողովը Ազգային ժողովի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովն է:

ջեի կատարման ընթացքի վերաբերյալ Կառավարության ներկայացրած տեղեկանքը[11]: Հարկ է նշել, սակայն, պետական բյուջեի կատարման տարեկան վերահսկողությունը կենտրոնանում է պետական բյուջեի կատարման հաշվետվության քննարկման, այն հաստատման կամ չհաստատելու խնդրի վրա: Ազգային ժողովում տարիներ շարունակ որոշ իմաստով անտեսվել է ընթացիկ վերահսկողությունը, ինչն աշխարհում, երբեմն ավելի կարևոր է համարվում, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս օպերատիվ կերպով հետևել կատարման ընթացքին և անհրաժեշտության դեպքում օպերատիվ և արագ արձագանքել ի հայտ եկած խնդիրներին: Կարծում ենք, պետական բյուջեի կատարման ընթացքի վերաբերյալ վերահսկողության գործառույթի կիրարկման անհրաժեշտությունը կա պայմանավորված վերը նշված հանգամանքներով:

«Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 116-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Կառավարությունը յուրաքանչյուր տարվա պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը՝ պաշտոնապես և էլեկտրոնային տարբերակով, ինչպես նաև դրա վերաբերյալ Կենտրոնական բանկի կողմից Կառավարություն ներկայացրած պաշտոնական եզրակացությունն Ազգային ժողով է ներկայացնում մինչև հաջորդ տարվա մայիսի 1-ը: Պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը ներկայացվում է Հաշվեքննիչ պալատի եզրակացության և Կենտրոնական բանկի կողմից[12] Կառավարություն ներկայացրած պաշտոնական եզրակացությունն առկայությամբ[13]: Ազգային ժողովը քննարկում և որոշում է ընդունում պետական բյուջեի կատարման մասին Կառավարության կողմից ներկայացվող տարեկան հաշվետվության վերաբերյալ, որը Ազգային ժողովում քննարկվում և քվեարկության է դրվում մինչև հերթական նստաշրջանի ավարտը[14]:

Պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը ներառում է՝

1. տեղեկություններ հաշվետու տարում հարկաբյուջետային քաղաքականության և համապատասխան օրենսդրական փոփոխությունների վերաբերյալ, որոնք ազդել են պետական բյուջեի կատարման արդյունքների վրա.
2. պետական բյուջեի եկամուտների, ծախսերի և դեֆիցիտի (հավելուրդի) հիմնավորվածությունը, դրանց համեմատական վերլուծությունը հաշվետու տարվան նախորդող տարվա փաստացի, ինչպես նաև հաշվետու տարվա համար հաստատված և փաստացի կատարված համապատասխան ցուցանիշների նկատմամբ.
3. տեղեկություններ հաշվետու տարում կառավարության պահուստային ֆոնդից կատարված ծախսերի ուղղությունների և չափերի մասին՝ համապատասխան հիմնավորումներով.
4. տեղեկություններ հաշվետու տարում պետության արտաքին և ներքին պարտքերի և դրանց սպասարկման վերաբերյալ[15].
   4.1. պետական մարմինների կողմից պետական լիազորված մարմին ներկայացված տարեկան հաշվետվությունների համապատասխան տեղեկություններն այդ մարմինների գծով հաշվետու բյուջետային տարվա պետական բյուջեի մասին օրենքով սահմանված բյուջետային ելքերը ծրագրային ձևաչափով ներկայացնող՝ ՀՀ կառավարության հաստատած փաստաթղթի մաս կազմող գերատեսչական տարեկան ծրագրերով նախատեսված արդյունքների կատարման վերաբերյալ[16].
   4.2. պետական մարմինների կողմից պետական լիազորված մարմին ներկայացված տարեկան հաշվետվությունների համապատասխան տեղեկություններն այդ մարմինների գծով հաշվետու բյուջետային տարվա պետական բյուջեի մասին օրենքով նախատեսված ծրագրերի և ծրագրերի միջոցառումների գծով կառավարության սահմանած արդյունքային (կատարողական) ցուցանիշների կա-

[11] Տե՛ս, [**7**, 114-րդ հոդվածը] (ընդունվել է 16/12/2016թ):

[12] «Կենտրոնական բանկի մասին» ՀՀ օրենքի 31-րդ հոդված:

[13] Վերջիններիս առավել մանրամասն կանդրադառնանք հաջորդ պարագրաֆներում:

[14] Տե՛ս [**7**, «116-րդ հոդվածի 2-րդ մաս] (ընդունվել է 16/12/2016թ), Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 2015 թվականի փոփոխությունների 111-րդ հոդվածի 2-րդ մաս:

[15] Տե՛ս [**9**] (ընդունվել է 2008 թվականի մայիսի 26-ին): Ըստ նշված օրենքի՝ պետական պարտքը՝ Հայաստանի Հանրապետության անունից և ՀՀ կենտրոնական բանկի անունից (բացառությամբ ռեզիդենտների հանդեպ Կենտրոնական բանկի առկա պարտքային պարտավորությունների) ստանձնված և որոշակի պահի դրությամբ առկա պարտքային պարտավորությունների հանրագումարն է: Այն լինում է արտաքին՝ ՀՀ անունից և Կենտրոնական բանկի անունից ՀՀ ոչ ռեզիդենտների և օտարերկրյա պետությունների հանդեպ ստանձնված և որոշակի պահի դրությամբ առկա պարտքային պարտավորությունների հանրագումարը, և ներքին՝ ՀՀ անունից՝ կառավարության լիազոր մարմնի կողմից Հայաստանի Հանրապետության ռեզիդենտների հանդեպ փոխառության կամ վարկային պայմանագրերի հիման վրա ստանձնված և որոշակի պահի դրությամբ առկա պարտքային պարտավորությունների հանրագումարը:

[16] ***«4.1.» կետի դրույթներն իրենց ուժը կորցնում են Հայաստանի Հանրապետության 2018 թվականի պետական բյուջեի կատարման վերաբերյալ տարեկան հաշվետվությունը հաստատելու օրը:***

տարման վերաբերյալ.

5. այլ տեղեկություններ, որոնք կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում պետական բյուջեի կատարման արդյունքները ներկայացնելու և հիմնավորելու համար [**10**]:

Հաշվի առնելով վերոշարադրյալը պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը, կարծում ենք, պետք է հիմնված լինի մի շարք սկզբունքների վրա՝ 1) ***անընդհատությունը և հետևողականությունը***, *2)* ***էականությունը,*** *այսինքն՝ տեղեկատվությունը պետք է ազդի կայացրած տնտեսական որոշումների վրա., 3)* ***միասնականությունը,*** *այսինքն՝ գործառույթներով (ֆունկցիաներով) նման հաշիվների հաշվետվությունում պետք է միավորվեն, եթե դրանց առանձին ներկայացումը չի պարունակում էական տեղեկատվություն, 4)* ***արժանահավատությունը,*** *այսինքն՝ տեղեկատվությունը պետք է լինի չեզոք՝ զերծ լինի կանխակալ արդյունք ստանալու նպատակով տեղեկատվության ընտրվի ներկայացումից, օբյեկտիվորեն ներկայացնել փաստերը, 5)* ***ամբողջականությունը,*** *այսինքն՝ տեղեկատվությունը պետք է ներառի պետական բյուջեի եկամուտները, ծախսերը և դեֆիցիտը լրիվ ծավալով և դրանց օրինականության հիմնավորվածությունը, 6)* ***հստակությունը,*** *այսինքն՝ հաշվետվության լեզուն պետք է լինի ըմբռնելի և հասկանալի, պետական բյուջեի կատարման վերաբերյալ տեղեկատվությունը պետք է հասկանալի լինի այն օգտագործողներին և ընթերցողներին, 7)* ***հրապարակայնությունը:***

Հարկ է ընդգծել, որ պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվության քննարկումը իրականացվում է երկու փուլով՝ նախնական քննարկում և բուն քննարկում:

Ազգային ժողովի նիստում պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվության քննարկման կարգը սահմանված է «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 118-րդ հոդվածում: Քննարկումից հետո քվեարկության է դրվում պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը հաստատելու մասին Ազգային ժողովի որոշման նախագիծը: Որոշման ընդունման դեպքում հաշվետվությունը համարվում է հաստատված, իսկ չընդունման դեպքում՝ մերժված:

Հարկ է ընդգծել, որ «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենքը չի կարգավորում այն հարցը, երբ քվեարկության դրված պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը հաստատելու մասին Ազգային ժողովի որոշման նախագիծը չի ընդունվում և արդյունքում պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը համարվում է մերժված: Այսինքն՝ ինչ իրավական հետևանքներ են առաջանալու, երբ պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը համարվում է մերժված կարգավորված չէ օրենսդրությամբ, իսկ դա չի ապահովում Ազգային ժողովի կողմից վերահսկողության լիարժեք իրացում:

Նախկին «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքի 89-րդ հոդվածի 5-7-րդ մասերի դրույթների համաձայն՝ եթե բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը հաստատելու մասին առաջարկությունը քվեարկության արդյունքում չէր ստանում ընդունման համար անհրաժեշտ թվով ձայներ, ապա ՀՀ կառավարությունը կարող է բյուջեի կատարման տարեկան հաշվետվության հաստատման առնչությամբ դնել իր վստահության հարցը: Հատկանշական է սակայն այն, որ եթե ՀՀ կառավարությանն անվստահություն հայտնելու մասին որոշման նախագիծ չի ներկայացվում, կամ նման որոշում չի ընդունվում, ապա ներկայացված հաշվետվությունը համարվում է հաստատված, իսկ եթե ՀՀ կառավարությանն անվստահություն է հայտնվում, ապա ներկայացված հաշվետվությունը համարվում է հաստատված: Այսինքն՝ երկու դեպքում էլ ներկայացված հաշվետվությունը համարվում է հաստատված, և փաստորեն, օրենսդիրը նախկինում նույնիսկ չի սահմանել հաշվետվությունը չհաստատելու հնարավորություն: Խնդիրը չի կարող լուծվել պետական բյուջեի կատարման տարեկան հաշվետվության հաստատման առնչությամբ Կառավարության կողմից վստահության հարցը դնելու կարգավորում սահմանելով, քանի որ նման օրենսդրական կարգավորումը, անշուշտ, կհակասի սահմանադրական նորմերին, քանի որ ՀՀ կառավարության կողմից վստահության հարցը դնելու նման ընթացակարգ կամ հիմք ՀՀ Սահմանադրությունը չի նախատեսում:

Հաշվի առնելով վերոշարադրյալը՝ առաջարկում ենք Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ***ՀՀ սահմանադրական օրենքում սահմանել դրույթ, ըստ որի, եթե պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը հաստատելու մասին Ազգային ժողովի որոշման նախագիծը չի ընդունվում և արդյունքում պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվությունը համարվում է մերժված, ապա այն հետ է ուղարկվում Կառավարություն առնվազն մեկ ամսյա ժամկետում վերացնելու հաշվետվությունում առկա անարժանահավատ, թերի կամ ոչ լիարժեք տեղեկատվությունը և կրկին այն ներկայացնելու Ազգային ժողով:***

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Anthony Comfort**, 1999 "Parliamentary control of budget implementation", working document for European Parliamnet.
2. **Ian Lienert**, 2010 "Role of the Legislature in Budget Processes", technical notes and manuals for International Monetary Fund.
3. **Joachim Wehner**, 2010 "Effective Financial Scrutiny: The Role of Parliament in Public Finance" World Bank Parliamentary Staff Training Program,
4. ՀՀ Սահմանադրության 2005 թ. փոփոխությունների 77-րդ հոդված,
5. ՀՀ Սահմանադրության 2015թ. փոփոխությունների 110-րդ հոդվածի 3-րդ մաս,
6. https://finance.rambler.ru/other/40979798-kak-formiruetsya-federalnyy-byudzhet,
7. «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ սահմանադրական օրենք:
8. «Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի կատարման հսկողության կարգը սահմանելու մասին» ՀՀ կառավարության 2002 թվականի հուլիսի 11-ի N 1112-Ն որոշում,
9. «Պետական պարտքի մասին» ՀՀ օրենքի 13-րդ հոդվածի 1-ին մաս,
10. «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքի 25-րդ հոդված 2-րդ մաս:

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 25.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 29.02.2020

Մասնավոր անձի կողմից իրականացվող մեղադրանքը մայրցամաքային քրեադատավարական համակարգի երկրներում (Գերմանիա, Ֆրանսիա)

Ղազարյան Ա. Ա.
ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի ակադեմիայի քրեական դատավարության ամբիոնի ավագ դասախոս (Երևան, Հայաստան)
artakghaz@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ մասնավոր մեղադրանք, ժողովրդական մեղադրանք, մասնավոր անձի կողմից իրականցվող մեղադրանք, պետական մեղադրանք մայրցամաքային քրեադատավարական համակարգ

Обвинение, осуществляемое частным лицом, в континентальной уголовно-процессуальной системе (Германия, Франция)

Казарян А. А.
Кафедра уголовного процесса Академии Образовательного комплекса полиции РА (Ереван, Армения)
artakghaz@gmail.com

Резюме: в статье обсуждаются вопросы обвинения, осуществляемого частным лицом, в государствах континентальной уголовно-процессуальной системы. Автор, в частности, анализирует доктринальные взгляды на внедрение обвинения, осуществляемого частным лицом, в Германии и Франции, а также влияние данного процесса на позитивное право этих стран.
Ключевые слова: частное обвинение, народное обвинение, обвинение, осуществляемое частным лицом, государственное обвинение, континентальная уголовно-процессуальная система

Prosecution Carried Out by a Private Person in the Continental Criminal Procedure System (Germany, France)

Ghazaryan A. A.
The Criminal Procedure Department of the Academy of the Educational Complex of RA Police (Yerevan, Armenia)
artakghaz@gmail.com

Abstract: In the article discusses the issues of prosecution carried out by a private person in the countries of the continental criminal procedure system. The author, in particular, analyzes the doctrinal views on the implementation of prosecution carried out by a private person in Germany and France and reveals how they influenced the positive law of these countries.
Keywords: private prosecution, actio popularis, public prosecution, prosecution carried out by a private person, continental criminal procedure system

Գերմանիա

Պետական մեղադրանքի մենիշխանության վտանգները[1] Գերմանիայում շատ վաղուց էին

[1] Պետական մեղադրանքի մենիշխանությունը որոշակի բացասական հետևանքներ է ունենում: Նախ՝ առաջանում է մեղադրանքի «քաղաքականացվածության» վտանգը, որը կարող է արտահայտվել ինչպես «դրական», այնպես էլ «բացասական» եղանակով (օրինակ, երբ քրեական հետապնդում իրականացվում է որոշակի քաղաքական դրդապատճառներից ելնելով, կամ հակառակը՝ նույն դրդապատճառներից ելնելով՝ քրեական հետապնդման հիմքերի առկայության դեպքում քրեական հետապնդում չի իրականցվում և/կամ այն դադարեցվում է): Երկրորդ՝ պետական մեղադրանքի մենիշխանությունը փաստացիորեն «դուրս է մղում» հանրությանը հանցագործությունների և դրանք կատարած անձանց բացահայտման և հետապնդման գործից. Այդպիսով հասարակությունը (դրա անդամները) քրեական հետապնդման գործում սկսում է զբաղեցնել «երկրորդական», «պասիվ» դեր՝ հանցագործությանն արձագանքելու ակտիվ դերակատարի գործառույթը վերապահելով պետական մարմիններին ու պաշտոնատար անձանց: Քրեական հետապնդման գործում «դերերի» այդպիսի բաշխումն իր հերթին ձևավորում է ընդհանուր այն մտայնությունը, որ հանցագործությանը արձագանքելը ոչ թե հանրության, այլ պետության, դրա առանձին մարմինների և ոչ թե հասարակության անդամների գործն է: Այդպիսի մտայնությունը նպաստում է հասարակության անդամի մոտ հանցագործության (այն կատարած անձի) բացահայտման ու հետապնդման (պատասխանատվության ենթարկելու) հանդեպ «անտարբերության» գիտակցության ձևավորմանը և որպես հետևանք

հասկացել: Արդեն 1800-ականների երկրորդ կեսերից գիտական մի մեծ շարժում սկսվեց պետական մեղադրանքի մենիշխանությունը զսպելու համար՝ քրեական հետապնդմանը մասնավոր անձանց մասնակցությունը ապահովելու եղանակով:

Այս առումով տեղին է հիշատակել գերմանացի նշանավոր իրավաբան Լ. Բարի՝ դեռևս 1875 թ.-ին արված արձանագրումը, համաձայն որի պետական մեղադրանքի մենիշխանության վերացումը և քրեական հայցի իրավունքի վերապահումը մասնավոր անձանց պետք է դառնա առաջնային անհրաժեշտություն այն պետության համար, «որը ցանկանում է այսուհետ կոչվել իրավական և ոչ թե ոստիկանական պետություն» [**5**, էջ 8]: Ե՛վ պրակտիկ աշխատողների, և՛ գիտնականների շրջանում ծավալվեցին քննարկումներ այն մասին, թե ի՞նչ կերպ պետք է կազմակերպվի մասնավոր անձանց կողմից իրականացվող քրեական հետապնդումը՝ մասնավոր մեղադրանքի (տուժողի (նրա ընտանիքի անդամների և այլն) կողմից իրականացվող մեղադրանքը, որով վերջինս ուղղակիորեն պաշտպանում է իր մասնավոր շահերը), թե՞ ժողովրդական մեղադրանքի (հանրության (քաղաքացիների, նրանց միավորումների) կողմից իրականացվող մեղադրանքը, որն անմիջականորեն ուղղված է հանրային շահի պաշտպանությանը) ձևով[2]:

Իրավաբանների այն խումբը, ովքեր պնդում էին, որ պետք է ներդնել մասնավոր մեղադրանքը, գլխավորում էր ավստրիացի նշանավոր իրավաբան Հ. Գլազերը: Վերջինս գտնում էր, որ իր դեմ կատարված հանցագործությամբ տուժողը ձեռք է բերում մասնավոր շահ, այն է՝ հանցանք կատարած անձին պատասխանատվության ենթարկելու շահը: Եվ պետությունը կարող է արգելել մասնավոր վրեժը, բայց չի կարող արգելել տուժողի շահի «արդարացի բավարարումը», ինչը հանդիսանում է պատժի կարևորագույն տարրերից մեկը, և որի կիրառման համար տուժողն ունի բոլոր քաղաքացիների՝ հասարակական կարգի պահպանության ապահովման ընդհանուր շահից ամբողջովին տարբերվող առանձնահատուկ մի իրավունք [**5**, էջ 3]: Այս հիմքերից էլ բխեցվում էր մասնավոր լրացնող և մասնավոր սուբսիդիար մեղադրանքների ներդրման անհրաժեշտությունը [**5**, էջ 3-4]:

Մյուսները, կողմնակից լինելով ժողովրդական մեղադրանքի ներդրմանը, իրենց հերթին քննադատում էին պետական մեղադրանքի մենիշխանությունը մասնավոր մեղադրանքով հաղթահարելու տեսակետը: Նրանք նկատում էին, որ հենց այն դեպքերում, երբ կարող է առաջանալ պետական մեղադրողի՝ քաղաքական դրդապատճառներով պայմանավորված կողմնակալության վտանգ, ապա հենց այդ հանցագործությունների դեպքում «տուժող» սուբյեկտ որպես կանոն չի լինում: Այս առումով Ռ.Գնեյստը հռետորական հարց էր բարձրացնում. արդյո՞ք կարող է ինքը տուժող համարվել, երբ դատախազը իր քաղաքական ընկերների համար օրենքը չի կիրառում: Արդյո՞ք կարող է ինքը տուժող համարվել, երբ օրենքը իր նկատմամբ կիրառվում է, բայց մեկ այլ՝ հովանավորություն վայելող անձի նկատմամբ՝ ոչ [**5**, էջ 11]:

Այս և այլ պատճառներով էլ առաջարկվում էր գերմանական դատավարությունում ներդնել ոչ թե մասնավոր, այլ ժողովրդական մեղադրանքը, որն, առավել արդյունավետ կերպով է լուծում իր առջև դրված խնդիրը՝ պետական մեղադրանքի մենիշխանության վերացումը՝ դրա բացասական հետևանքներով հանդերձ:

Սակայն իրավաբանների մի այլ խումբ, ովքեր հակադրվում էին ժողովրդական մեղադրանքի ներդրման մտքին, գտնում էին, որ ժողովրդական մեղադրանքի չարաշահման վտանգը կարող է ավելի մեծ վնասներ բերել, քան դատախազական կողմնակալությունը [**5**, էջ 20; **7**, էջ 448]:

Արդյունքում, ինչպես պնդում է պրոֆեսոր Ջ. Լանգբեյնը, լուծումը եղավ այն, որ որոշվեց քրեական դատավարությունում պահպանել

հանգեցնում է հասարակության ընդհանուր իրավագիտակցության անկմանը:

Երրորդ՝ հանցավորության աճի համընդհանուր միտումների և պետական ռեսուրսների սահմանափակվածության պայմաններում պետական մեղադրանքի դեպքում դժվար, իսկ շատ դեպքերում օբյեկտիվորեն անհնար է դառնում ապահովել կատարված յուրաքանչյուր հանցագործություն անպատասխան չթողնելու, յուրաքանչյուր հանցագործությամբ քրեական հետապնդում հարուցելու ու իրացնելու, որպես արդյունք՝ հանցանք կատարած անձին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու հարցերը:

[2] Մասնավոր անձի կողմից իրականացվող երկու մեղադրանքների՝ մասնավոր և ժողովրդական մեղադրանքների սահմանազատման մասին առավել մանրամասն [**1**, էջ 65-75]:

հանրային (պետական) մենիշխանությունը [**7**, էջ 448]:

Մեր ժամանակներում արդեն վիճակը որոշակիորեն այլ է:

Թեև Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության (այսուհետ՝ Գերմանիա) քրեական դատավարության օրենսգրքի[3] 152-րդ հոդվածի առաջին մասով ամրագրվում է պաշտոնականության սկզբունքը (*Offizialprinzip*), ըստ որի՝ հանրային հետապնդման առաջադրման (հարուցման) լիազորությունը վերապահված է դատախազությանը, սակայն այնուամենայնիվ այսօր որոշակիորեն *հաղթահարված է դատախազական մենիշխանությունը*:

Բանն այն է, որ այդ սկզբունքից արված են բացառություններ, և տուժողը ունի առանց դատախազին նախապես դիմելու որոշակի շրջանակի գործերով (Գերմանիայի քր. դատ. օր. 374-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործություններով[4]) մասնավոր քրեական հետապնդում իրականացնելու իրավունք: Այս դեպքերում մասնավոր մեղադրողն ունի հանրային մեղադրանքի գործերով դատախազին վերաբերելի կարգավիճակ (Գերմանիայի քր. դատ. օր. 385-րդ հոդված): Նա ունի նաև քրեական հայցը տնօրինելու լիազորություն՝ դրանից հրաժարվելու միջոցով (երբ առկա է մեղադրյալի համաձայնությունը (Գերմանիայի քր. դատ. օր.391-րդ հոդված)):

Սակայն, մյուս կողմից, պետք է նշել, որ անգամ այս նեղ շրջանակի հանցագործություններով չի սահմանափակվում դատախազի՝ քրեական հետապնդման իրավասությունը. վերջինս ցանկացած պահի գործին ներգրավվելու լիազորություն ունի (Գերմանիայի քր. դատ. օր.377-րդ հոդված)[5]:

Բացի այդ Գերմանիայի քր. դատ. օր.-ում տեղ է գտել նաև մասնավոր անձանց քրեական հետապնդման մասնակցության մի այլ տեսակ՝ լրացնող մասնավոր մեղադրանքի տարատեսակը:

Այս դեպքում արդեն, թեև քրեական հետապնդումը հարուցվում է պետական պաշտոնատար անձի կողմից, սակայն որոշակի շրջանակի գործերով[6] («մասնավոր մեղադրանքի գործերի» ինստիտուտ (antragsdelikte) – Ա.Ղ.) տուժողը (նաև այլ անձինք[7]) իրավունք է ստանում ցանկացած պահի (395-րդ հոդվածի 4-րդ մաս) ներգրավվելու քրեական վարույթ՝ իբրև համամեղադրող:

Ու թեև այս պարագայում իբրև հիմնական մեղադրող հանդես է գալիս դատախազը, և տուժողը զրկված է լինում մեղադրանքը տնօրինելու լիազորությունից, սակայն վերջինս չի գտնվում դատախազից կախվածության մեջ: Ավելին՝ այս ինստիտուտի միջոցով նա փաստացի հնարավորություն է ստանում իր ակտիվ գործունեությամբ հսկողություն իրականացնել պետական մեղադրանքի վրա:

Վերոգրյալը թույլ է տալիս փաստելու, որ այսօր արդեն Գերմանիայում պետական մեղադրանքի բացարձակ մենիշխանությունը որոշակիորեն հաղթահարված է քրեական դատավարությունում մասնավոր մեղադրանքի տարբեր տեսակների ներդրմամբ:

Մյուս կողմից՝ նրանց մոտ բացակայում է ժողովրդական մեղադրանքի ինստիտուտը (կարելի է արձանագրել, որ «հաղթեցին» գլազերյան հայացքների համակիրները), և այս պայմաններում կարծես չլուծված է մնում քաղաքական կամ այլ դրդապատճառներով դատախազության կողմնակալության հարցը[8]:

---

[3] Այսուհետ նաև՝ Գերմանիայի քր. դատ. օր. https://bit.ly/2QOFXon [**10**].

[4] Օրինակ՝ բնակարանի անձեռնմխելիության խախտման, գույքը վնասելու, մարմնական վնասվածք հասցնելու, մասնավոր նամակագրության անձեռնմխելիության խախտման և այլ հանցագործություններով: Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի 374-րդ հոդվածով թվարկված հանցագործություններով հանրային (պետական) մեղադրանք հարուցվում է դատախազության կողմից միայն այն ժամանակ, երբ գնահատվում է, որ հարուցումը բխում է հանրային շահից (376-րդ հոդված):

[5] Ինչպես պնդում են հենց իրենք՝ գերմանացի իրավաբանները, այս տեսակի մասնավոր մեղադրանքը փաստացի ունի առավելապես պետական ռեսուրսների տնտեսման նպատակ [**2**, էջ 333], հետևաբար նման մասնավոր մեղադրանքով, պետք է փաստել, որ չի կարող լուծվել պետական մեղադրանքի մենիշխանության վտանգները չեզոքացնելու խնդիրը:

[6] Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի 395-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործություններով:

[7] Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի 395-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ կետերով նախատեսվում է նաև որոշակի այլ անձանց՝ որպես համամեղադրող յուրահատուկ դեպքերում հանդես գալու հնարավորություն: Սակայն այս դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե ժողովրդական մեղադրանքի, այլ մասնավոր մեղադրանքի հետ, քանի որ իբրև համամեղադրող հանդես գալու պայմանը հանցագործությամբ վերջիններիս շահերի պատճառված վնասն է (օրինակ՝ իբրև լրացնող մասնավոր մեղադրող հանդես են գալիս սպանված տուժողի ծնողները, զավակները և այլ), և հետապնդումն այդ անձանց կողմից իրականացվում է հենց միայն իրենց շահերի պաշտպանության նպատակով:

[8] Այս խնդրի լուծումը նրանք փորձում են գտնել քրեական հետապնդման հարուցման օրինականության սկզբունքի (*Legalitätsprinzip*) ներդրմամբ (152-րդ հոդվածի 2-րդ մաս),

Ֆրանսիա

Ֆրանսիայում քրեական հետապնդմանը մասնավոր անձանց մասնակցության կազմակերպումը որոշակի յուրահատկություն է ստացել դեռևս նապոլեոնյան 1808թ.-ի քրեական դատավարության օրենսգրքով: Այն հնարավորություն էր տալիս հանցագործությունից տուժողին որոշակիորեն ազդել քրեական հետապնդման վրա. քրեական դատավարությունում քաղաքացիական հայց հարուցելով՝ սկիզբ դնել քրեական հետապնդմանը: Պետք է ընդգծել, սակայն, որը խոսքը քրեական հետապնդման **սկսման**, այն շարժի մեջ գցելու տուժողի իրավունքի մասին է և **ոչ թե տուժողի՝ քրեական հետապնդումն իրացնելու իրավունք ունենալու մասին**. անգամ նշված դեպքում քրեական հետապնդման հետագա իրացումը շարունակում էր մնալ դատախազության լիազորությունը[9]:

Հատկանշական է, որ Ֆրանսիայում նույնպես (ինչպես և Գերմանիայում), գրեթե նույն ժամանակներում՝ 1800-ականների վերջերից սկսվեց և 1900-ականների սկզբներին աշխուժացավ քրեական հետապնդմանը մասնավոր անձանց մասնակցությունը ակտիվացնելու հարցերը, իրավաբանների հետաքրքրությունը հատկապես մեծացավ ժողովրդական մեղադրանքի ներդրման հարցի վերաբերյալ:

Սակայն այստեղ արդեն ժողովրդական մեղադրանքի ներդրմանը միտված առաջարկությունները ունեին որոշակի զուտ «ֆրանսիական» յուրահատկություններ. Քննարկումները, ի տարբերություն Գերմանիայի, այստեղ ընթանում էին հիմնականում ոչ թե ցանկացած քաղաքացու (անձացն), այլ՝ կազմակերպությունների (անձանց միավորումների) կողմից իրականացվող ժողովրդական մեղադրանքի ներդրման ուղղությամբ, այն փորձելով ադապտացնել մասնավոր անձանց կողմից հետապնդմանը մասնակցության Ֆրանսիայում գործող կարգին: Մասնավորապես քննարկվում էր քրեական հետապնդմանը կազմակերպությունների մասնակցությունը իրականացնել՝ նրանց հնարավորություն ընձեռելով հանդես գալու իբրև *քաղաքացիական հայցվոր*: Այլ կերպ ասած՝ *ժողովրդական մեղադրանքի այս տարատեսակի «ներդրումը» փորձ էր արվում իրականացնել ֆրանսիական մասնավոր մեղադրանքի միջոցով:*

1900-ականների առաջին տասնամյակում այդ ուղղությամբ կատարվեցին խիստ երերուն առաջին քայլերը, ընդունվեցին օրենքները, որոնցով թույլ էր տրվում որոշակի խումբ հանցագործությունների (գինիների կեղծում, տարատեսակ վաճառականական խարդախ հնարքներ և այլն) դեպքում առևտրական արհմիություններին (սինդիկատներին), որոնք ձևավորվել էին հատուկ այդ նպատակներով, քրեական վարույթում հանդես գալ իբրև քաղաքացիական հայցվոր[10]: Իսկ արդեն 1909 թ-ին մշակվեց օրենքի նախագիծ, ըստ որի թույլ էր տրվում հասարակական տարատեսակ միավորումներին (ասոցիացիաներին) իրենց կանոնադրական նպատակներին առնչվող հանցագործություններով հանդես գալ իբրև քաղաքացիական հայցվոր և իրավունք ունենալ հարուցել քրեական հետապնդում:

Այդ կերպ քայլ էր արվում տարատեսակ միավորումների գործունեությունը քրեական դատավարությունում որոշակիորեն ընդլայ-

---

ըստ որի՝ երբ առկա են բավարար փաստական հիմքեր, դատախազությունը *պարտավոր է գործել ցանկացած հետապնդվող հանցագործությամբ* (բացի օրենքով նախատեսված բացառություններից):

Այս կարգավորումը, դատախազին զրկելով հանցագործության փաստական տվյալների առկայության դեպքում հայեցողություն դրսևորելու հնարավորությունից, նպատակ է հետապնդում, քրեական հետապնդման հարուցման հարցը լուծելիս, ազատել նրան նաև հնարավոր քաղաքական ճնշումների ազդեցությունից:

Քրեական հետապնդման պարտադիր հարուցման գերմանական կանոնը ստեղծված է այդ (քաղաքական – Ա.Ղ.) ազդեցությունը կանխելու համար,- արձանագրում է Ջ.Լանգբեյնը: Գերմանացի դատախազը, ով, օրինակ, հրահանգ է ստացել իր նախարարի կողմից չհետապնդել քաղաքական կոռուպցիոն գործը, պետք է մերժի այդ պատվերը: 152(2)–րդ հոդվածը նրան կարգադրում է հետապնդել, և դա չանելը, այդկերպ չգործելն ինքնին հանցագործություն է:

«Ուստի, թեև քրեական հետապնդման պարտադիր հարուցման կանոնը սահմանափակում է դատախազի իշխանությունը, այն միևնույն ժամանակ հանդիսանում է նրա պաշտպանության հիմնական միջոցը...դա հանդիսանում է վերևի (վերադասի – Ա.Ղ.) անհարկի միջամտություններից նրա անկախության աղբյուրը» [**7**, էջ 450]:

Ինչ վերաբերվում է տուժողի կողմից իրականցվող մասնավոր մեղադրանքին, ապա ինչպես նկատում են հարցի հետազոտությամբ զբաղվողները, գործնականում այն հետապնդման տարատեսակ ծախսերով պայմանավորված, շատ քիչ է կիրառվում, ինչի արդյունքում, փաստացի ստեղծվում է քրեական հետապնդման դատախազական մենիշխանություն, [**8**, էջ 229]:

[9] Մանրամասն տե՛ս [**6**, էջեր 88-89]:

[10] Տե՛ս [**6**, էջեր 91-92]:

նելու ուղղությամբ՝ միայն խիստ նեղ, օրենքում հստակ որոշված հանցագործություններից բացի նաև այլ հանցագործություններով հետապնդելու հնարավորություն ընձեռելով: Սակայն նախագիծն այդպես էլ չդարձավ օրենք՝ թերևս դիտարկվելով իբրև «խիստ կոպիտ ոտնձգություն» ֆրանսիական դատախազության, նրա քրեական հետապնդման մենիշխանության դեմ[11]:

Պետք է փաստել, որ անգամ մեր օրերում, 1958 թ-ից գործող ֆրանսիական քրեական դատավարության օրենսգիրքը [**11**] քրեական հետապնդման կազմակերպման հարցում պահպանել է դատախազի հսկայական դերը: Վերջինս շարունակում է հանդիսանալ միակ պաշտոնատար անձը, ով լիազորված է հարուցել քրեական հետապնդում և իրացնել այն. հետաքննական և նախաքննական մարմինները (ոստիկանություն, քննչական դատավոր) զրկված են քրեական հետապնդման իրացման լիազորությունից: Այլ կերպ ասած՝ քրեական հետապնդման հարուցման և իրացման հարցում դատախազն այստեղ **պետական մարմինների ու պաշտոնատար անձանց** շարքում զբաղեցնում է մենիշխան դիրք[12]:

Միևնույն ժամանակ, սակայն, դատախազության այսպիսի կարգավիճակը չի բացառում մասնավոր անձանց մասնակցությունը քրեական հետապնդմանը: Ավելին, ի տարբերություն գերմանական դատավարության, ֆրանսիական դատավարությունը չի սահմանափակվում միայն այսպես կոչված «մասնավոր մեղադրանքի գործերի» (antragsdelikte) շրջանակով: Ֆրանսիայում այսօր մասնավոր անձանց մասնակցությունը քրեական հետապնդմանը հնարավոր է *առանց բացառության ցանկացած* քրեական գործով. դրա համար անհրաժեշտ է, որ անձը, ում հանցագործությամբ անմիջականորեն պատճառվել է վնաս, ներկայացնի քաղաքացիական հայց (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 2-րդ հոդված):

Ինչպես երևում նշյալ դրույթից՝ Ֆրանսիայում մասնավոր անձանց մասնակցությունը հնարավոր քրեական հետապնդմանը կազմակերպված է **մասնավոր մեղադրանքի ձևով** (քանի որ խոսքը հանցանքից անմիջականորեն տուժողի մասին է):

Ընդ որում՝ տուժած անձը կարող է հարուցել քաղաքացիական հայց և՛ այն դեպքում, երբ դատախազը չի նախաձեռնել քրեական հետապնդում (օրինակ՝ քրեական հետապնդման հարուցման նպատակահարմարության սկզբունքից ելնելով՝ որոշել է չհարուցել քրեական հետապնդում)՝ այդպիսով «վերացնելով» դատախազի քրեական հետապնդման հարուցման հարցում հայեցողություն դրսևորելու հնարավորությունը, և՛ այն դեպքում, երբ վերջինս հարուցել է քրեական հետապնդումը՝ դրանով իսկ փաստացի միանալով դատախազի հարուցած քրեական հետապնդմանը (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 3-րդ հոդված):

Պետք է նշել, որ ֆրանսիական դատավարությունում միայն քաղաքացիական հայցի հարուցումն է, որ հնարավորություն է ընձեռում տուժողին ձեռք բերել հավելյալ իրավունքներ ու այդկերպ մասնակցել իրականացվող քրեական հետապնդմանը[13]: Ընդ որում, ինչպես նշվում է գրականության մեջ, անկախ քաղաքացիական հայցով քրեական հետապնդման հարուցման եղանակից՝ *դատախազը պարտավորվում է դատարանում պաշտպանել տուժողի կողմից առաջադրված մեղադրանքը*[14]:

Ֆրանսիայի քր. դատ. օր.-ը սահմանում է նաև, որ քաղաքացիական հայցվորի (տուժողի) կողմից քաղաքացիական հայցից հրաժարումը որպես հետևանք չի առաջացնում հանրային քրեական հետապնդման դադարեցում (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 6-րդ հոդված)՝ այլ կերպ ասած, տուժողն այստեղ մեղադրանքն ինքնուրույն տնօրինելու լիազորությունից զրկված է:

Վերոնշյալ կարգավորումների վերլուծությունը թույլ է տալիս արձանագրելու, որ մասնավոր մեղադրանքն այստեղ կազմակերպված

[11] Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս [**6**, էջեր 89-98]:

[12] Այս առումով թերևս միակ բացառությունը դատական քննության ընթացքում տեղի ունեցող հանցագործությունների դեպքով քրեական հետապնդման հարուցման դատարանի լիազորությունն է (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 675-678-րդ հոդվածներ):

[13] Այն անձը, ով թեև տուժել է հանցագործությունից, սակայն չի հարուցում քաղաքացիական հայց, քրեական վարույթին մասնակցում է վկայի կարգավիճակով և չունի հավելյալ իրավունքներ, այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս, [**3**, էջեր 331-332]:

[14] Տուժողի կողմից քրեական հետապնդման հարուցման երկու եղանակ կա՝ երբ տուժողը քաղաքացիական հայց է ներկայացնում քննչական դատավորին, և երբ այն ներկայացվում է դատարան (սա այն գործերով, որոնցով նախաքննություն չի պահանջվում), տե՛ս [**4**, էջ 36]:

է «լրացնող» տարատեսակով, երբ ցանկացած գործով հանցագործությունից տուժողը, պետական մեղադրողի հետ միասին գործելով, լրացնելով վերջինիս (սակայն ունենալով ավելի ցածր դեր քրեական հետապնդման գործում (տուժողը չի տնօրինում մեղադրանքը)), օգտվելով իր իրավունքներից, համատեղ իրականացնում է քրեական հետապնդում:

Արդյո՞ք ֆրանսիական քրեական դատավարությունում բացակայում է մասնավոր անձի կողմից իրականցվող քրեական հետապնդման մյուս տեսակը՝ ժողովրդական մեղադրանքը: Հարցին պետք է տալ բացասական պատասխան: Բանն այն է, որ արդեն 1970-ականներից սկսած Ֆրանսիայի քր. դատ. օր.-ում կատարվեցին մի շարք լրացումներ, որոնցով փաստացի օրենսդրական ամրագրում ստացան դարասկզբի նախաձեռնությունները՝ տարատեսակ հասարակական միավորումներին (ասոցիացիաներին) իրավունք վերապահվեց քրեական դատավարությանը մասնակցելու իբրև քաղաքացիական հայցվոր՝ քաղաքացիական հայց հարուցելով որոշակի կոնկրետ կատեգորիայի տուժողների շահերի պաշտպանության նպատակով (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 2-1-ից 2-20-րդ հոդվածներ):

Ֆրանսիայի քր. դատ. օր.-ի 2-1-րդ հոդվածը սահմանում է, որ որոշակի ասոցիացիաների, որոնք իրենց կանոնադրությամբ նախատեսում են պայքարել ռասիզմի կամ այլ էթնիկական, ռասայական, կրոնական խտրականության հողի վրա ծագած հանցագործությունների դեմ իրավունք ունեն հանդես գալու իբրև քաղաքացիական հայցվոր:

Ընդ որում՝ նույն հոդվածով սահմանվում են որոշակի երաշխիքներ, թե ո՞ր ասոցիացիաները և ինչպե՞ս կարող են ներգրավվել քրեական վարույթ հայց հարուցելու միջոցով: Ֆրանսիայի քր. դատ. օր.-ի 2-1-րդ հոդվածում նշվում է, որ քաղաքացիական հայցի իրավունք ունեն միայն այն ասոցիացիաները, որոնք հանցանքի կատարման պահին ունեցել են գործունեության առնվազն 5 տարվա ժամանակահատված (այսպիսի սահմանափակմամբ թերևս նպատակ է հետապնդվում ասոցիացիաների կողմից մեղադրանքի չարաշահումը կանխարգելել՝ գործունեության ժամանակահատվածը իբրև նման վտանգի կանխարգելման երաշխիք դիտելով):

Եվ քանի որ «ֆրանսիական» ժողովրդական մեղադրանքը այնպես է կառուցված, որ իրացվում է մասնավոր մեղադրանքի ձևով (ասոցիացիաները կոնկրետ քրեական հետապնդումը հարուցում են ոչ թե անորոշ անձանց շահերի (հանրային շահի), այլ որոշակի, կոնկրետ անձանց շահերի (մասնավոր շահի) պաշտպանության նպատակով), հետևաբար և մի շարք դեպքերում օրենսդիրն նաև առաջադրում է *այդ հանցանքից տուժողի համաձայնությունը ստանալու պայման:*

Այսպես, նույն 2-1-րդ հոդվածում սահմանվում է, որ երբ հանցագործությունը կատարվում է անձի դեմ՝ իբրև անհատի, ապա ասոցիացիաների կողմից ներկայացված հայցը թույլատրելի կլինի այն դեպքում, եթե վերջինս ապացուցում է, որ ստացել է շահագրգիռ անձի համաձայնությունը, իսկ եթե անձը անչափահաս է, ապա՝ նրա ծնողների (ծնողական իրավունք ունեցողների) կամ նրա օրինական ներկայացուցիչների համաձայնությունը:

Բացի նշյալ դեպքերից, ֆրանսիական օրենսդիրը տարատեսակ այլ հանցագործությունների դեպքում նույնպես միավորումների մասնակցության հնարավորություն է նախատեսում (օրինակ՝ սեքսուալ կամ ընտանեկան բռնության հետ կապված հանցագործություններով (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 2-2-րդ հոդված), անչափահասների դեմ դաժան վերաբերմունքի, խոշտանգումների կամ նրանց նկատմամբ կատարված սեքսուալ հանցագործություններով (այս դեպքում չի նշվում նաև տուժողի համաձայնությունը ստանալու պահանջի մասին (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 2-3-րդ հոդված)), մարդկության դեմ ուղղված կամ պատերազմական հանցագործություններով (տուժողի համաձայնություն ստանալու պարտադիր պայմանի մասին նույնպես նշում արված չէ (Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 2-4-րդ հոդված) և այլն):

Մասնավոր մեղադրանքի ձևով ժողովրդական մեղադրանքի կազմակերպման այս յուրօրինակ «ֆրանսիական» կառուցվածքից բացի, կարծում ենք, որ արդեն «մաքուր» կերպով ժողովրդական մեղադրանքի ինստիտուտն ամրագրված է Ֆրանսիայի քր. դատ. օր-ի 2-

21-րդ հոդվածով, որով հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրմամբ և պահպանմամբ զբաղվող ասոցիացիաներին իրավունք է վերապահվում որոշակի տեսակի հանցագործություններով, *որոնք ուղղակի կամ անուղղակի վնասում են կոլեկտիվ շահը, և որի պահպանությանն է ուղղված այդ ասոցիացիաների գործունեությունը*, օգտվել քրեական դատավարությունում քաղաքացիական հայցվորի իրավունքներից:

Այս պայմաններում օրենսդրորեն ամրագրված է ոչ թե կոնկրետ անձի, այլ կոլեկտիվ շահի պաշտպանության նպատակը, և դա հիմք է ծառայում եզրակացնելու, որ նշյալ դեպքում գործ ունենք արդեն կազմակերպությունների կողմից իրականցվող ժողովրդական մեղադրանքի տարատեսակի հետ:

Ասոցիացիաների կողմից քրեական դատավարությանը իբրև քաղաքացիական հայցվոր մասնակցելու այս մեխանիզմը հետազոտողների կողմից խիստ դրական է գնահատվում: Գրականության մեջ նշվում է, որ շատ դեպքերում հանրային (պետական) քրեական հետապնդման նախաձեռնումը դատախազության կողմից պայմանավորված է եղել այն հանգամանքով, որ դատախազությունը տեղեկացվել է իր կողմից քրեական հետապնդում չհարուցելու դեպքում քրեական հետապնդումը ժողովրդական մեղադրանքի կարգով հարուցելու նպատակադրության մասին[15]:

Փորձելով ընդհանրացնել, պետք է փաստենք, որ մայրցամաքային քրեադատավարական համակարգին պատկանող երկու երկրներում, թե՛ Ֆրանսիայում, թե՛ Գերմանիայում տարբեր կառուցակարգեր են առկա, որոնք ապահովում են մասնավոր անձի կողմից մեղադրանքի իրականացման հնարավորությունները: Եթե Գերմանիայում, այն հնարավոր է դառնում սահմանափակ գործերով (մասնավոր մեղադրանքի գործերով) և միայն մասնավոր մեղադրանքի կարգով, ապա Ֆրանսիայում, մասնավոր անձի կողմից իրականացվող քրեական հետապնդման հարուցումը սահմանափակված չէ կոնկրետ գործերի շրջանակով: Բացի այդ՝ այստեղ փաստացիորեն ներդրված է ոչ միայն մասնավոր մեղադրանքի, այլև մասնավոր անձի կողմից իրականցվող մեղադրանքի մի այլ տեսակի՝ ժողովրդական մեղադրանքի ինստիտուտը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Ղազարյան Ա. Ա.**, Մասնավոր անձի կողմից իրականացվող մեղադրանքի մոդելների պատմական զարգացումը // «Պետություն և իրավունք» No 1(83), Երևան, 2019 թ.:
2. **Вернер Б.,** Уголовно-процессуальное право ФРГ: Учебник. 6-е изд., пер.с нем. Я.М. Плошкиной; Под ред. Л.В. Майоровой. – Красноярск : РУМЦЮО, 2004.
3. **Гуценко К. Ф., Головко Л. В., Филимонов Б. А.** Уголовный процесс западных государств. М.: Зерцало-М, 2002.
4. **Жирова М. Ю.** Особенности доказывания по делам частного обвинения: монография.- М., Юрлитинформ, 2013.
5. **Полянский Н. Н.** К вопросу об участии частных лиц в публичном обвинении (Принципиальная основания actio popularis в уголовном процессе), 1915. (հասանելի՝ https://bit.ly/2Wj8nb2)
6. **Полянский Н. Н.** Право обществ на уголовный иск. // Вопросы права. Кн. 6(2), 1911.
7. **Langbein J. H.,** Controlling Prosecutorial Discretion in Germany. The University of Chicago Law Review, Volume 41, No 3,1974, p. 439-467.
8. Promoting Prosecutorial Accountability, Independence & Effectiveness, Comparative Research, Open Society Institute Sofia (հասանելի՝ https://www.justiceinitiative.org/uploads/f3b388fc-c2cc-401a-98e5-9423ccee0e0d/promoting_20090217.pdf)
9. The Legal Framework for Universal Jurisdiction in France, Human Rights Watch, 2014 (հասանելի՝ https://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/IJ0914France_3.pdf)

Օրենսգրքեր՝

10. Գերմանիայի քրեական դատավարության օրենսգիրք (հասանելի՝ https://bit.ly/2QOFXon)
11. Ֆրանսիայի քրեական դատավարության օրենսգիրք (հասանելի՝ https://bit.ly/2ZhvswT)

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 26.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 29.02.2020

[15] Տե՛ս, օրինակ, [**9**, էջ 5]:

Практика Европейского суда по правам человека по делам искусственного прерывания беременности

Петросян В. А.
Аспирантка Российско-Армянского (Славянского) университета (Ереван, Армения)
veronika05petrosyan@gmail.com

Ключевые слова: искусственное прерывание беременности, аборт, Европейская конвенция по правам человека, Европейский суд по правам человека, частная жизнь, неприкосновенность, права женщин, право на жизнь, дискриминация, статус плода

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկան հղիության արհեստական ընդհատման գործերով

Պետրոսյան Վ. Ա.
Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
veronika05petrosyan@gmail.com

Ամփոփում: Սույն գիտական հոդվածը նվիրված է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկայի ուսումնասիրությանը՝ հղիության արհեստական ընդհատման գործերով: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը մի շարք գործերով որոշումներ է կայացրել կապված հղիության արհեստական ընդհատման հետ ՝ դրանով իսկ տրամադրելով դատական պրակտիկայի բավարար հենք, որը կարող է հետևողականորեն վերլուծվել: Հոդվածում հեղինակը ուսումնասիրում և վերլուծում է հղիության արհեստական ընդհատման հարցերով մի քանի առավել կարևոր նշանակություն ունեցող գործեր: Սույն հոդվածի նպատակն է փորձել օբյեկտիվորեն և համակարգված գտնել Դատարանի դատական պրակտիկայի համաձայնեցվածությունը, և միաժամանակ ներկայացնել աբորտների փաստարկված իրավական բացատրությունը համաձայն Կոնվենցիայի:
Վճռորոշ բառեր՝ հղիության արհեստական ընդհատում, աբորտ, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, անձնական կյանք, անձեռնմխելիություն, կանանց իրավունքներ, կյանքի իրավունք, խտրականություն, պտղի կարգավիճակ

Practice of the European court of human rights in cases of artificial termination of pregnancy

Petrosyan V. A.
PhD student in Russian-Armenian (Slavonic) university
veronika05petrosyan@gmail.com

Abstract: This scientific article is devoted to the study of the practice of the European court of human rights in cases of artificial termination of pregnancy. The European court of human rights has ruled on a number of cases related to artificial termination of pregnancy, thus providing a sufficient body of jurisprudence that can be consistently analyzed. In this article, the author studies and analyzes several of the most important cases concerning artificial termination of pregnancy. The purpose of this article is to try to objectively and systematically find consistency in the Court's jurisprudence, while providing a reasoned legal explanation for abortion in accordance with the Convention.
Keywords: artificial termination of pregnancy, abortion, European Convention on human rights, European court of human rights, private life, inviolability, women 's rights, right to life, discrimination, fetal status

Искусственное прерывание беременности - это древняя и универсальная практика. На протяжении всей истории она принимала различные формы в различных политических, социальных и культурных контекстах. Законы об абортах во всем мире различны; в некоторых странах они доступны женщинам по запросу, в то время как в других они полностью запрещены. Либерализация абортов является предметом острых споров. Одни защищают право на аборт как право человека, право женщины, репродуктивное право, а также право на здоровье, учитывая опасность незаконных абортов, в то время как другие осуждают его во имя права эмбриона на жизнь. В очень многих странах мира доступ женщин к безопасным и законным абортам ограничен законом или практикой. Фактически, даже там, где аборты разрешены законом, жен-

щины часто имеют крайне ограниченный доступ к услугам по безопасному прерыванию беременности из-за отсутствия надлежащего регулирования, медицинского обслуживания или политической воли.

Общественное неодобрение абортов, которое по-прежнему широко распространено, выражается по-разному: от отказа в праве на аборт до исключения этого вопроса из международной повестки дня. Общественное осуждение абортов связано с представлением о роли женщины в обществе. Те, кто считает материнство главной ролью женщины, воспринимают выбор не иметь детей как отклонение от нормы. С учетом того, что гендерные отношения во многих странах остаются неравными и что представление о женщинах по-прежнему тесно связано с деторождением, практика абортов часто подвергается стигматизации, хотя и в разной степени в разных обществах.

Европейская конвенция о защите прав и основных свобод человека (далее – ЕКПЧ) прямо не предусматривает право на аборт. У Европейского суда по правам человека (далее – ЕСПЧ) было несколько возможностей изучить права на аборт в соответствии с Конвенцией, но он не заявил ни о том, что право на частную жизнь, предусмотренное статьей 8, включает право женщин на аборт, ни о том, что статья 2, гарантирующая право на жизнь, распространяется на защиту плода.

Судебная практика ЕСПЧ по абортам берет свое начало в решениях Европейской комиссии. Так, в 1977 году Комиссия по правам человека (далее - Комиссия) признала, что статья 8 ЕКПЧ распространяется на вопросы, связанные с абортами: «… законодательство, регулирующее прерывание беременности, затрагивает сферу частной жизни, поскольку, как только женщина беременеет, ее частная жизнь становится близко связанной с развивающимся эмбрионом»[1]. Комиссия пришла к выводу, что не все положения, касающиеся абортов, нарушают право на неприкосновенность частной жизни, но отказалась решить, защищает ли статья 2 плод, тем самым избегая необходимости уравновешивать право на жизнь с правом женщины на здоровье и благополучие. Данное решение Комиссией было принято по делу «Брюггеман против Германии», которое стало первым в практике ЕСПЧ касательно абортов. Несмотря на то, что решение было принято Комиссией, оно сыграло заметную роль в судебной практике ЕСПЧ по абортам, как правило, упоминаясь в уважительном свете Судом в качестве основы для его собственного анализа законодательства об абортах. В то же время отсутствие ясности в аргументации Комиссии, как представляется, со временем позволило суду тонко, но существенно изменить свою позицию в отношении применимости статьи 8 к беременности. Важно отметить, что, несмотря на упоминание дела «Брюггеман против Германии», более поздние анализы Суда, по-видимому, теперь развились в позицию, в которой регулирование абортов действительно представляет собой вмешательство в частную жизнь и, соответственно, должно быть оправдано в соответствии со статьей 8(2).

В 1980 году Комиссия подтвердила в деле «Патон против Соединенного Королевства», что «плод не имеет абсолютного права на жизнь, но отметила, что статья 2 может предоставить плоду некоторую защиту с определенными ограничениями, основанными на правах женщины. Комиссия далее подтвердила, что «право женщины на аборт в соответствии со статьей 8 права на неприкосновенность частной жизни будет иметь приоритет над интересами отца в сохранении ребенка, поскольку женщина, а не отец, является лицом, в первую очередь заинтересованным в беременности»[2]. Вопрос приоритетности прав женщин в отношении плода также был рассмотрен в деле «Эванс против Соединенного Королевства». Судьи Европейского Суда пришли к заключению, что права потенциального отца на уважение к его частной и семейной жизни не должны толковаться настолько широко, чтобы подразумевать право на получение консультаций или обращение в суд по поводу аборта, которого добивалась его жена, поскольку уважение частной жизни беременной женщины – «лица, более тесно связанного с беременностью и ее продолжением или прерыванием» – интерпретируется так, что отменяет любые права отца[3]. Как следствие, в деле Бозо против Италии Суд отклонил жалобу отца на то, что его супруга не обсудила с ним решение сделать аборт. По большей части, судебная практика свидетельствует о том, что решение не становится родителем превалирует над решением стать таковым. Если телесная угроза матери оказывается под угрозой, то ее личностные права почти всегда доминируют автоматически.

Серьезный ущерб, причиненный здоровью матери в результате отказа в проведении аборта, ярко иллюстрируется в деле «Тысяк против

[1] *См.* Brüggemann v. Germany, App. No. 6959/75, 3 Eur. H.R. Rep. 244, 253 (1981)

[2] *См.* Paton v. United Kingdom, App. No. 8416/78, 3 Eur. H.R. Rep. 408, 415-16 (1981)

[3] *См.* Evans v. United Kingdom, App. No. 6339/05, 43 Eur. H.R. Rep. 409, 429-30 (2006)

Польши». По данному делу Суд пришел к заключению, что имело место нарушение статьи 8 ЕКПЧ в результате ограничения права на медицинский аборт, повлекший серьезный ущерб здоровью матери из-за беременности. Государство отказало разрешить проведение аборта и заявительнице пришлось сохранить беременность, зная, что к моменту рождения ребенка она ослепнет полностью. Недавно создавшая семью заявительница уже страдала от проблем со зрением и была в курсе, что при беременности она потеряет его окончательно. По прогнозам врача, ее зрение серьезно ухудшилось и это вызвало у женщины ряд психологических трудностей, а также личностные проблемы в ее жизни. В аборте было отказано ввиду Закона, который запрещал искусственное прерывание беременности и предусматривал лишь ограниченное число исключений. В постановлении Суд отметил, что «при проведении анализа настоящего дела необходимо иметь в виду тот факт, что Конвенция нацелена на гарантирование не теоретических и иллюзорных, а вполне реальных и действительных прав. Несмотря на то, что статья 8 не содержит четких процессуальных требований, для эффективной реализации прав, установленных вышеупомянутым положением, необходимо соблюдение принципа справедливости в процессе принятия соответствующих решений и учет в должной мере интересов, которые она защищает.»[4]. Изучив обстоятельства дела Суд выяснил, что в Польше закон от 1993г. запрещал аборты и предусматривал лишь ограниченное число исключений. Врач, который проводил аборт, подлежал уголовной ответственности в виде тюремного заключения до трех лет. Суд пришел к выводу, что в деле отсутствуют свидетельства о том, предусматривает ли польский закон эффективные механизмы, которые могут определить, были ли соблюдены условия легального аборта в ее случае. В результате заявительница находилась в состоянии продолжительной неопределенности, она испытывала страдания и душевную боль, ожидая возможные отрицательные последствия беременности и родов для ее здоровья. Таким образом, Суд постановил, что польское государство не выполнило свое обязательство по соблюдению прав заявительницы на частную жизнь в свете разногласий касательно вопроса, имела ли заявительница право на аборт по медицинским показаниям.

Значительное влияние на репродуктивные права женщин оказало дело «Во. против Франции». Суду было впервые предложено предоставить нерожденному плоду статус лица, обладающего правами, предусмотренными Европейской конвенцией. Хотя это дело касалось ответственности врача по уголовному закону, прецедент, установленный решением в пользу заявителя, имел последствия для беременных женщин на всей территории юрисдикции суда. Исходя из обстоятельств данного дела возник вопрос о том, требует ли статья 2 Европейской конвенции, чтобы государства относились к нерожденным плодам как к лицам, подпадающим под действие закона. На наш взгляд, такое толкование статьи 2 является необоснованным и потенциально угрожающим правам женщин.

Признание прав плода может иметь далеко идущие последствия для прав беременных женщин. Толкование статьи 2 Европейской конвенции о защите права плода на жизнь заложит теоретическую основу для вмешательства в репродуктивное здоровье и автономию женщин. Органы по правам человека рассматривают это вмешательство в контексте абортов, учитывая права женщин на частную жизнь, на жизнь и безопасность личности, а также на равенство и недискриминацию. Признание статуса плода в качестве лица по закону также поставило бы под угрозу право женщин на равенство и недискриминацию, которое защищается статьей 14 Конвенции. Хотя Европейский суд и комиссия не рассматривали этот вопрос, Комитет Организации Объединенных Наций по ликвидации дискриминации в отношении женщин (далее - КЛДЖ) представил некоторый анализ влияния ограничений на аборты на право женщин на равенство. Он отметил, что «законы, которые криминализируют медицинские процедуры, необходимые только женщинам, и которые наказывают женщин, подвергающихся этим процедурам», представляют собой препятствие для надлежащего медицинского обслуживания женщин, ставя под угрозу право на недискриминацию в области здравоохранения[5]. Действительно, от последствий небезопасного аборта для здоровья страдают только женщины, равно как и от физических и психологических последствий вынашивания нежелательной беременности до срока.

Признание статуса плода как лица в соответствии с законом также будет противоречить судебной практике ЕСПЧ и ее Комиссии. Комиссия неоднократно признавала, что предоставление зародышу тех же прав, что и лицам, привело

[4] *См.* Vo v. France, App. No. 53924/00, Eur. Ct. H.R. 67, 75, 106-07, 112 (2004)

[5] Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Women and Health, General Rec. 24, 20th Session, para. 14.

бы к необоснованным ограничениям прав уже родившихся лиц в соответствии со статьей 2 Конвенции. В деле Патон против Соединенного Королевства Комиссия пришла к выводу, что право плода на жизнь не перевешивает интересы беременной женщины, поскольку использование слова «каждый» в статье 2 и в других положениях Конвенции не включает в себя плода[6]. Аналогичным образом, в деле «Р. Х. против Норвегии» Комиссия вновь отказалась предоставить эмбриональной жизни защиту, предусмотренную статьей 2. Заявитель в данном случае утверждал, что норвежское законодательство, разрешающее аборт его партнерши, противоречит статье 2 Конвенции. Комиссия установила, что норвежское законодательство, разрешающее аборты по запросу в течение первых 12 недель беременности и между 12-й и 18-й неделями с предварительного разрешения Совета, относится к компетенции государства[7]. Соответственно, Комиссия отклонила жалобу как явно необоснованную.

Утверждение о том, что государства обязаны обращаться с нерожденными плодами как с лицами, подпадающими под действие закона, противоречило бы международным и региональным стандартам в области прав человека. В частности, Международный пакт о гражданских и политических правах не содержит никаких указаний на то, что право на жизнь, защищаемое в статье 6(1), применяется к плоду. Напротив, в контексте статьи 6 Комитет по правам человека постоянно подчеркивает угрозу для жизни женщин, создаваемую незаконными и небезопасными абортами[8], косвенно указывая на то, что предусмотренные пактом меры защиты не распространяются на плод.

Комитет по правам ребенка придерживается аналогичного подхода при толковании статьи 6 Конвенции о правах ребенка, которая гласит, что «каждый ребенок имеет неотъемлемое право на жизнь»[9]. В своих заключительных замечаниях, адресованных государствам-участникам, он выразил обеспокоенность по поводу отказа в предоставлении услуг по безопасному прерыванию беременности девочкам-подросткам, стремящимся прервать беременность. Комитет по правам ребенка неоднократно отмечал связь между небезопасными абортами и высокими показателями материнской смертности, и выражал озабоченность по поводу воздействия карательного законодательства на показатели материнской смертности[10].

Таким образом, обобщая вышеизложенное, можно прийти к выводу, что ЕСПЧ отказывается предоставлять плоду статус лица и неоднократно признает, что запрет на аборт нарушает право на уважение частной и семейной жизни, гарантированное статьей 8 ЕКПЧ. Предоставление эмбриону статуса лица будет противоречить международным и региональным стандартам в области прав человека.

На наш взгляд аборт - это очень эмоциональная тема, которая проявляет глубоко укоренившиеся мнения. Однако справедливый доступ к услугам по безопасному прерыванию беременности - это прежде всего право человека. Там, где аборт безопасен и законен, никто не принуждается к нему. В тех случаях, когда аборт является незаконным и небезопасным, женщины вынуждены выносить нежелательную беременность до срока или страдать от серьезных последствий для здоровья и даже смерти.

Признание за женщинами права на аборт в рамках европейской правовой системы и не только, вовсе не означает пропаганду и призыв к осуществлению данной процедуры. Для того, чтобы избежать нежелательную беременность, женщины, как и мужчины должны иметь доступ к методам контрацепции, что в свою очередь является серьезной проблемой во многих странах. Быть беременной, когда это желанно, может быть прекрасным опытом. Беременность, когда женщину изнасиловали или принудили к сексу, когда она не готова или не может заботиться о ребенке, - это один из самых худших и опасных переживаний, которые может испытать женщи-

[6] Paton v. UK, App. No. 8416/78, Eur. Comm. H.R., 13 May 1980, 3 EHRR 408 (1981), Dec. paras. 7-9 (also cited as X v. UK).

[7] R.H. v. Norway, decision on admissibility, App. No. 17004/90, Eur. Comm. H.R., 19 May 1992

[8] *См.* Concluding Observations of the Human Rights Committee: Bolivia, 01/04/97, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.74, 22; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Colombia, 01/04/97, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.76, 24; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Mongolia, 25/05/2000, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.120, 8(b); Concluding Observations of the Human Rights Committee: Peru, 15/11/2000, U.N. Doc. CCPR/CO/70/PER, 20; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Poland, 29/07/99, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.110, 11; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Senegal, 19/11/97, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add 82, 12.

[9] Convention on the Rights of the Child, adopted Nov. 20, 1989, G.A. Res. 44/25, annex, U.N. GAOR, 44th Sess., art. 6, Supp. No. 49, at 166, UN Doc. A/44/49 (1989), reprinted in 28 I.L.M. 1448 (entered into force Sept. 2, 1990).

[10] *См.* Committee on the Rights of the Child, General Comment 4, CRC/GC/2003/4, 1 July 2003, 33rd Sess., para. 24.; Concluding Observations of the Committee on the Rights of the Child: Chad, 24/08/99, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.107, 30; Concluding Observations of the Committee on the Rights of the Child : Guatemala, 09/07/2001, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.154, 40.

на. Женщины в этих обстоятельствах так сильно чувствуют нежелание забеременеть, что они принимают крайние меры, чтобы избежать этого, часто рискуя своей жизнью и здоровьем, добиваясь незаконных абортов.

Список используемой литературы

1. **Brüggemann v. Germany**, App. No. 6959/75, 3 Eur. H.R. Rep. 244, 253 (1981)
2. Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Women and Health, General Rec. 24, 20th Session, para. 14.
3. Committee on the Rights of the Child, General Comment 4, CRC/GC/2003/4, 1 July 2003, 33rd Sess., para. 24.; Concluding Observations of the Committee on the Rights of the Child: Chad, 24/08/99, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.107, 30; Concluding Observations of the Committee on the Rights of the Child : Guatemala, 09/07/2001, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.154, 40.
4. Concluding Observations of the Human Rights Committee: Bolivia, 01/04/97, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.74, 22; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Colombia, 01/04/97, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.76, 24; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Mongolia, 25/05/2000, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.120, 8(b); Concluding Observations of the Human Rights Committee: Peru, 15/11/2000, U.N. Doc. CCPR/CO/70/PER, 20; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Poland, 29/07/99, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.110, 11; Concluding Observations of the Human Rights Committee: Senegal, 19/11/97, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add 82, 12.
5. Convention on the Rights of the Child, adopted Nov. 20, 1989, G.A. Res. 44/25, annex, U.N. GAOR, 44th Sess., art. 6, Supp. No. 49, at 166, UN Doc. A/44/49 (1989), reprinted in 28 I.L.M. 1448 (entered into force Sept. 2, 1990).
6. Council of Europe, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950, ETS 5, available at: https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b04.html.
7. Evans v. United Kingdom, App. No. 6339/05, 43 Eur. H.R. Rep. 409, 429-30 (2006)
8. Ganatra B, Gerdts C, Rossier C, Johnson Jr B R, Tuncalp Ö, Assifi A, Sedgh G, Singh S, Bankole A, Popinchalk A, Bearak J, Kang Z, Alkema L. Global, regional, and subregional classification of abortions by safety, 2010–14: estimates from a Bayesian hierarchical model. The Lancet. 2017 Sep.
9. Paton v. United Kingdom, App. No. 8416/78, 3 Eur. H.R. Rep. 408, 415-16 (1981)
10. R.H. v. Norway, decision on admissibility, App. No. 17004/90, Eur. Comm. H.R., 19 May 1992
11. **Scott R.** "*Risks, reasons and rights: The European Convention on human rights and English abortion law".* The Author 2015. Published by Oxford University Press.
12. Vo v. France, App. No. 53924/00, Eur. Ct. H.R. 67, 75, 106-07, 112 (2004)
13. **Ивана Роанья**. *"Защита права на уважение частной и семейной жизни в рамках Европейской конвенции о защите прав человека".* Серия пособий Совета Европы. Воронеж: ООО Фирма «Элист», 2014 – 196 с.
14. Written comments on "Vo v. France" by Center of Reproductive rights/ Pursuant to rule 44, § 2 of the rules of the Court. 26 November 2003.

Сдана/Հանձնվել է՝ 18.03.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.03.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 24.03.2020

Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Юго-Западной Азии. *ОАЭ, Кувейт, Ирак, Иордания*

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.
Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона (Армения, Ереван)
gagikp@mail.ru

Ключевые слова: ОАЭ, Кувейт, Ирак, Иордания, армяне, диаспора, архитектура, церковь, часовня, кладбище, надгробие, квартал, топонимика, лапидарные надписи.

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հարավարևմտյան Ասիայի երկրներում. *Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, Քուվեյթ, Իրաք, Հորդանան*

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.
Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
gagikp@mail.ru

Ամփոփում՝ Հոդվածում ներկայացված է «*Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում*» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Հարավարևմտյան Ասիայի չորս երկրներին. Արաբական Միացյալ Էմիրություններին, Քուվեյթին, Իրաքին ու Հորդանանին: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում Արաբական Միացյալ Էմիրությունների, Քուվեյթի, Իրաքի ու Հորդանանի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակները, որոնց վերջում զետեղված են օգտագործված գրականության ցանկերը:
Հանգուցաբառեր՝ Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, Քուվեյթ, Իրաք, Հորդանան, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, եկեղեցի, մատուռ, գերեզմանոց, տապանաքար, թաղամաս, տեղանուններ, արձանագրություններ:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Countries of Southwestern Asia. *United Arab Emirates, Kuwait, Iraq, Jordan*

Poghosyan /Khaghbakyan/ G. H.
Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Armenia, Yerevan)
gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «*The monuments of Armenian architecture and place names abroad*». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in United Arab Emirates, Kuwait, Iraq and Jordan, after which a list of literature is given.
Keywords: United Arab Emirates, Kuwait, Iraq, Jordan, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, Church, Chapel, Cemetery, Gravestone, Quarter, Toponyms, Inscription.

Объединённые Арабские Эмираты (ОАЭ) (араб. الإمارات العربية المتحدة [*аль-Имара́т аль-Араби́я аль-Муттáхида*], англ. United Arab Emirates) – федеративное государство на Ближнем Востоке, состоящее из семи эмиратов (араб. إمارات), каждый из которых представляет собой государство – абсолютную монархию: Абу-Даби, Аджман, Дубай, Рас-аль-Хайма, Умм-эль-Кайвайн, Фуджейра и Шарджа. Столица – Абу Даби.

История. **География**.

Во всех письменных источниках, в которых говорится об армянах на территории Объединённых Арабских Эмиратов, в один голос говорится о второй половине XX в. [**2**, с. 209; **5**, с. 36; **6**, с. 36] и лишь в энциклопедии армянской диаспоры одним предложением о том, что «*армяне посещали страны страны Арабского залива*[67] *уже с начала XVI в.*» [**4**, с. 98]. Однако, учитывая тот факт, что армянская цивилизация возникшая в Армянском нагорье с древнейших времен использовала все четыре "эдемовы" реки берущие начало в ее колыбели, в частности Тигр и Евфрат, впадающие в Персидский залив, а так же то, что в античности и раннем средневековье армянские караваны на восток шли не только по суше, но и по морю, можно с уверенностью утверждать, что армянам было знакомо не только персидское, но и арабское побережье упоминаемого залива.

Доказательством тому служит средневековое поселение Джульфа, основанное армянами прибывшими через Персию. В то время как ученый мир разделился в споре о том, было ли это поселение независимым и рядом с ним позднее возник порт Рас-эль-Хайма поглотивший Джульфу [**11**, с. 74] или поселение переросло в город-порт Рас-эль-Хайму [**13; 14**], археологические раскопки показали, что поселение, известное как Джульфар, со временем меняло свое местоположение, и что раннее поселение располагалось на севере нынешнего города Рас-эль-Хайма [**12**, с. 70-97]. Заметим, что предположения о том, что город основан армянами уведенными в плен во время "Великого Сургуна" (1604), или бежавшими во время монгольского нашествия [**15**; **16**], попросту необоснованны, так как первое письменное упоминание о поселении относится к 985 г. и принадлежит аль-Мукаддаси[68] [**14**].

Тем не менее первые общины, о которых есть письменные упоминания, возникли на рубеже XIX и XX вв. Образование общин было вызвано гонениями и избиениями в Османской империи, начавшимися в годы правления султана Абдул Гамида II в 1890-х годах и продолжавшимися до 1920-х годов в Турецкой республике.

Второй, главный поток ставший формирующим общины в ОАЭ, пришелся на 1970-е годы и был вызван приобретением независимости, экономическим подъемом и политической стабильностью [**6**, с. 36; **4**, с. 98]. Таким образом нынешняя община ОАЭ состоит в основном из армян приехавших из Ливана, Сирии, Ирака, а в последние годы так же из Армении [**4**, с. 99].

В 2003 году в ОАЭ насчитывалось ок. 2 тыс. армян, из коих в Шарже и Дубае – 1 тыс., а в Абу-Даби – 550. В малых количествах в остальных эмиратах – Аджмане, Умм-эль-Кайвайне, Фуджейре, Рас-эль-Хайме [**4**, с. 99]. В 2012 г. – уже ок. 5 тыс. [**5**, с. 36], в 2017 г. – ок. 7 тыс., из коих 2 тыс. в Абу-Даби, 5 тыс. в крупных бизнес- и туристических полисах — Шардже и Дубае [**10**], а к 2018 г. – ок. 10 тыс. [**6**, с. 36].

Церковь. **Образование**.

В 1982 г. Католикосат Армянской Апостольской церкви Великого Дома Киликийского образовал епархию "Кувейта и стран Арабского залива" (арм. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Քուէյթի եւ Արաբական ծոցի երկրների թեմ) с центром в церкви Св. Вардананц в Эль-Кувейте. [**3**, с.159; **8**, с. 469]. Первая церковная служба на армянском языке на территории ОАЭ состоялась 9 мая 1977 г. в англиканской церкви Св. Троицы в Дубае [**3**, с. 160; **5**, с. 39; **8**, с. 469].

---

[67] Вопрос использования вместо исторического гидронима «Персидский залив» нового названия «Арабский залив» возник в 1960-х годах под влиянием соперничества между Ираном и арабскими государствами как проявление панарабизма.

[68] **Шамсуддин Мухаммад ибн Ахмад аль-Мукаддаси** (англ. Shams al-Dīn Abū ʿAbd Allāh Muḥammad ibn Aḥmad ibn Abī Bakr al-Maqdisī; араб, شَمْس ٱلدِّيْن أَبُو عَبْد ٱلله مُحَمَّد ابْن أَحْمَد ابْن أَبِي بَكْر ٱلْمَقْدِسِي) (946/947, Иерусалим - после 1000), средневековый арабский географ.

В 1979 г. образовались первые национальные правления в Дубае и Абу-Даби, начала действовать арендованная церковь со школой, куда периодически приезжали окормлять паству из Кувейта или из Антилиаса. Лишь с 1993 г. община ОАЭ получила своего постоянного пастыря – Бабкена Чарьяна. В 1996 г. на собранные деньги началось строительство церкви и школы в Шарже. В 1998 г. церковь Св. Григория Просвятителя была освящена. [**3**, с. 160].

Вторая церковь была построена и освящена 27 декабря 2014 г. в честь Святых Мучеников в столице Объединенных Арабских Эмиратов Абу-Даби. Земля под строительство была дарована шейхом Зайедом бин Султаном аль Нахайяном[69] [**4**, с. 98]. Он же выделил на строительство храма первые 100 тысяч долларов США. Остальные средства были собраны армянской общиной.

В общине нет каждодневных школ. В октябре 1980 г. в Шарже и Абу-Даби были основаны Национальные воскресные школы [**4**, стр. 99].

В Шарже, после строительства церкви Св. Григория Просветителя, рядом было построено здание для школы, финансирование которой взял на себя благотворитель Арутюн Оганнесян, в честь последнего и была названа школа – «Оганнесян», открытая 28 сентября 2001 г. (арм. Օհաննէսեան Ազգային Վարժարան). Занятия по армянскому языку и истории проводятся раз в неделю по субботам. В 2003 г. в школе было 115 учеников [**4**, с. 99], а в 2017 – ок. 170 [**10**].

В Абу-Даби, после строительства церкви Святых Мучеников, рядом было построено здание, часть которого определено под школу «Ара Ханоян» (арм. Արա Խանոյեան Ազգային Վարժարան), названную в честь мецената взявшего на себя ее финансирование, и открытую с мая 2016 г. [**5**, с. 37]. В 2003 г. в школе было 35 учеников [**4**, с. 99], а в 2017 – ок. 40 [**6**, с 37].

Организации.

Общиной, действующей в рамках исторической национальной конституции, фактически руководит духовно-религиозная власть, которая является представителем общины в государстве. Высшей и законодательной властью в общине является епархиальный орган, а исполнительными органами являются национальные администрации на местах [**5**, с. 37]. Армянские общественные, благотворительные и спортивные организации ОАЭ действуют под покровительством епархиального совета и национальных правлений Шаржи-Дубая и Абу Даби: «Армянский культурный союз Абу-Даби» (1989), молодежные дома, «Союз армянских женщин» [**3**, с. 160; **4**, с. 99]. А так же филиалы двух армянских международных организаций: «Армянского общенационального образовательного и культурного союза» (арм. Համազգային հայ կրթական և մշակութային միությունից (ՀՀԿՄՄ)) и «Союза Армянской Помощи» (арм. Հայ Օգնության Միություն (ՀՕՄ)) [**4**, с. 99].

СМИ.

Одно из наиболее ярких СМИ армянской общины ОАЭ – круглосуточное, многожанровое, информационное, музыкальное «Радио Айг» (руководитель-учредитель Р. Мангасарян).

В общине нет органов печатной прессы, но имеются несколько интернет-ресурсов.

Армяноязычные: ресурс церковной епархии (https://emahay.com/).

Англоязычное: ресурс Армянской национальной администрации Дубая и Северных Эмиратов (http://am.emahay.com), содержащий информацию о деятельности администрации, церковной жизни и событиях общины; ресурс «Ншанак» (арм. Նշանակ) (www.nshanag.net) имеющий арменоведческую направленность [**6**, с 38-39].

Смешанный англо-армянский ресурс «Azad Hye» Middle East Armenian Portal (арм. Ազատ Հայ, букв. Свободный армянин) (http://azad-hye.blogspot.com).

Разное.

В Дубае действуют несколько армянских ресторанов – «Зейтун» и «Майрик», и кафе «Сако» [**6**, с 37].

---

[69] Шейх **Зайед бин Султан аль Нахайян** (араб. زايد بن سلطان آل نهيان, англ. Zayed bin Sultan Al Nahyan) (1.12.1918, Эль-Айн – 2.11.2004, Абу-Даби) – 14-й правитель из рода Аль Нахайян, эмир Абу-Даби, первый президент ОАЭ (с 2.12.1971).

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики ОАЭ

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Даты	Вид

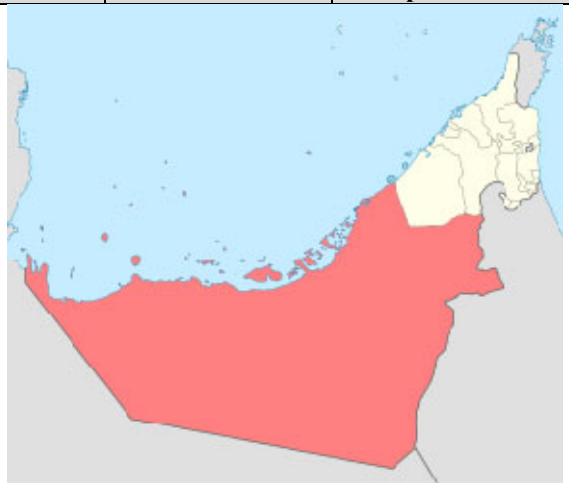

Абу-Даби [70]

1.	комплекс		Street No.16, M-26 Mussafah, P.O.Box: 133429, **Abu Dabi**[71]	Земля подарена в 1998	
2.	церковь	Св. Мучеников Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցի	Armenian Apostolic Holy Martyrs' Church, Находится в восточной части комплекса слева от входа, **Там же**	Осн. 04.05.2012 Осв. 27.12.2014	
3.	епархиальный центр		Находится в западной части комплекса в здании справа от входа, **Abu Dabi** **Tel:** (971-2) 554.18.18	2014	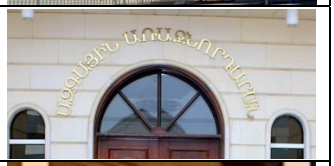
4.	здание	Национальная школа Ара Ханоян Արա Խանոյեան Ազգ.Վարժարան	Находится в западной части комплекса в здании епархиального центра напротив входа в церковь Св. Мучеников, **Там же**	05.2016	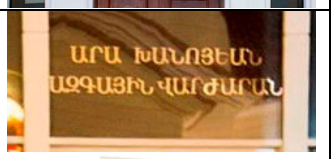
5.	памятник		Установлен справа от входа в колледж, **Там же**		
6.	здание		**Abu Dabi**	2014	
7.	ограда и ворота		**Abu Dabi**	2014	

[70] **Абу-Даби** (араб. إمارة أبو ظبي, англ. Abu Dabi) – самый крупный эмират в ОАЭ. Столица – Абу-Даби.
[71] **Абу-Даби** (араб. ابوظبي, англ. Abu Dabi) – город, административный центр одноименного эмирата и столица ОАЭ.

Шарджа[72]

8.	комплекс		Al Dhahak Bin Harethah str. 32, P.O.Box: 41117, **Sharjah**[73] **Tel: (971-6) 566.03.20 Fax: (971-6) 566.07.90**	1998	
9.	церковь	Св. Григория Просвятителя	Armenian Apostolic Saint Gregory the Illuminator Church, **Там же**	Осв. 15.11.1998	
10.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[74] языке	Находится над апсидой церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**	Осв. 15.11.1998	
11.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[75] языке	Находится над купелью, которая находится слева от центрального алтаря церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**		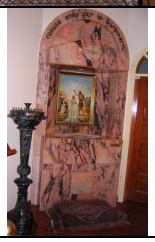
12.	мемориальная доска	Памятная трехстрочная на армянском[76] языке	Закреплена на купели в церкви Св.Григория Просвятителя, **Там же**		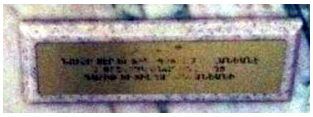

[72] **Шарджа** (араб. الشَّارقَة, лит. араб. аш-Ша́рика, диалект. аш-Ша́рджа, англ. Sharjah) – эмират в ОАЭ. Столица – Шарджа.
[73] **Шарджа** (араб. الشَّارقَة, англ. Sharjah) – город, административный центр одноименного эмирата в составе ОАЭ.
[74] ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՐԿՆԱՒՈՐ ՁԵԿԵՂԵՑԻ ՔՈ ԱՆՇԱՐԺ ՊԱՀԵԱ
[75] ՀԱՒԱՏՔ ՅՈՅՍ ՍԷՐ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ
[76] ՆՈՒԷՐ

13.	мемориальная доска	Памятная трехстрочная на армянском[77] языке	Закреплена на втором алтаре, который находится справа от центрального алтаря церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**		
14.	притвор	прицерковный	Находится перед входом в церковь Св. Григория Просвятителя, **Там же**	1998	
15.	хачкар	С памятной дарственной четырехстрочной надписью на армянском[78] языке	Находится на стене притвора слева от входа в церковь Св. Григория Просвятителя, **Там же**	14.01.2000	
16.	мемориальная доска	23-х строчная памятная надпись о ктиторах церкви на армянском[79] языке	Находится на стене притвора справа от входа в церковь Св. Григория Просвятителя, **Там же**		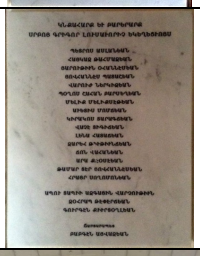
17.	лапидарная надпись	Памятная строительная трехстрочная на армянском[80] языке	Находится на тимпане притвора церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**	1998	
18.	колокольня	прицерковная	Находится слева от притвора церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**	1998	

[77] ՆՈՒԷՐ ՊՐՆ. ՍԵՊՈՒՀ ԵՒ ՕՐԴ. ՍԵՋԱ ԱՍԼԱՆԵԱՆՆԵՐԻ / Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵԾ ՀՕՐ ԻՒՐԵԱՆՑ / ՃՕՐՃ ՃԵՐԱՀԻԱՆԻ

[78] ՆՈՒԷՐ / Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ / ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՂՄԷ / 14 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 2000

[79] ԿՆՔԱՀԱՐՔ ԵՒ ԲԱՐԵՐԱՐՔ / ՍՐԲՈՑ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ / ՊԵՏՐՈՍ ԱՍԼԱՆԵԱՆ / ՀԱՅԿԱԶ ԹԱՀՄԱԶԵԱՆ / ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆ / ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏԱՇԵԱՆ / ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՆԵՐԿԻԶԵԱՆ / ՊՕՂՈՍ ՇԱՀԱՆ ԲԱՐՍԷՂԵԱՆ / ՄԷԼԻՔ ՄԷԼԻՔՍԷԹԵԱՆ / ԱՒԵՏԻՍ ՄՈՄՃԵԱՆ / ԿԻՐԱԿՈՍ ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ / ՎԱՉԷ ՏԻՔԻՃԵԱՆ / ԼԵՆԱ ՀԱՏԱՄՃԵԱՆ / ՁԱՐԵՀ ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ / ՃՈՆ ՎԱՀԱՆԵԱՆ / ԱՐԱ ՔԷՈՍԷԵԱՆ / ԹԱՄԱՐ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ / ՀՐԱՅՐ ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ / ԱՊՈՒ ՏԱՊԻԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ / ԳՈՒՐԳԷՆ ՔԻՒՐՏՕՂԼԵԱՆ / ՁՕՀՐԱՊ ԹԷՓԷՐՃԵԱՆ / Ճարտարապետ / ԲԱԲԳԷՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

[80] ՇԻՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ / ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ / ՕՇԱԿԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՉՕԼՈՅԵԱՆԻ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1998. Ի ՇԱՐԺԱ. Ա.Մ.Է.

19.	хачкар	В память жертв Геноцида армян. [**1**, с.78]	Находится во дворе церкви Св. Григория Просвятителя, слева от западного входа, **Там же**	Осв. 23.04.1999	
20.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[81] языке	Находится в верхней части хачкара, **Там же**	23.04.1999	
21.	здание	Национальная воскресная школа Оганнесян Օհաննէսեան Կզզ.Վարժարան	Находится справа от церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**	28.09.2001	
22.	мемориал	В память 100-летия жертв Геноцида армян	Находится во дворе комплекса у южной стены рядом с входом в воскресную школу Оганнесяна, **Там же**	24.04.2015	
23.	чеканка	Ноев Ковчег	Находится на южных воротах с внутренней стороны, **Там же**		
24.	ограда и ворота		Вокруг комплекса Св. Григория Просвятителя и школы Оганнесян, **Там же**		

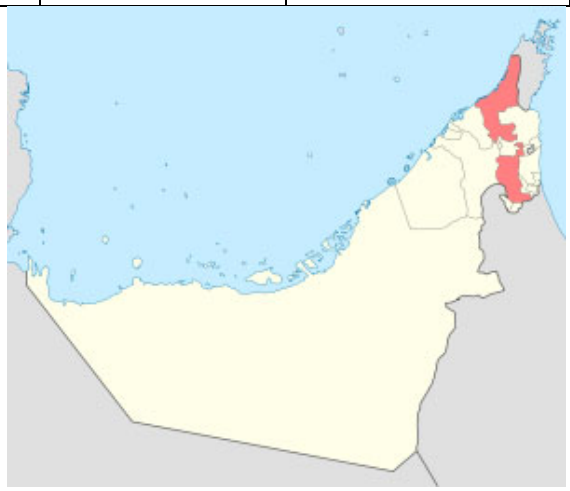

Рас-эль-Хайма[82]

25.	*город*	Джульфа	**Julfar**, **Ras Al Khaimah**[83]		

[81] ՄԾՈ ՎԱՆՔԻՑ
[82] **Рас-эль-Хайма** (араб. رأس الخيمة, англ. Ras Al Khaimah) – эмират на севере ОАЭ. Столица – Рас-эль-Хайма.
[83] **Рас-эль-Хайма** (араб. الشَّارقَة, англ. Sharjah) – город, административный центр одноименного эмирата в составе ОАЭ.

Список использованной литературы

1. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները**. Մաս 3: – Եր.: Անտարես, 2013: – 128 էջ:
2. **Դալլաքյան Կ.** Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ): / Երևանի «Հրաչյա Աճարան» համալսարանի մատենաշար: – Եր.: 2004: – 287 էջ:
3. **Հայ եկեղեցի.** նվիրապետական աթոռներ, թեմեր: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբ.: 2001: – 220 էջ:
4. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Արաբական Միացյալ Էմիրություններ*, էջ 98-99: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: – 732 էջ:
5. **Հարությունյան Լ., Փաշայան Ա.** Ծոցի արաբական երկրների հայ համայնքները. արդի հիմնախնդիրներ: – Եր., «Լուսակն», 2012: – 160 էջ:
6. **Հովյան Վ.** Արաբական Միացյալ Էմիրությունների հայ համայնքը: էջ 36-42 // «Գլոբուս» վերլուծական հանդես, թիվ 2 (91), 2018. – Եր.: «Հայկարլի»: – 44 էջ:
7. Ցիշատակի գիրք Շարժայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցւոյ նավակատիքին և օծման: – Շարժա, 1998:
8. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: ***Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո***: *Քուվեյթի և Արաբական ծոցի երկրների թեմ*: *Արաբական Միացյալ Էմիրություններ*: Էջ 469: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2002: – 1076 էջ:
9. **Овян В.** Армянская община Объединенных Арабских Эмиратов. // Электронный ресурс Научно-образовательного фонда «Нораванк». 20.04.2018 http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=16905
10. **Саркисян Л.** Здесь ты не свой: как армяне покоряют ОАЭ и чтут традиции вопреки исламизации. // Электронная газета «Sputnik Армения». 07.10.2017. https://sptnkne.ws/qTwZ
11. **Barbosa, Daurte**. The Book of Duarte Barbosa. Hakluyt Society. 1918. p. 74.
12. **King, Geoffrey R.** The Coming of Islam and the Islamic Period in the UAE. Pp. 70-97. // The United Arab Emirates, A New Perspective. / Edited by Ibrahim Al Abed; Peter Hellyer. An Invaluable Resource on the Geological, Historical, Social, Political, Economic and Cultural Development of the UAE. – London: Trident Press Ltd. 2001. – 320 p.
13. **Leech, Nick**. The long read: has a lost Arab capital been found on the Oman-UAE border? // Daily newspaper «The National» (Abu Dhabi). Oct 22, 2015.
14. **Morton, Michael Quentin**. Keepers of the Golden Shore: A History of the United Arab Emirates. (1st ed.). – London: Reaktion Books. 2016. – 256 p.
15. The city of Ras al-Khaimah was founded by Armenians. // «PeopleOfAr» November 11, 2014.
16. www.sheikhdrsultan.ae - личный сайт H.H. Sheikh dr. Sultan bin Muhammad Al Qasimi

Кувейт (араб. ويـتـك, англ. Kuwait), официально Государство Кувейт (араб. الكويت دولـة; англ. State of Kuwait) – эмират в юго-западной Азии. Столица – город Эль-Кувейт. Государство названо по столичному городу Эль-Кувейт. Государство разделено на 6 мухафаз (губернаторств), которые в свою очередь делятся на районы.

История. **География**.

Территория Кувейта, находясь в непосредственной близости от устья реки Шатт-эль-Араб[84], с древнейших времен была знакома армянским [**1**, с. 391] как путешественникам, так и торговцам и войнам.

Начиная с середины XIX в., когда Персидский залив с прилегающими территориями попал в круг интересов Великобритании, на этой территории стали появляться армяне-инженеры и другие специалисты, подданные английской короны. Однако, первые долговременные поселенцы появились лишь в конце XIX в., когда территория подпала под британский протекторат [**9**, с. 17-18].

Кувейтская армянская община является одной из самых молодых. Первая волна армянских мигрантов в Кувейт, произошла в 1950-х и 1960-х годах, сразу же после подъема арабского национализма в Сирии, Египте и др. арабских странах [**4**, с. 617].

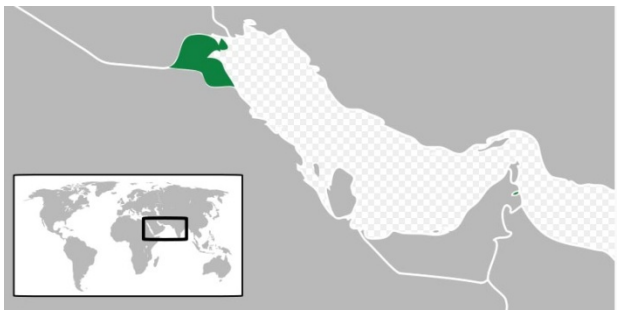

[84] **Шатт-эль-Араб** (араб. شط العرب ; перс. اروندرود; англ. Shatt al-Arab) – река в Ираке и Иране, образующаяся при слиянии Тигра и Евфрата у иракского города Эль-Курна.

Община стала формироваться в 1954 г., после того как количество армян перешло 1000 чел. До иракского вторжения в Кувейт (август 1990 г.) армянское население достигло своего пика в 12 тыс. чел. После вторжения число резко сократилось до 500 чел., армяне в основном эмигрировали в Северную Америку. В 2004 г. в Кувейте проживало ок. 5 тыс. армян [**4**, с. 618; **6**, с. 31] в основном сосредоточенных. В 2006 г. – ок. 3300 чел. [**10**]. В 2011 г. – ок. 4 тыс. чел. В 2013 г. цифра достигла 6 тыс. проживавших в основном в мегаполисе Эль-Кувейт[85], в пригороде Ас-Салимия[86] [**8**].

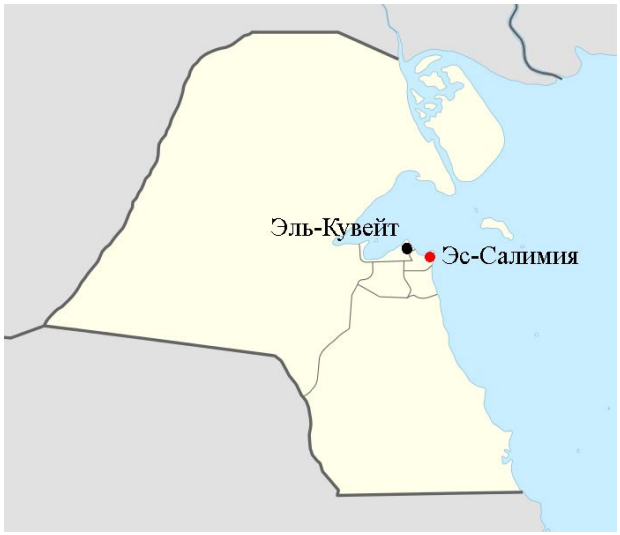

Церковь.

Армяно-апостольская община Кувейта находится под юрисдикцией Католикосата Великого Дома Киликии и входит в состав епархии «Кувейта и стран Арабского залива» (созданной в 1982 г.) (арм. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Քուէյթի եւ Արաբական ծոցի երկրների թեմ) с центром в церкви Св. Вардананц в Эль-Кувейте [**3**, с.159; **7**, с. 469]. В епархии действует «Епархиальный совет», избираемый 4 года раз и состоящий из 18 членов, 9 из которых из Кувейта, остальные из ОАЭ. [**5**, с. 14].

Образование.

Первоначально была открыта воскресная школа (1958), затем основаны школа и детский сад (1960). В 1969/1970 учебном году школа получила статус средней школы [**3**, с. 159]. В 1980-х гг. количество учеников достигло своего пика – 700 детей. В 2003/2004 учебном году – обучилось 324 ребенка. В 2005/2006 – количество учащихся составило 373 чел.: в детском саду – 94 уч., в начальной школе (1-5 кл.) – 135 уч., в средней (6-9 кл.) – 88 уч. и во вторичной (10-12 кл.) – 56 уч. [**10**].

Организации.

Первой общинной организацией стало «Национальное управление», ставшее верховным исполнительным органом управляющим жизнедеятельностью общины [**5**, с. 14].

До войны действовали: «Союз воскресных школ при Армянской церкви», театральная группа «Сепумян», футбольный клуб и т. д.

После войны вновь стало действовать «Национальное управление» возглавляемое главой епархии «Кувейта и Арабского залива» (с 1997) [**4**, с. 618]. Возродилась также деятельность скаутского, юношеского, молодежного и благотворительного союзов, а так же филиалов всеармянских организаций, таких как «Ай дат» (арм. Հայ Դատ) [**5**, с. 14].

СМИ.

С перерывами издается литературная периодическая газета «Ласточка» (арм. Ծիծեռնակ), орган Армянской Национальной семинарии (с 1980).

«Молодежным союзом Кувейта» действующим под патронажем партии Дашнакцутюн издается еженедельная газета «Аздарар» (арм. Ազդարար, букв. вестник, глашатай) (с 1996) [**4**, с. 618] имеющая электронную версию https://www.aztarar.com/ (с 2009 г.). Справочник прелатства армянской епархии Кувейта и сопредельных стран (арм. Տեղեկատու առաջնորդարանի Քուէյթի եւ շրջակայից երկիրներու հայոց թեմին) издается каждую пятницу.

Разное.

Эмир Шарджи и член Высшего союзного совета Объединённых Арабских Эмиратов шейх д-р Султан бин Мухаммад аль-Касими (араб. محمد القاسمي الشيخ الدكتور سلطان بن), выделил более 5 млн. долларов на реставрацию (с 2008 по 2013 гг.) монастырского комплекса Агарцин (XI-XIII вв.) в Армении.

---

[85] **Эль-Кувейт** (также **Кувейт**) (араб. الكويت مدينة Madīnat al-Kuwayt, англ. Kuwait City) – город, административный центр мухафазы Асама (араб. العاصمه; англ. Al Asimah) и столица Кувейта.

[86] **Эс-Салимия** (араб. السالمية as-Sālmīya(h), англ. Salmiya) – город в мухафазе Хавалли (араб. محافظة حولي; англ. Muḥāfaẓat Ḥawalli), часть Эль-Кувейтской агломерации, крупнейший пригородный район в мегаполисе Эль-Кувейт, расположен в 12 км к юго-востоку от центра.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Кувейте

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
1.	церковно-просвети-тельский комплекс	Епархиальный центр-пасторат	**P.O Box 8157 22052 As Salmiya Tel.: (965) 561.43.92 Fax: (965) 563.83.12**		
2.	церковь	Св. Вардана	Находится в церковно-просветительном комплексе, **As Salmiya**	1963	
3.	мемориал	мученикам	Находится во дворе епархиального центра, **As Salmiya**		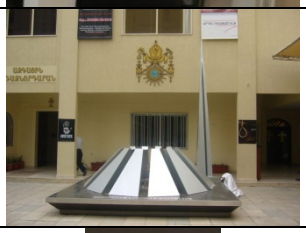
4.	хачкар		Установлен во дворе церковно-просветительного комплекса слева от входа в церковь Св. Вардана, **As Salmiya**		
5.	здание	детский сад	Находится во дворе церковно-просветительного комплекса, **As Salmiya**	1960	
6.	здание	национальная школа	Находится во дворе церковно-просветительного комплекса, **As Salmiya**	1974	
7.	ворота	школы и детского сада	Находится в ограде церковно-просветительного комплекса перед школой, **As Salmiya**	1974	
8.	ограда с воротами	епархиального центра	Находится вокруг церковно-просветительного комплекса перед Епархиальным центром, **As Salmiya**		

Список использованной литературы

1. **Ալպոյաճեան, Արշակ.** Պատմութիւն հայ գաղթականութեան : Հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը : Հատոր Բ : (Քրիստոսի ԺԱ. դարէն մինչեւ միջին դարու վախճանը): – Գահիրէ: տպ. Նոր Ասող, 1955: – 724 էջ:
2. **Դալլաքյան Կ.** Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ): / Երեվանի «Հրաչյա Աճարան» համալսարանի մատենաշար: – Եր.: 2004: – 287 էջ:
3. **Հայ եկեղեցի.** նվիրապետական աթոռներ, թեմեր: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբ.: 2001: – 220 էջ:
4. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Քուվեյթ*, էջ 617-618: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: – 732 էջ:
5. **Հարությունյան Լ., Փաշայան Ա.** Ծոցի արաբական երկրների հայ համայնքները. արդի հիմնախնդիրներ: – Եր., «Լուսակն», 2012: – 160 էջ:
6. **Մալխասյան Մ.** Հայերն աշխարհում: – Եր., Հեղինակային հրատարակություն: 2007: – 144 էջ:
7. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: ***Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո***: *Քուվեյթի և Արաբական ծոցի երկրների թեմ*: Էջ 469: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2002: – 1076 էջ:
8. Քուվեյթում մոտ 6000 հայ է բնակվում և իրենց շատ լավ են զգում. Քուվեյթում ՀՀ դեսպան: // электронный ресурс «Թերթ.am», 30.05.13 https://www.tert.am/am/news/2013/05/30/fadey-charchoghlyan/783744
9. **Al-Ghanim, Salwa**. The Reign of Mubarak-Al-Sabah: Shaikh of Kuwait 1896–1915. Publisher: I.B. Tauris, 1998. – 256 p.
10. Kuwaiti Armenian School Recovers from the Latest War in the Region. // «Azad Hye» Middle East Armenian Portal. 26 May 2006. http://azad-hye.blogspot.com/2006/05/kuwaiti-armenian-school-recovers-from.html

Ирак (араб. العراق; курдск. عێراق; англ. Iraq), официальное название **Республика Ирак** (араб. جمهورية العراق, курдск. کۆماری عێراق; англ. Republic of Iraq) – государство на Ближнем Востоке. Столица и крупнейший город Багдад. Государство разделено на 19 мухафаз (провинций), которые в свою очередь делятся на округа (англ. qadha), а те в свою очередь на подокруга.

История. **География**.

Территория Ирака, особенно северная ее часть, находясь в непосредственной близости от автохтонных территорий проживания армянского этноса, фактически являясь диффузионной зоной проникновения армянской цивилизации, и была знакома с древнейших времен.

Как минимум, в течении более чем трех тысячелетий армянские колонии возникали в разных местах Междуречья [**1**, с. 34].

В клинописях времен активного противостояния Ассирийского, Вавилонского и Ванского царств (IX-VI вв. до н. э.) сохранились многочисленные упоминания о естественном взаимопроникновении культур, как следствие противоборства [**24**]. Одной из наиболее ярких эпопей в противостоянии с Ассирийским царством была территория города-государства Мусасир[87], важнейшего религиозного центра поклонения верховному богу Халди в Ванском царстве [**26**, с. 50]. Окончательная локализация Мусасира (Ардини) вызывает споры [**26**, с. 107]. По наиболее устоявшейся версии, культовый центр находился в районе верхнего течения р. Верхний Заб и являлся «*древнейшим центром политической и культурно-религиозной жизни урартских племен*» [**23**, Мусасир, с. 37]. Впервые он упоминается в клинописи Ассирийского царя Ашурбанипала II (883-859 гг. до н.э.) в 879 г. до н.э. [**9**, с. 901]. Наиболее известное упоминание относится к 714 г. до н.э. в связи с нападением на Мусасир Ассирии. После ограбления царь Саргон II начал строительство новой столицы – “Крепости Саргона” на аккадском звучащая как Дур-Шуррукин. Во дворец были привезены все награбленные в последнем походе сокровища, а так же составлена летопись выбитая на стене дворца, но наиболее примечательное, это то, что на стенах дворца были рельефные изображения «*разграбления ассирийцами Мусасирского храма. В центре этой сцены изображен храм, соответствующий описанию ассирийского текста…*» [**26**, с. 109].

[87] **Мусасир** (арм. Արդինի, Մուծաձիր) – древний город-государство, расположенный в верховьях реки Большой Заб (левый приток р. Тигр), к юго-востоку от озера Ван.

Лишь благодаря эскизам сделанным с рельефов обнаруженных при раскопках в середине XIX в. близ современного поселения Хорсабад в Ираке, мы имеем представление о багине (доме бога) в Мусасире. Дело в том, что рельефы погруженные на баржу, для вывоза в Европу, утонули при транспортировке.

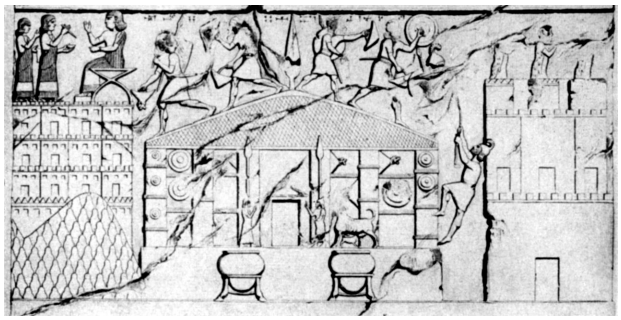

В V в. до н. э. Геродот[88] указывал на то, что торговцы сплавляясь по рекам Тигр и Евфрат доставляли товары в Ниневию, Вавилон и другие страны.

«180. *Таким-то образом были возведены стены Вавилона. Город же состоит из двух частей. Через него протекает река по имени Евфрат, берущая начало в Армении. Эта большая, глубокая и быстрая река впадает в Красное море*». [**20**, Книга I, Клио, с. 67-68].

«194. *Теперь я перейду к рассказу о самом удивительном из всего, что есть в этой стране (кроме самого города Вавилона). Суда, на которых плавают вниз по реке в Вавилон, совершенно круглые и целиком сделаны из кожи. В Армении, которая лежит выше Ассирии, вавилоняне нарезают ивовые прутья для остова корабля. Снаружи [остов] обтягивают плотными шкурами наподобие [круглого] днища корабля. Они не расширяют кормовой части судна и не заостряют носа, но делают судно круглым, как щит. Затем набивают все судно соломой [для обертки груза] и, нагрузив, пускают плыть вниз по течению. Перевозят они вниз по реке главным образом глиняные сосуды с финикийским вином. Управляют судном с помощью двух рулевых весел, которыми стоя загребают двое людей. Один из них при этом тянет судно веслом к себе, а другой отталкивается. Такие суда строят очень большого размера и поменьше. Самые большие вмещают до 5000 талантов груза. На каждом судне находится живой осел, и на больших — несколько. По прибытии в Вавилон купцы распродают свой товар, а затем с публичных торгов сбывают и [плетеный] остов судна, и всю солому. А шкуры потом навьючивают на ослов и возвращаются в Армению. Вверх по реке ведь из-за быстрого течения плыть совершенно невозможно. Поэтому и суда строят не из дерева, а из шкур. Когда же купцы на своих ослах прибывают в Армению, то строят новые суда таким же способом. Таковы у них [речные] суда*». [**20**, Книга I, Клио, с. 73].

«52. *... Границу Киликии и Армении образует судоходная река по имени Евфрат. В Армении находится 15 стоянок с заезжими домами и сторожевым укреплением на протяжении 56½ парасангов. Из этой [Армении] путь ведет в Матиену; [здесь] 34 стоянки на расстоянии 136 парасангов. По этой стране протекают четыре судоходных реки. Через все эти реки надо переправляться на судах. Первая река — Тигр ... Первая из упомянутых рек течет из Армении ...*». [**20**, Книга V, Терпсихора, с. 253].

Уместно будет вспомнить, что на службе в Ахеменидской державе (VI-IV вв. до н.э.), всегда были армянские воинские подразделения [**1**, с. 35], что естественно отражалось, как на возникновении, так и на подпитке, хоть и не больших, но колоний.

Вероятность увеличения и усиления армянских колоний в северной части нынешнего Ирака приходится на период усиления Великой Армении при династии Арташесидов, когда царь Тигран II Великий в 89-85 гг до н.э. покорил Адиабену[89] [**15**, с. 48] присоединив к своему царству, о чем и упоминает Страбон [90].

«19. *Адиабена — большей частью равнина. Хотя эта область является частью Вавилонии, но все же у нее свой особый правитель; в некоторых пунктах она граничит с Арменией. Мидийцы, армяне и вавилоняне, самые большие племена в этой части света, с самого начала постоянно были в таких отношениях между собой, что все они, когда им это удобно было, нападали друг на друга и затем вновь примирялись. Такое положение продолжалось до владычества парфян*» [**28**, Книга XVI, I, с. 691].

«15. *…Тигран не только отнял у парфян эти области, но даже опустошил их собственную страну — области около Нина и Арбел. Далее, он покорил властителей Атропатены и Гордиеи и с их помощью остальную часть Месопотамии. Перейдя Евфрат, он силой овладел самой Сирией и Финикией. Вознесшись*

[88] **Геродот Галикарнасский** (др.-греч. Ἡρόδοτος Ἁλικαρνᾶσσεύς) (ок. 484 г. до н. э. - ок. 425 г. до н. э.) – древнегреческий историк, автор первого сохранившегося значительного трактата «История».

[89] **Адиабена** (греч. Ἀδιαβηνή, сир. ܐܕܝܒܢܐ, ивр. חדיב, арм. Նոր Ճիրական) – античное государство со столицей в Арбеле (современный Эрбиль, Ирак).

[90] **Страбон** (др.-греч. Στράβων) (ок. 64/63 гг. до н. э. – ок. 23/24 гг. н. э.) – античный историк и географ. Автор «Истории» (не сохранилась) и сохранившейся почти полностью «Географии» в 17 книгах.

столь высоко в своем могуществе, Тигран основал город недалеко от Иберии, между этой местностью и Зевгмой на Евфрате. Собрав сюда население 12 разоренных им греческих городов, он назвал этот город Тигранокертами» [**28**, Книга XI, XIV, с. 501].

В 44 г. в сохранившемся описании путешествия Аполлония Тианского[91] говорится: «*Двуречье представляет собою область между Тигром и Евфратом, которые текут с Армянского нагорья и с отрогов Тавра и опоясывают землю, где строены по большей части деревни, но имеются и города, обитают же армяне и арабы почти кочевые*» [**31**, I, 20, с. 16].

В III-IV вв. в столице царства Сасанидов Ктесифоне[92] имелась крупная армянская община [**1**, с. 36].

Уместно будет напомнить о том, что в армянской исторической географии существовала территория именуемая "Междуречье Армянское" (арм. Միջագետք Հայոց), находящаяся на территории нынешних Сирии, Турции и Ирака [**9**, с. 342-343]. Правда эта административная единица просуществовала всего шесть веков (189 г. до н.э. – 387 г.), но тем не менее уже само название указывает на армянское присутствие.

В раннем средневековье (IV-VII вв.) из Армении в Ирак происходили как добровольные, так и насильственные переселения, иногда доходившие до весьма внушительных размеров.

Свидетельства увода в плен мы встречаем у следующих летописцев:

- у Фавстоса Бюзанда в 369 г. «*все множество пленных они* [персы] *увели и поселили частью в Асорестане и частью в стране Хужастан*» [**30**, с. 135];
- у Елише в 451 г. опять персы «*доставили их в страну вавилонян, в область, которая называется Шапух*» [**21**, с. 320];
- у Себеоса в начале 640-х гг. уже арабы «*увели с собой множество пленных в числе 35 тысяч*» [**27**, с. 122].

У последнего летописца имеется так же свидетельство добровольно-вынужденного переселения относящееся к 595 г., когда недовольные коварной политикой Византии семь известных князей «*каждый со своею дружиною и знаменем ко двору царя персидского Хозроя. ... достигли в Ассирии до местопребывания царского*» [**27**, с. 64].

В средневековье (IX-XIV вв.) история повторяется. Летописец Мовсес Каланкатваци свидетельствует о неоднократном пленении и уведении в Багдад значительного количества населения в 842, 851 и 852 гг. [**25**, Глава XXI].

В 1258 г., когда монголы захватили Багдад, менее всех пострадала христианские общины, как несторианская, так, видимо, и армянская [**1**, с. 40; **3**, с. 397; **22**, с. 231].

В XIV в. общины были в Багдаде, Мосуле и близких к последнему – Карамлесе[93] и Арбиле[94].

- Об общине в Мосуле узнаем благодаря колофону гомилиария (арм. քարոզիրք) переписанного иереем Мануэлем в 1352 г. в Мосуле. Гомилиарий хранится в книгохранилище первопрестольного Эчмиадзина под номером 2206 [**3**, с. 398].
- Об общине в Багдаде узнаем из рукописи переписанной в Султании в 1354 г., в колофоне которой упоминается духовный предводитель общины хорепископ Саргис [**7**, с. 406].
- Об общине в Карамлеше узнаем из "Церковной истории" Продолжателя Бар-Эбрея, где при упоминании контактов несторианского патриарха Мар Дынха II (1332-1364) с якобитской церковью в Карамлише между 1358 и 1364 гг. он упоминает и о наличии армянской общины [**32**].
- Об общине в Арбеле узнаем через разрушение христианских церквей, в числе коих была одна армянская [**17**, с. 55; **3**, с. 398].

В XV-XVI вв. единственным свидетельством пребывания армян на территории Ирака является армянская рукопись хранящаяся в Тавризе, в колофоне которой заказчик – Лука из Тавриза (арм. թավրիզեցի Ղուկաս) упоминается в качестве «*Епископа города Вавилон страны Персидской и губернаторства Сагастан*» [**4**, с. 53]. Во-первых, епископа без паствы не бывает, а во-вторых, Багдад принадлежал Персии до первого его захвата турками в 1534 г., следовательно рукопись относится ко времени до этого события.

Наряду с указанными сведениями, имеются авторы указывающие, что "армяне основали колонию в Ираке в первой половине XVII в." [**29**, с. 36].

На рубеже XVI и XVII вв. подряд произошли два тяжелых события: крестьянское восстание джелали в Османской империи под пред-

---

[91] **Аполлоний Тианский** (греч. Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς) (1, Тиан, Каппадовкия – 98, Эфес) – философ-неопифагореец. Часто сопоставлялся с Иисусом из Назарета. Совершил несколько путешествий посетив Грецию, Рим, Испанию, Египет. В одном из совершенных путешествий, предположительно в 44 г., прошел всю Малую Азию пытаясь достигнуть Индии, чтобы познакомиться с учением браминов.

[92] **Ктесифон** (греч. Κτησιφῶν, пехл. Tyspwn, перс. تیسفون, араб. قطیسفون , арм. Տիզբոն) – город поздней античности.

[93] **Каремлеш** (сир. ܩܪܡܠܫ, арабский. كرمليس, англ. Karemlash или Karemles) – городок в 20 км к юго-востоку от Мосула.

[94] **Эрбиль** или **Арбиль** (араб. اربيل, ново-ассирийск. Arbīl, аккадск. Arba-Ilu, др.-греч. Ἄρβηλα) – город, административный центр одноименной провинции.

водительством Кара-Языджи и Дели-Хасана (1595-1603 гг.) и “Великое Опустошение Земель” или так называемый “Великий Сургун” (1604-1605 гг.) осуществленный иранским шахом Аббасом I в ходе ирано-турецкой войны (1602-1612 гг.). Спасаясь от этих событий некоторое количество армян осело в Ираке.

Так, в 1604 г. португальский путешественник Педру Тейшейра (исп. Pedro Teixiero) свидетельствует, что при посещении Багдада, там было десять домов армян [**34**, с. 121]. Об армянском присутствии много рассказывает итальянский путешественник Пьетро делла Валле (ит. Pietro della Valle), покинувший Багдад 4 января 1617 г. [**36**], а так же один из самых знаменитых европейских путешественников XVII в. Жан-Батист Тавернье [**33**].

В 1638 г. войска семнадцатого султана Османской империи Мурада IV взяли Багдад, что послужило существенным толчком к увеличению и укреплению армянской колонии. Дело в том, что благодаря отличившемуся при осаде города офицеру артиллерии Гогу Назару (Геворг Назарян), армянам Багдада была дарована земля под постройку церкви, которую не приминув построили через год. В свою очередь Назар принес в дар строящейся церкви мощи “40 Себастийских мучеников”, за что район вокруг церкви, народ до сих пор с благодарностью называет “Керк Назар”.

В XVIII в. Персия подверглась афганскому нашествию, что привело к частичному исходу армян из Новой Джуги, в значительном количестве осевших в Басре, где возникла крупная колония [**11**, с. 269], занимающихся крупной транзитной торговлей, связывая своими кораблями Персидский залив с портами Индии и стран юго-восточной Азии. Однако, в 1771-72 гг. из-за вспыхнувшей эпидемии, только в Басре погибло 55 тыс. человек из которых 4 тыс. были армяне [**13**, с. 352-353].

В конце XIX в. согласно данным константинопольской патриархии ААЦ в Ираке армян проживало: в Багдаде – 3300 чал., в Басре – 1525 чел., в Мосуле – 230 чел. [**1**, с. 47].

На современном этапе основная волна переселения армян на территорию Ирака произошла в следствие гонений и избиений в Османской империи в конце XIX в. переросших к началу XX в. в геноцид армянского населения.

Для армянских общин Ирака первая половина XX в. стала временем притока. Так, к 1920 г. в Ираке нашли пристанище, в общей сложности ок. 90 тыс. беженцев. Например, история сел находящихся на севере страны напрямую связанны с геноцидом армян. В районе нынешнего села Захо был организован лагерь “Бакуба” для выживших беженцев. В 1920-х и 1930-х гг. беженцами были созданы одиннадцать армянских деревень. Так, например, самое большое село Хавреск, было основано в 1927-1928 гг., а село Авзрок основано в 1933 г. выходцами из села Газнар близ Вана. 1975 году, после поражения курдских повстанцев во главе с Мустафой Барзани, Саддам Хуссейн решил арабизировать весь регион. Он эвакуировал и уничтожил все деревни в этом секторе. Вынужденные уйти, армяне поселились в Мосуле и Багдаде. После Первой войны в Персидском заливе этот регион официально попал под автономное правление Иракского Курдистана. Курдское правительство при поддержке Саркиса Агаджана, благотворителя и бывшего министра экономики и финансов, стало финансировать восстановление сел, в которые постепенно возвращались армяне.

Вторая половина XX в. и до сих пор – является временем оттока. Тому послужил ряд продолжающихся по сей день событий: революция (1958), восстание курдов под руководством Барзани (1961), перевороты (1963, 1968, 1979), Ирано-Иракская война (1980-88), вторжение Ирака в Кувейт (1990), война в Заливе (1991), восстание курдов (1991), ряд американских вторжений, Иракская война (2003), гражданская война в результате экспансии террористической организации «Исламское государство» (2014-17).

Таким образом в начале 1960-х гг. в Ираке проживало ок. 20 тыс. армян. [**29**, с. 36]. Сосредоточенных в основном в крупных городах: в Багдаде – 10 тыс., Басре – 3.5 тыс., Мосуле – 3 тыс., Киркуке – 1 тыс. [**5**, с. 100]. В 2003 г. еще оставалось ок. 10 тыс. армян [**11**, с. 269], к 2010 г. – ок. 6 тыс. армян. Хотя все

цифры весьма приблизительны, но динамика очевидна.

Церковь.

Первые упоминания о наличии армянской церковной структуры на территории сегодняшнего Ирака восходят к концу X в., когда в северных провинциях возникла необходимость создания епархии, которая в дальнейшем с образованием Католикосата Армянской Апостольской церкви Ахтамара была подчинена последнему и своей южной границей доходила до Мосула [**12**, с. 192].

Считаем необходимым сделать следующее замечание по поводу информации, будто в Басре в 1222 г. была образована епархия. Аршак Алпояджан в своей книге “История армянских колоний” изданной в Каире в 1955 г. привел информацию переданную ему Варданом Мелконяном, почерпнутую последним из издания 1922 г. [**35**], в котором говорилось о том, что в Басре в 1222 г. была епископская кафедра, где пребывал предводитель епархии епископ Соломон из Армении (арм. Հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոս). Далее Алпояджян высказывает сомнение о том, во-первых, был ли епископ Соломон армянином или ассирийцем рожденным в Армении; во-вторых, был Соломон епископом Армянской или Несторианской кафедры [**3**, с. 396]. Не обращая внимание на высказанные сомнения, Абраамян в 1967 г. приводит информацию со ссылкой на Алпояджяна уже как утвердительную [**1**, с. 40], после чего остальные авторы, как это водится, не удосуживаясь проверить информацию, используют утверждение – в 1222 г. в Басре была армянская кафедра [**10**, с. 145; **11**, с. 269; **19**, с. 407].

В XIV в. нам известно о разрушении в 1336 г., как минимум, двух армянских церквей: в Мосуле (если и была церковь, то она как и прочие христианские церкви была разрушена) [**3**, с. 398; **1**, с. 40] и в Арбиле, которая находилась вне крепостных стен и была разрушена вместе с двумя несторианскими и одной якобитской церквями [**17**, с. 55; **3**, с. 398].

На территории Ирака, из наиболее старых церквей, претерпевших множество изменений, но дошедших до наших дней имеется две: в Багдаде (1639-40 гг.) и в Басре (1736 г.), обе посвящены Св. Богоматери.

В 1847 г. епархия Багдада вышла из под юрисдикции Ирано-Индийской епархии и переподчинилась Константинопольской патриархии [**10**, с. 144; **19**, с. 407].

В 1944 г. была организована епархия Армянской Апостольской церкви Ирака. Епархиальный центр находится в церкви Св. Григория Просветителя в Багдаде. Всего в епархии насчитывается 11 церквей ААц.

В 1832 г. в Ираке была организована армяно-католическая община. 29 июня 1954 г. Римский папа Лев XII преобразовал Патриарший викариат в архиепархию Багдада Армянской Католической церкви (лат. Archieparchia Babylonensis Armenorum), которая управляется Армянским Католическим Патриархатом Киликии, находящемся в Бзуммаре в Ливане. Епархиальный центр находится в церкви Пресвятой Девы Марии Нарекской в Багдаде. Всего в епархии имеется две церкви АКц и был один монастырь Сестер Непорочного Зачатия. Адептов на 2010 г. было ок. 2 тыс.

Кроме того, в Багдаде имеется небольшое количество адептов евангелистской церкви, имеющей свое культовое сооружение.

Образование.

В 1960 г. в Ираке имелось 9 армянских школ из коих: по 3 в Багдаде и Басре, где обучалось соответственно ок. 1300 детей и ок. 300 детей; по одной в Киркуке, Хаббании и Ханекине, где обучалось соответственно – 133, 90 и 36 детей [**29**, с. 37-38].

Самое известное учебное заведение в Ираке, это школа «Таргманчац и Сватчан» (арм. Թարգմանչաց եի Սվատչեան), возникшая в 1948 г. от слияния двух школ. Первая из них «Таргманчац» (арм. Թարգմանչաց, букв. Переводчиков) была основана еще в середине XIX в.; вторая, более молодая, была названа в честь ученого-лингвиста Миграна Свачяна [**29**, с. 37].

Организации.

Верховный управляющий орган общины армян Ирака, это избираемый епархиальным советом Национальное центральное управление находящееся в Багдаде, которому подотчетны областные комитеты Мосула, Киркука и Басры.

Национальное центральное управление создано в 1934 г. и является представителем общины перед властями страны. К 1960 г. имело 13 отделений [**29**, с. 38].

В Ираке действовало и действует множество общественных, культурных и профессиональных и благотворительных организаций.

Первой общественной организацией было «Асканазовское товарищество» (осн. в 1885, Багдад). Рядом с национальной школой, на территории принадлежащей церкви, была создана «Асканазовская библиотека-читальня» [**11**, с. 272].

Наиболее крупная общественная организация – общество «Армянская опека нуждающимся» (осн. в 1927, Багдад) [**29**, с. 38]. Эта ассоциация женщин по оказанию помощи беднейшим слоям населения в Ираке, одна из не

многих, работает в тесном сотрудничестве с Армянской Апостольской Церковью.

Кроме указанных имеются: Союз армянский молодежи (1926, Багдад, филиал в 1930, Басра); Союз армянской молодежи Багдада (1926), Попечение нуждающимся армянам (1928, Багдад, и 13 филиалов); Культурный союз армянских женщин (1960, Багдад); союз армянских врачей. А так же филиалы общеармянских благотворительных организаций: Общеармянского Благотворительного Союза {AGBU (Armenian General Benevolent Union), ՀԲԸՄ (Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միություն)} (осн. 1911, Багдад), ՀՕՄ (1957).

СМИ.

Первая армянская типография в Ираке основана в Багдаде в 1874 г. братьями Тадевосян.

Армянская периодика Ирака издавалась только в Багдаде:

- школьный журнал «Пундж» (арм. Փունջ, букв. Букет) (издатель: М. Сваджян, 1890-1892);
- Национальная, литературная, общественная полунедельная газета «Тигрис» (арм. Տիգրիս) (издатель: Г. Папазян, 1923);
- Печатный орган партии Дашнакцвутюн еженедельная газета «Гоямарт» (арм. Գոյամարտ, букв. Борьба за существование) (издатель: А. Тюзян, 1948-1954, 1958, 1979-1980) [**29**, с. 38].
- «Известия» (арм. Տեղեկագրեր) (издатель: Национальная объединенная школа, 1963);
- ежегодник «Маштоц» (арм. Մաշտոց) (1966-1973);

Ныне издается лишь епархиальная газета «Сообщение» (арм. Հաղորդագրություն).

Разное.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Ираке

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид

Мухафаза Багдад (1) [95]

1.	церковь	Св. Богоматери	**Bagdad**[96]	Уп. XIV в.	Не сохранилась
2.	церковь	Св. Богоматери (Мискинта)	Armenian Orthodox Virgin Mary Church. Находится на площади рядом с ул. Рашид, Al-Mīdan district, **Bagdad**	1639-40[97] Перестр. в XIX в. Осн. рест. 1967-70	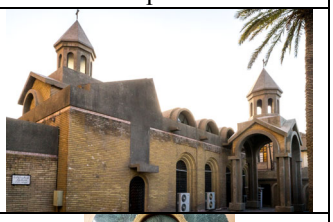
3.	рака-реликварий[98]	мощи «40 мучеников Себастийских»[99]	Помещена в нишу, в стене, справа от входной двери церкви Св. Богоматери, **Bagdad**	1639-40	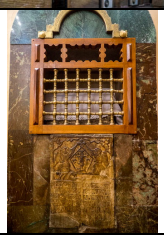

[95] **Мухафаза Багдад** (араб. بغداد محافظة, англ. Baghdad Governorate) – включает в себя городскую агломерацию Багдада и прилегающую к ней сельскую территорию с населёнными пунктами: Эль-Мадаин, Таджи и Эль-Махмудия

[96] **Багдад** (араб. بغداد, англ. Baghdad) – столица государства Ирак, административный центр мухафазы Багдад.

[97] Церковь построена по инициативе артиллерийского офицера Гога Назара (Геворка Назаряна), сыгравшего важную роль во время взятия Багдада в 1638 году османским султаном Мурадом IV.

[98] Во время реконструкции В 1967 г. был обнаружен восьмигранный мраморный реликварий с останками «40 мучеников Севастийских».

[99] **Сорок Себастийских мучеников** – воины-христиане XII Молниеносного римского легиона стоявшего в Севастии (Малая Армения), принявшие мученическую смерть за веру в 320 г.

4.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[100] языке	Находится на раке-реликварии	1663	
5.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[101] языке	Находится на металлическом ободке закрепленном над нишей с ракой мощей, **Там же**	28.03.1824	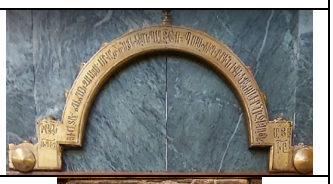
6.	лапидарная надпись	Семистрочная эпитафия на армянском языке	Находится в нижней части плиты помещенной под нишей с ракой мощей «40 мучеников Себастийских», **Там же**	XVII в.	
7.	хачкар	поминальный	Вмонтирован в стену внутри церкви Св. Богоматери, **Там же**	1749	
8.	лапидарная надпись	Пятистрочная на армянском[102] языке	Находится в нижней части хачкара, **Там же**		
9.	хачкар		Вмонтирован в стену внутри церкви Св. Богоматери, **Там же**	XVII-XVIII вв.	
10.	хачкар		Вмонтирован в стену внутри церкви Св. Богоматери, **Там же**	XVII-XVIII вв.	
11.	лапидарная надпись	Памятная реставрационная двухстрочная на армянском[103] языке	Находится на лицевой стороне алтаря, **Там же**	1967	
12.	притвор		Пристроен к юго-восточному углу церкви Св. Богоматери, **Там же**		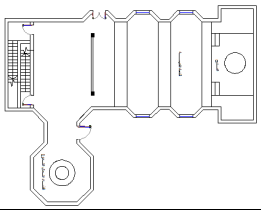

[100] ՌՃԺԲ (=1663)
[101] Ի ԹՎԻՆ ՌՊԻԴ (=1824) ՅԻՇԱՏԱԿ ՃԱՃԱՆՉՍ ԱՅՍ ՍԲ ԱԾԱԾՇԱՑ ԵԿԵՂԵՑՈՆ ՊԱՂՏԱՏՈՒ: ՊՕԼՍԻՑԻ ԴԱՐԲԻՆ ՍԱՐՔԻՍ ……ԻԻՐ ՆՆՋԵՑԱԼՈՑՆ: ՄԱՐՏԻ ԻԸ (=28)
[102] ԹՆ ՌՃՂԸ / Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱՉՍ Պ[Ա]Հ[Ա]Պ[Ա]Ն …… / …… / …… / ……..
[103] ՆՈՐՈԳԵՑԱՎ Ի ՀԻՄԱՆՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՒ ԾԱԽՍԻՒՔ ԱՐԱՄ ՂԱՐԻՊԵԱՆԻ / Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՄՕՐԵՂԲՕՐ ԻԻՐՈՅ ՍԻՄՈՆ ՄԿՐՏԻՉ ՂԱՐԻՊԵԱՆԻ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1967 ՊԱՂՏԱՏ

13.	мемориальная доска	С памятной надписью двадцатишести-строчной на армянском[104] языке	Вмонтирован в стену внутри притвора церкви Св. Богоматери, **Там же**	2001	
14.	здание	пасторат	Находится во дворе церкви Св. Богоматери, **Bagdad**		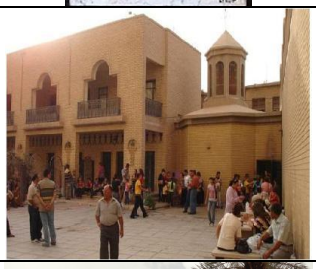
15.	колокольня	прицерковная	Находится во дворе, у южной стены церкви Св. Богоматери, **Bagdad**		
16.	огдада с воротами	церковная	Вокруг церкви Св. Богоматери, **Bagdad**		
17.	кафедральная церковь	Св. Троицы[105]	**Bagdad**	1850-52	Сохранились развалины
18.	школа	Свачян	**Bagdad**	1852	
19.	школа	Жарангаворац	**Bagdad**	1852	
20.	кладбище	старое	Al-Jadriya district, **Bagdad**	До 1903	
21.	кладбище	новое	Al-Jadriya district, **Bagdad**	С 1903	

[104] Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ / Տ.Տ. ՎԱՉԳԷՆԻ Ա., Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆԻ Ա. / ԵՒ Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆԻ Բ. / ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ / Տ. ԱՒԱԳԻ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ / ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ / ԳՆԵԱՑ ԿՑՈՐԴ _ ՀՈՂԱՄԱՍՆ / Ի ՀԻՄԱՆԷ ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ / ԳՄԲԷԹ ԵՒ ՁԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆՍ / Ի ՀԻՄԱՆԷ ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՀԱՄԱԼԻՐՍ / ԲԱՐԵՁԱՐԴԵՑԱՒ ՇՐՋԱՓԱԿՍ / Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ / ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՒ ՇԱԽՍԻՒՔ / ՀԱՄՕՐԷՆ ՀԱՒԱՏԱՑԵԼՈՅՆ / ՈՐ Ի ՊԱՂՏԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՍ / ՅԻՇԱՏԱԿ ՄՆԱՑԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆՋԻՆՋ / Ի ՊԱՅՇԱՌՈՒԹԻՒՆ / ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻՍ ՄԵՐՈՒՄ / ԵՒ Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԱՂԳԻՍ ՀԱՅՈՑ / Ի Թ/Հ ՌՆԼՁ_ՌՆՇԱ / ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ ՅԱՄԻ 1986_2001 թթ. / Ի ՊԱՂՏԱՏ / Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ / ԿԱՌՈՒՑԱՒ 1639 թ. / Ի ՀԻՄԱՆԷ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑԱՒ 1970 թ.

[105] Была построена на пожертвования жены английского консула, армянки Цагик Тейлор.

22.	комплекс	Духовно-образовательный	**Находится рядом с кладбищем, Bagdad**		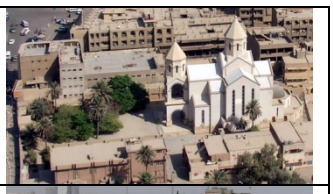
23.	церковь	Св. Григория Просвятителя[106] (Meskenta Church)	Находится в центре комплекса, **P.O Box 2280** Al-Tayeran Square, Al-Jadriya district, **Bagdad 12-920** **Tel: (964-1) 885.18.53/ 885.18.56 / 886.00.16**	Осн. 1953 Осв. 1957	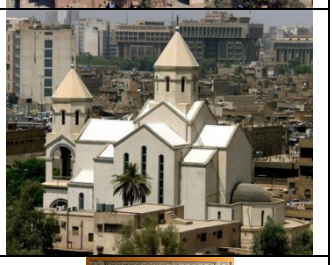
24.	мемориальная доска	С памятной надписью десятистрочной на армянском[107] и девятистрочной на английском[108] языках	Укреплена на стене внутри церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**		
25.	мемориальная доска	С памятной надписью двенадцатистрочной на армянском[109] и десятистрочной на английском[110] языках	Укреплена на стене внутри церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**		
26.	мемориальная доска	С памятной надписью двадцатичетырехстрочной на армянском[111] языке	Укреплена на стене внутри церкви Св. Григория Просвятителя, **Там же**		

[106] Строительство собора стало возможным благодаря очень большим пожертвованиям двух армянских благотворителей, Галуста Гюльбенкяна и Симона Гарибяна.

[107] ՅԻՇԵԱՋԻՔ / ՅԱՂՕՏՍ ՁԵՐ ՀՈԳԻ ՄԵԾԻ ՂԱՐԱՍԻՐԻՆ ԵՒ / ԲԱՐԵՐԱՐԻՍ ԱՋԳԻՍ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ / **ԳԱԼՈՒՍՏԻ Ս. ԿԻԼԻՊԷՆԿԵԱՆ** / ՈՐ ՀՈԳԱՑ ՁԵՐՈՐԴ ՄԱՄՆ ԾԱԽՈՒՑՆ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ / ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՆԻՍՏ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԱՅՈՑ / ՊԱՂՏԱՏԻ ՈՒՂՂԱՓԱՌԱՅ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԾՆՈՂԱՅՆ / ԻՒՐՈՅ ՍԱՐԳՍԻ ԵՒ ՏԻՐՈՒՀԻՈՅ ԵՒ ԿԵՆԱԿՑԻՄ ԻՒՐՈՅ **ՆՈՒԱՐԴԻ Գ. ԿԻԼԻՊԵՆԿԵԱՆ** / Ի ՓԱՌԱՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ Ի ՎԱՅԵԼՍ ԱՋԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

[108] In Memory of / Galouste S. Gulbenkian / O Lord God bless the soul of / Galoust S. Gulbenkian / Philanthropist and Benefactor who contributed / one third of the cost of building this Church / to Thy glory and in memory of his Pious Parents / sarkis and Tirouhi and his Wife Neuarte and / for the spiritual enjoyment of Thy people

[109] ՅԻՇԵԱՋԻՔ / ՅԱՂՕՏՍ ՁԵՐ ՀՈԳԻ / ԻՐԱՔԱՀԱՅ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԲԱՐԵՐԱՐԻ / ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՍԻՄՈՆ Մ. ՂԱՐԻՊԵԱՆԻ / ՈՐ ՆՈՒԻՐԵԱՑ ԻՒՐՈՅ ՎԱՍՏԱԿԱՅ / ՔՍԱՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ՀԱՅԱՐ ՏԻՆԱՐ / ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԵՒ ՂԱՐԻՊԵԱՆԱՇԷՆԻ / ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ / ՈՂՈՐՄԻ ԱՍՏՈՒԱԾ ՀՈԳԻՈՅՆ ՀԱՄԱՅՆ / ՂԱՐԻՊԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ / ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՅ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ / ԵՂԻՑԻ

[110] IN MEMORY OF / THE LATE SIMON M. GARIBIAN / THE IRAQI ARMENIAN PHILANTHROPIST / AND BENEFACTOR WHO HAS CONTRIBUTED / TWENTY FIVE THOUSAND DINARS / FOR BUILDING THIS CHURCH AND / GNARIBJAN BUILDING / O LORD GOD BLESS THE SOULS OF / SIMON M. GARIBIAN AND ALL / THE GARIBIAN FAMILY MEMBERS

[111] ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՆՄԱՀԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ / Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ.Տ. ՎԱՉԳԷՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ / ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ / Տ. ՁԳՕՆԻ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ / Ի ՀԻՄԱՆԷ ԿԱՌՈՒՑԱԻ / ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ / ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՆԻՍՏ ԵԿԵՂԵՑԻՍ / ՆՊԱՍՏԻՔ / ԳԱԼՈՒՍՏ ԼԻԼԻՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ / ՈՐ Ի ԼԻՍԱԲՈՆ / ԵՒ ՍԻՄՈՆԻ Մ. ՂԱՐԻՊԵԱՆ / ՈՐ Ի ՊԱՂՏԱՏ / ԵՒ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՄԲ / ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ՈՐ ՅԻՐԱՔ / ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1954-1957 / ՕԾՈՒՄՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ / ՅԸՆԹԱՑՍ ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ / ՀՈՎՈՒՍՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԵԱՆ / (ՅՈՒՆՈՒԱՐ 28 – ՓԵՏՐՈՒԱՐ 9, 1978) / ՁԵՌԱՄԲ Տ. ՅՈՒՍԿԱՆՆ ԵՊՍ. _ Ի ՍԱՆԹՈՒՐԵԱՆ / Ի ՊԱՂՏԱՏ / ԵՐԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ՇԻՆՈՂԱՅ

27.	мемориальная доска	С перечнем благотворителей армян Ирака на армянском[112] языке	Укреплена на стене внутри церкви Св. Григория Просвятителя справа от предыдущей, **Там же**		
28.	здание	Пасторат, епархиальный центр	Находится рядом с церковью **Bagdad**		
29.	колокольня	прицерковная	Находится перед входом в церковь Св. Григория, **Bagdad**	1957	
30.	мемориал	В память 75-летия Геноцида армян в 1915 г., содержит мощи мучеников, вывезенных из Дейр-Зора	Находится во дворе церкви Св. Григория, у южной стены, **Bagdad**	1990	
31.	хачкар	В память 75-летия жертв Геноцида армян в 1915 г. с благословлением из Святого Эчмиадзина	Установлен в центральной части мемориальной композиции, **Bagdad**	1990	
32.	лапидарная надпись	Памятная пятистрочная надпись на армянском[113] языке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**	1990	
33.	школа		Находится южнее церкви Св. Григория Просвятителя, **Bagdad**	11.1997	
34.	музей		Находится к западу от здания школы, **Bagdad**	11.1997	
35.	мемориал	В память 100-летия жертв Геноцида армян в 1915 г.	Находится перед зданием музея, **Bagdad**	2015	

[112] ՅԻՇԵԱՋԻՔ ՅԱՂՈՒԹՍ ՁԵՐ / ՀԲԱՐԵՐԱՐՍ ԻՐԱՔԱՀԱՅ ԹԵՄԻՍ / ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻՍ

[113] ԽԱՉՔԱՐ / ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ / ՀՈՀԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻ 75 ԱՄԵԱԿԻՆ / 1915-1990 / ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻՑ

36.	ограда с воротами		Вокруг комплекса, **Bagdad**		
37.	церковь	Св. Карапета	**Bagdad**	1973	
38.	часовня	Св. Мучеников	**Bagdad**	1986	
39.	церковь	Успения Богоматери	Armenian Catholic Church, **Bagdad**	1844	
40.	собор	Святого Сердца Иисуса[114]	The Armenian Catholic church of the Sacred Heart of Jesus. Находится на перекрестке Dakhel and Abo Noas streets, Karrada al-Sharqiya, **Bagdad**	Осн. 1937 Осв. 03.04.1938	
41.	алтарь	Святого Сердца Иисуса	Находится в центральной части, **Там же**	1938	
42.	алтарь	Деве Марии	Находится в слева от центрального алтаря, **Там же**	1938	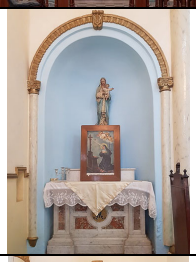
43.	алтарь	Святому Иосифу	Находится в справа от центрального алтаря, **Там же**	1938	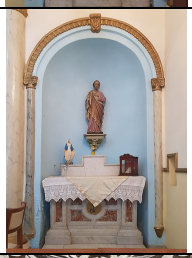
44.	мемориальная доска	С памятной один-надцатистрочной на армянском[115] и девятистрочной на арабском языках	Вмонтирована над центральным входом в собор Святого Сердца Иисуса, **Там же**	1938	

[114] Строительство церкви финансировалось за счет пожертвований сестер Мины, Терезы и Вергине, дочерей Антона Гаспархана, в память об их брате, покойном Рафаэле Гаспархане.

[115] ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ / Ի ՊԱՏԻՒ Ս. ՍՐՏԻՆ ՅԻՍՈՒՍԻ / ՎԱՍՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՅՑ / ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1937 / ԾԱԽԻՒՔ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲ / ԲԱՐԵՐԱՐՈՒՀԵԱՅ / ՄԻՆԱ, ԹԵՐԵԶԱ ԵՒ ՐԵՃԻՆԱ / ԴԱՏԵՐԱՅ / ԱՆՏՕՆԻ ԳԱՍԲԱՐԽԱՆ / `Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՂԲՕՐ ԻՒՐԵԱՆՑ / ՌԱՓԱՅԵԼԻ ԳԱՍԲԱՐԽԱՆ

45.	надгробия	Эпитафии на мемориальных досках в основном на арабском языке, хотя имеются на английском и армянском языках	Мемориальные доски вмонтированы на стенах собора, **Там же**	XX в.	
46.	мемориальная доска	Погос вардапет Саргис Эпитафия билингва по три строки на арабском и армянском[116] языках	Вмонтирована на южной стене собора в нижнем ряду ближе к входу, **Там же**	1917	
47.	мемориальная доска	Микаэл Ричард Гаспар Хан Эпитафия шестистрочная на английском[117] языке	Вмонтирована на южной стене собора в верхнем ряду, правее предыдущей, **Там же**	1955	
48.	ограда и ворота	прицерковная	Находится перед церковью, **Там же**	1938	
49.	комплекс	Духовно-образовательный армяно-католический	Находится недалеко от собора Святого Сердца Иисуса, **Bagdad**	1998	
50.	церковь	Пресвятой Девы Марии cattedrale di Nostra Signora di Nareg Our Lady of Narek (Our Lady of the Rosary)	Section 903, rue 27, crossroads between the Dakhel and Abo Noas streets, Karrada al-Sharqiya, P.O **Box** 2344 **Baghdad** Tel.: **(964-1)** 719.18.27	Осн. 1992 Осв. 18.10.1998 Подвергся нападен. 01.08.2004	
51.	алтарь	Пресвятой Девы Марии	Находится в центральной части апсиды, **Там же**		
52.	алтарь	святому Григорию Просветителю	Находится слева от центрального алтаря, **Там же**		

[116] 1890-1917 / ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ / ՊՈՂՈՍ ՎՐԴ. ՍԱՐԳԻՍ

[117] IN LOVING MEMORY OF / MICHAEL RICHARD KASPER. KHAN / BORN 25TH JULY 1903, DIED 25TH JAN. 1955 / HOLD HIM. DEAR LORD, NOW HE IS THINE / LOVE HIM WITH THY LOVE DIVINE / ERECTED BY HIS WIDOW IRENE

53.	алтарь	святой Рите, покровительнице невозможных дел	Находится справа от центрального алтаря, **Там же**		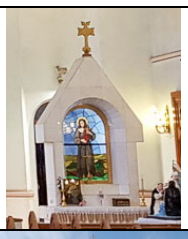
54.	колокольня	прицерковная, епархиальный центр	Находится перед входом в церковь Пресвятой Девы Нарекской, **Там же**	1998	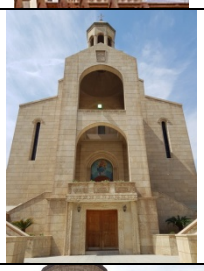
55.	помещение	для религиозных и общественных мероприятий им. благодетеля Абикяна	Находится под собором, **Там же**	1998	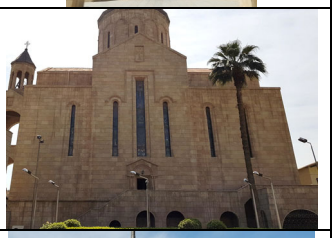
56.	здание	пасторат	Находится во дворе церкви Пресвятой Девы Нарекской, **Там же**		
57.	хачкар	В память жертв Геноцида 1915 г.	Установлен во дворе церкви справа от входа, **Там же**		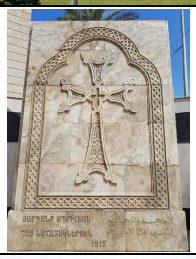
58.	лапидарная надпись	По две строки на армянском[118] и арабском языках	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**		
59.	памятник	Богоматери Розарии	Our Lady of the Rosary. Находится во дворе перед входом слева у ограды, **Там же**		
60.	ограда и ворота	прицерковные	Находится вокруг церкви и пастората, **Там же**		
61.	здание	национальный театр	Находится рядом с церковью Пресвятой Девы Нарекской, **Там же**		

[118] ՅԱՐԳԱՆՔ ԱՊՐԻԼԵԱՆ / ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ / 1915

62.	монастырь	Сестер Непорочного Зачатия	Karrada al-Sharkia 10-40, **Bagdad** Tel.: **(964-1)** 719.24.33	Подвергся нападен. 01.08.2004	
63.	школа	прицерковная	Karrada al-Sharkia 10-40, **Bagdad**		
64.	церковь	Евангелистская церковь	Armenian Evangelical Church in Baghdad, at Sahat al-Tahreer in Hay al-Wahda, **Bagdad**	Взорвана 28.09.2008	

Мухафаза Басра (6) [119]

65.	церковь	Св. Богоматери	**Basra**[120]	1736 Осв. 1754 Рест. 1907 Рест. 1931 Рест. 21.08.2008	
66.	картина	Св. Богоматери	Установлена на алтаре в церкви Св. Богоматери, **Там же**	Привезена из Индии в 1882	
67.	мемориал	В память жертв Геноцида 1915 г.	Находится во дворе церкви Св. Богоматери у южной стены, **Там же**		

[119] **Мухафаза Басра** (араб. محافظة البصرة, Basra Governorate) – мухафаза состоит из семи округов. Административный центр – город Басра

[120] **Басра** (араб. البصـــــرة, англ. Basra) – город, административный центр одноименной мухафазы, главный порт страны.

68.	хачкар	В память жертв Геноцида 1915 г.	Установлен в центре мемориала, **Там же**		
69.	ограда и ворота	прицерковная	Находится вокруг церкви, **Там же**	XVIII в.	
70.	школа	Вардананц	В притворе **Basra**	1910	
71.	школа	Гарибян	**Basra**	1923	
72.	школа	Армянская национальная	**Basra**	1964	Объединилась со школой Вардананц
73.	школа	Национальная	**Margil**[121]	1931	

Мухафаза Анбар (13) [122]

74.	школа		**Habbanya**[123]		

Мухафаза Дияла (3) [124]

75.	церковь		Pashkopri, **Khanaqin**[125]	Взорвана в 2004	
76.	школа		**Khanaqin**		

[121] **Маргил** (англ. Margil, Al Ma‘qil) – пригород Басры в 7 км от Басры.

[122] **Мухафаза Анбар** (араб. محافظة الأنبار; англ. Al Anbar Governorate) – мухафаза делится на 8 округов. Административный центр – город Эр-Рамади.

[123] **Эль-Хаббания** (араб. الحبانية, англ. Habbanya) – город в мухафазе Анбар (араб. محافظة الأنبار; англ. Al Anbar Governorate).

[124] **Мухафаза Дияла** (араб. محافظة ديالى; англ. Diyala Governorate) – мухафаза делится на 6 округов. Административный центр – город Баакуба.

[125] **Ханагин** (курд. خانـه قيـن, Xaneqîn; араб. خـــانقين, англ. Khanakin, Xanaqin; арм. Խանաքին) – город в мухафазе Дияла (араб. ديالى, англ. Diyala), на границе с Ираном.

Мухафаза Киркук (17) [126]

77.	церковь	Св. Богоматери	**Kirkuk**[127]	1952	Не сохранилось
78.	церковь	Св. Богоматери	St. Mary Holy Mother of God, **Kirkuk**	Осв. 14.11.2016	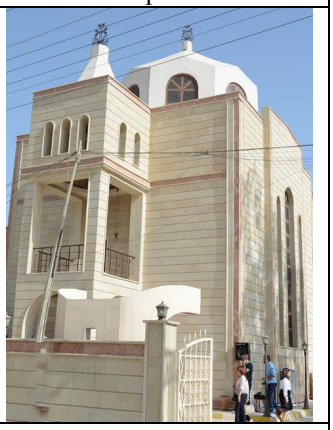
79.	ограда и ворота	прицерковная	Находится вокруг церкви, **Там же**	2016	
80.	школа		**Kirkuk**	Уп. 1957	
81.	кладбище		**Kirkuk**	Уп. 1957	

Мухафаза Найнава (14)[128]

82.	Церковь	Св. Эчмиадзин	**Mosul**[129]	Осв. 7.06.1857	Разрушена в сер. XX в.
83.	школа		**Mosul**	Уп.1927	
84.	школа		**Mosul**	Уп.1927	
85.	церковь	Св. Эчмиадзин	Armenian Orthodox Church. На месте прежней церкви, Maydan district, **Mosul**	Разрушена в 06.2014	

[126] **Мухафаза Киркук** (араб. محافظة كركوك, курд. Kerkûk, англ. Kirkuk Governorate) – мухафаза делится на 4 округа, Административный центр – город Киркук.

[127] **Киркук** (араб. كوكر; курд. Kerkûk, ركووكه; ассир. ܟܪܟܘܟ, Arrapha; тур. Kerkük; англ. Kirkuk) – город, административный центр одноименной мухафазы.

[128] **Мухафаза Найнава** (араб. محافظة نينوى ,курд. پارێزگای نەینەوا, сир. ܢܝܢܘܐ Nīněwā, англ. Nineveh Governorate) – мухафаза делится на 10 округов. Административный центр – город Мосул

[129] **Мосул** (араб. الموصل *Эль-Мавсил*, курд. Mûsil, англ. Mosul) – город, административный центр одноименного округа и мухафазы (провинции) Найнава.

86.	лапидарная надпись	На армянском[130] языке	Находится на верхней кромке алтарной апсиды в церкви Св. Эчмиадзин, **Там же**	2014	
87.	колокольня	прицерковная	Находится перед входом в церковь Св. Эчмиадзин, **Mosul**		
88.	церковь		**Mosul**		Взорвана будучи еще недостроенной
89.	хачкар		Был вмонтирован в стену мартириона Св. Бахнама у монастыря Свв. Бахнама и Сары, “Mar Behnām and Sārah’s convent”, **Khidir**[131]	XIII-XIV вв.	
90.	лапидарная надпись	Четырехстрочная на армянском языке	Находится в нижней части хачкара, **Там же**	XIII-XIV вв.	
91.	школа	Хримян	**На острове Խեչեկ Քերուկ**	1927	

Мухафаза Эрбиль(16) [132]

92.	комплекс	Духовно-образовательный	Находится на окраине города, **Erbil**[133]	2019	
93.	церковь	Св. Креста	Находится рядом с церковью, **Erbil**	04.2019	

[130] ԵՍ ԵՄ ԿԵՆԱՑ ՀԱՑԸ ԱՆ ՈՐ ԻՆԾԻ ԿՈՒԳԱՑ ԵՐԲԵՔ ՊԻՏԻ ՉԱՆՕԹ ԵՆԱ ԵՒ ԱՆ ՈՐ ԸՍԾԻ ԿԸ ՀԱՒԱՏԱՑ ԵՐԲԵՔ ՊԻՏԻ ՉԸԾԱՐԱՒԻ

[131] **Хидир** (англ. Khidir) – поселок в округе Мосул (Al-Mûsul) мухафазы Найнава в 35 км. к юго-востоку от Мосула.

[132] **Мухафаза Эрбиль** (араб. محافظة أربيل, курд. پارێزگای هەولێر, англ. Erbil Governorate) – мухафаза делится на 7 округов. Административный центр – город Эрбиль

[133] **Эрбиль** (араб. اربيل; курд. Hewlêr; ново-ассирийск. Arbīl, аккадск. Arba-Ilu, др.-греч. Ἄρβηλα, англ. Erbil), также Арбиль и Ирбиль – административный центр одноименной мухафазы, столица Иракского Курдистана.

94.	колокольня	прицерковная	Находится перед церковью Св. Креста, **Erbil**	04.2019	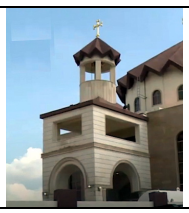
95.	пасторат		Находится рядом с церковью Св. Креста, **Erbil**	04.2019	
96.	ограда и ворота		Находится вокруг церкви Св. Креста, **Erbil**	2019	

Мухафаза Дахук (15) [134]

97.	комплекс	Духовно-образовательный	**Dohuk**[135]	2009	
98.	церковь	Св. Нерсес Шнорали	Находится в центре духовно-образовательного центра, **Там же**	Осн. 4.09.2008 Осв. 2009	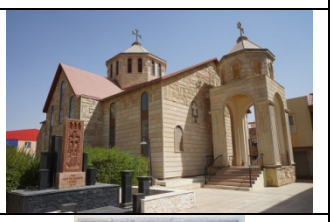
99.	мемориальная доска	С двадцатистрочной надписью на армянском[136] языке	Закреплена на стене внутри церкви Св. Нерсес Шнорали, **Там же**	2008	
100	колокольня	прицерковная	Находится перед входом в церковь Св. Нерсес Шнорали, **Там же**	2008	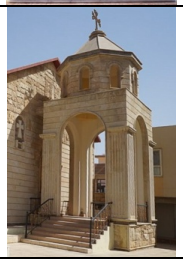

[134] **Мухафаза Дахук** (курд. دهۆکی پارێزگای, араб. محافظة دهوك, арам. ܢܘܗܕܪܐ, Nohadra, англ. Dohuk Governorate) – мухафаза делится на 4 округа. Административный центр – город Дахук

[135] **Дахук** (курд. دهۆک, араб. دهوك асир. ܢܘܗܕܪܐ, Nohadra, англ. Duhok, Dohuk, Dehok или Dahok) – город, административный центр одноименной мухафазы.

[136] ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՆՄԱՀԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ / Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ / Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ / ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ / Տ. ԱՒԱԳԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ, / ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՔԻ / ԱՐԴԵԱՄԲ ՏԻԱՐ ՍԱՐԳԻՍ ԱՂԱՃԱՆԻ / Ի ՀԱՄԱՆԷ ԿԱՌՈՒՑԱՒ / ՍԲ. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ / Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԱՋԳԻՍ ՀԱՅՈՑ / ՕՇՈՒՄՆ ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ ՁԵՌԱՄԲՔ / Տ. ԱՒԱԳԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ, / ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՔԻ / Տ. ԱՇՈՏԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, / ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՀԱՅՈՑ ԵԳԻՊՏՈՍԻ / Տ. ԱՐՄԱՇՈՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ, / ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՀԱՅՈՑ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ / 5 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2008 / ՏՀՈՔ, ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԻՐԱՔ

101	мемориал	В память 100-летия жертв Геноцида 1915 г.	Находится слева от входа в церковь Св. Нерсес Шнорали, **Там же**	2015	
102	хачкар	В память 100-летия жертв Геноцида 1915 г.	Находится в центре композиции мемориала, **Там же**	2015	
103	лапидарная надпись	Четырехстрочная на армянском[137] яыке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**	2015	
104	здание	Трехэтажное содержит офисы, общественный центр, воскресную школу и жилье (для нуждаю-щихся семей и молодоженов).	Находится во дворе духовно-образовательного центра, **Там же**	2009	
105	молельня		**Zakho**[138]	1926	Не сохранилась
106	церковь	Св. Богоматери	**Zakho**	1932 Рест. 1960 Осв. 1969	
107	мемориал	В память 100-летия жертв Геноцида 1915 г.	Находится во дворе церкви Св. Богоматери, **Там же**	2015	
108	хачкар	В память 100-летия жертв Геноцида 1915 г.	Находится в центре композиции мемориала, **Там же**	2015	
109	лапидарная надпись	Четырехстрочная на армянском[139] яыке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**	2015	
110	ограда и ворота		Находится вокруг церкви Св. Богоматери, **Там же**		

[137] Խաչքար / Նուիրուած Հայոց Ցեղասպանութեան / 100 ամեակին / 1915 - 2015

[138] **Захо** (араб. زاخو; курд.:,زاخو, англ. Zakho) – город, административный центр одноименного района в мухафазе Дохук, на границе с Турцией.

[139] Խաչքար / Նուիրուած Հայոց Ցեղասպանութեան / 100 ամեակին / 1915 - 2015

111	здание	Детский сад и начальная школа	Находится рядом с церковью, **Там же**	1968	
112	мемориальная доска	С надписью трехстрочной на арабском, четырехстрочной на армянском[140] и пятистрочной на английском[141] языках	Закреплена на стене здания детского сада и начальной школы, **Там же**	1968	
113	кладбище		**Там же**	XIX-XX вв.	
114	церковь	Св. Сергия	**Havrezc**[142]	1928	
115	школа	старая	Находилась на кращ селения, **Havrezc**	1958	
116	церковь	Св. Сергия	Находится рядом со старой школой, **Там же**	2010[143]	
117	хачкар	В память 100-летия жертв Геноцида 1915 г.	Находится рядом с церковью Св. Сергия, **Там же**	2015	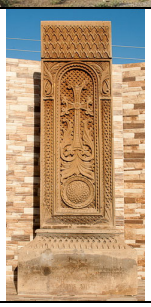
118	лапидарная надпись	Четырехстрочная на армянском[144] яыке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**	2015	
119	кладбище		Находится на окраине деревни, **Там же**		
120	церковь	Св. Вардан	Находится на холме на западной окраине села, **Avzrog Miri**[145]	2001[146]	

[140] ԿԻԼԻՊԷՆԿԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ / ՍՈՅՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶԸ ԵՒ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆԸ / ՇԻՆՈՒԱԾ Է ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻԼԻՊԷՆԿԵԱՆ / ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ 1968 ին

[141] GULBENKIAN SCHOOL / PRIMARY & KINDERGARTEN / THIS SCHOOL BUILDING WAS CONSTRUCTED IN 1968 / BY KING DONATION OF / PHYLANTHROPIC CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

[142] **Хаврезк** (арм. Հաւրեզք, англ. Havrezc) – поселок в мухафазе Дохук (англ. Dohuk). Населен армянами, общей численностью ок. 120 семей. Село было основано в 1928 г. армянскими беженцами. В 1947 г. некоторые репатриировали. В 1974 г. село было уничтожено. В 2003 г. вновь было заселено бывшими жителями уехавшими в Багдад, Басру и Мосул.

[143] Построена при финансовой поддержке немецких церквей и CAPNI (Программа христианской помощи Северному Ираку).

[144] Խաչքար / Նուիրուած Հայոց Ցեղասպանութեան / 100 ամեակին / 1915 - 2015

[145] **Авзрук** (араб. أفزروك, арм. Աւզրուկ, курд. Avzarok, англ. Avzrog) – поселок в районе Дохук (англ. Dohuk) одноименного мухафаза. Основано в 1933 г. армянскими беженцами из села Газнар близ Вана. Ныне в селе проживает 55 армянских семей..

[146] Построена при финансовой поддержке благотворительной организации Каритас.

121	мемориальная доска	С двенадцати-строчной надписью на армянском[147] языке			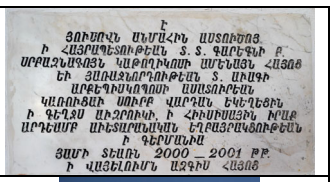
122	колокольня	прицерковная	Находится перед входом в церковь Св. Вардан, **Там же**	2001	
123	ограда и ворота	прицерковные	Находится вокруг церкви Св. Вардан, **Там же**		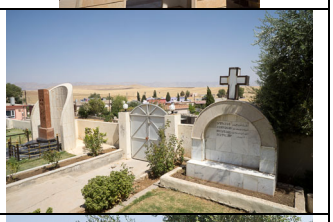
124	мемориал	В память жертв Геноцида в 1915 г. с надписью по четыре строки на армянском[148] и арабском языках	Установлен во дворе церкви Св. Вардан, справа от ворот на кладбище, **Там же**	24.04.1962	
125	хачкар	В память 100-летия жертв Геноцида 1915 г.	Установлен во дворе церкви Св. Вардан, слева от ворот на кладбище, **Там же**	2015	
126	лапидарная надпись	Четырехстрочная на армянском[149] яыке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**	2015	
127	кладбище		Находится на окраине деревни, **Там же**	XX-XXI вв.	

Использованные шрифты: Estrangelo Edessa – сирийский.

Список использованной литературы

1. **Աբրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հ. Բ: *Իրաքի հայ գաղթավայրը,* էջեր 34-53: – Եր.: Հայաստան հրատարակչություն: 1967: –424 էջ:
2. **Ալպոյաճեան, Արշակ**. Իրաքի հայերը: / խմբագրեց և հրատարակութեան պատրաստեց Վարդան Գրիգորեանը: – Եր.: 2003: – 202 էջ:

[147] *Է / ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՆՄԱՀԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ / Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. / ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ Տ. ԱՒԱԳԻ / ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ / ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ / Ի ԳԵՂՋՍ ԱՒԶՐՈՒԿԻ, Ի ՀԻՍԻՍԱՅԻՆ ԻՐԱՔ / ԱՐԴԵԱՄԲ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ / Ի ԳԵՐՄԱՆԻԱ / ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 2000 _ 2001 թթ. / Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ*

[148] *ԱՊՐԻԼԵԱՆ /ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԻ /ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԸ / 24 ԱՊՐԻԼ 1962*

[149] Խաչքար / Նուիրուած Հայոց Ցեղասպանութեան / 100 ամեակին / 1915 - 2015

3. **Ալպոյաճեան, Արշակ.** Պատմութիւն հայ գաղթականութեան: Հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը : Հատոր Բ : (Քրիստոսի ԺԱ. դարէն մինչեւ միջին դարու վախճանը): – Գահիրէ: տպ. Նոր Աստղ, 1955: – 724 էջ:
4. [**Աճառյան Հ.**]. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի / Կազմ.՝ Հր. Յ. Աճառեան: – Վիեննա: տպ. Մխիթարեան, 1910: – 155 էջ:
5. **Գասպարյան, Սերգեյ Տ.** Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր: Մշակութային կյանքի ուրվագիծ: – Եր.: Հայպետհրատ: 1962: – 248 էջ:
6. **Դալլաքյան Կ.** Հայ սփյուրքի պատմություն (համառոտ ակնարկ): / Երեվանի «Հրաչյա Աճարան» համալսարանի մատենաշար: – Եր.: 2004: – 287 էջ:
7. **ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ**: / Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության: Գիրք 2. / Կազմ.՝ Լ.Ս. Խաչիկյան; ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմ. ին-տ. – Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1950: – 758 էջ:
8. **ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ**: Մ. II (1451-1480թթ.) / Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության; Գիրք 8. / Կազմ.՝ Լ.Ս. Խաչիկյան: ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմ. ին-տ. – Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958: – 600 էջ:
9. **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան , հ. 3 [-] (խմբ. Մանուկյան Լ. Գ.): – Երևան, «Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն», 2001: – 992 էջ:
10. **Հայ եկեղեցի.** նվիրապետական աթոռներ, թեմեր: *Իրաքի թեմ:* էջ 144-146: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբ.: 2001: – 220 էջ:
11. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Իրաք*, էջ 268-273: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: – 732 էջ:
12. [**Հովսեփյան Գ.**] Գարեգին Ա Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո: Ցիշատակարանք ձեռագրաց: Չորս հատորով: Հ. Ա - Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.: – Անթիլիաս: տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1951. =ՌՆ:
13. **Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ** ի Ս. Ղազար 1707-1773 ի ծագմանէ ուխտիս մինչեւ ցբաժանումն Թրեստեան հարց / Ղեւոնդ Հ. Տայեան: – Վենետիկ: Ա. հ, 1930: – 352 էջ:
14. **Մալխասյան Մ.** Հայերն աշխարհում: – Եր., Հեղինակային հրատարակություն: 2007: – 144 էջ:
15. **Մանանդյան Հ.** Տիգրան Բ և Հռոմը *նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների*: / ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիա - Հայկական ֆիլիալ; Պատմության յեվ հնագիտության ինստիտուտ: ԱՐՄՖԱՆ–ի հրատարակչություն: – Երևան, 1940: – 250 էջ:
16. **Մելքոնյան Վ.** Իրաք և հայերը: // «Հայրենիք» ամսագիր, 1946, հմ. 4.
17. **Սայեղեան, Ներսես Ծ. Վ.** Պատմական Ակնարկ Մը Հայ-Կաթողիկէ Հասարակութեան Վրայ յԻրազ: Էջեր 55-61: // «Աւետիք» Ամսական Պաշտօնաթերթ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութեան Տանն Կիլիկիոյ: – Պէյրութ: ԺԴ. Տարի, մայիս-օգստոս, 1945, թիւ 5-8:
18. **Տիշոեան Ե.** Հեթանոս Արշակունեաց Օրով: Էջեւ 737-738: // «Հայաստանի կոչնակ»: – Նիւ Եորք: ԼԹ տարի, Օգոստոս 5, 1939; թիվ 31:
19. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: *Իրաքի թեմ*: Էջ 407-408: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2002: – 1076 էջ:
20. **Геродот**. История в девяти книгах. / Перевод и примечания Г. А. Стратановского, под общей редакцией С. Л. Утченко. Редактор перевода Н. А. Мещерский. – Ленинград: изд-во «Наука», 1972. – 600 с. + карта.
21. **Елише**. Слово о войне армянской. / Перевод с древнеармянского академика И.А. Орбели, подготовка к изданию, предисловие и примечания К.Н. Юзбашяна. – Ереван, изд-во АН Арм. ССР, 1971.
22. **Киракос Гандзакеци**. История Армении. (Пер. Л. А. Ханларян). – М. Наука. 1976.
23. **Меликишвили Г. А.** Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен. // ВДИ, 1948, нн 2
24. **Меликишвили Г. А.** Урартские клинообразные надписи . – Москва: Издательство АН СССР, 1960.
25. **Мовсес Каланкатуаци**. История страны Алуанк (в 3-х книгах). Перевод с древнеармянского Ш. В. Смбатяна. Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран. – Ереван. 1984.
26. **Пиотровский Б. Б.** Ванское царство (Урарту). / Отв. ред. И. А. Орбели. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1959. – 286 с.
27. [**Себеос**]. История императора Иракла. Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века (пер. К. Патканьяна). – М. 1862.
28. **Страбон**. География в 17 книгах. / Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского под общей редакцией проф. С. Л. Утченко. Редактор перевода проф. О. О. Крюгер. – Ленинград: изд-во «Наука», 1964. – 944 с.
29. **Тер-Мкртичян Л. Х.** Армяне в странах Арабского Востока на современном этапе. *Научно-популярный очерк.*/ АН СССР Институт народов Азии, АН АрмССР сектор Востоковедения. – М.: Изд. Наука. Главная редакция восточной литературы. 1965. – 60 с.
30. [**Фавстос Бузанд**] История Армении Фавстоса Бузанда /пер. М. А. Геворгяна. – Ереван. Академия Наук Армянской ССР. 1953.
31. **Флавий Филострат**. Жизнь Аполлония Тианского = ΤΑ ΕΣ ΤΟΝ ΤΥΑΝΕΑ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΝ / Изд. подг. Е. Г. Рабинович; Отв. М. Л. Гаспаров. – М.: «Наука», 1985. – 328 с. – (Серия «Литературные памятники»).
32. **Bar-Hebraeus**, Barhebraei chronicon ecclesiasticum. 3 vols, ed. and transl. J.B. Abbeloos, T.J. Lamy. – Paris: Maisonnieuve, 1872–1877.

33. [**Tavernier**]. Les Six Voyages de JEAN BAPTISTE TAVERNIER, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes, pendant l'espace de quarante ans, & par toutes les routes que l'on peut tenir : accompagnez d'observations particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coutumes & le commerce de chaque païs; avec les figures, le poids, & la valeur de monnoyes qui y ont court, Gervais Clouzier. – Paris, 1676.
34. [**Teixeira, Pedro**]. Relaciones de PEDRO TEIXEIRA d'el Origen, Descendencia y Succesión de los Reyes de Persia, y de Harmuz, y de un Viage hecho por el mismo Autor dende la India Oriental hasta Italia por tierra. En Amberes. En case de Hieronymo Verdussen. M.DC.X. (=1610). *Con Priuilego*.
35. **Times Printing and Publishing Co**. *Historial Mesopotamia.* – Basra: Times Printing and Publishing Co. 1922.
36. [**Valle, Pietro della**]. Viaggi di PIETRO DELLA VALLE, il pellegrino : descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano, divisi in tre parti cioè : La Truchia, La Persia, e l'India, colla vita dell'autore. – Brighton: G. Gancia, 1843. — Volume primo. – 896 p. Volume secondo. – 968.

Иордания (араб. الأردن, англ. Jordan), официальное название **Иорданское Хашимитское Королевство** (араб. المملكـــة الأردنيـــة الهاشـــمية, англ. Hashemite Kingdom of Jordan) – арабская страна на Ближнем Востоке. Столица и крупнейший город – Амман. Государство разделено на 12 мухафаз (губернаторств), которые в свою очередь делятся на 52 района.

История. **География**.

Территория сегодняшней Иордании будучи диффузионной территорией по отношению к автохтонной территории, армянам была знакома с древнейших времен. Возникшие на территории страны общины периодически пополнялись, особенно после возникновения Киликийского армянского царства и появления в регионе крестоносцев.

Тем не менее общины были не большие и каких-либо существенных следов не оставили.

В XX в. общины значительно пополнились в следствии трагических событий геноцида в Османской империи, а затем после создания государства Израиль, с последующими за тем арабо-израильскими войнами. К тому времени в Иордании проживало ок. 6 тыс. армян, из коих ок. 4 тыс. проживало в столице. Во второй половине XX в. в следствии перманентных арабо-израильских конфликтов армяне стали покидать неблагонадежный регион.

Основным центром сосредоточения был и остается Амман[150]. Значительно более мелкие общины имелись также в других городах страны, таких как Маан[151], Эль-Карак[152], Эт-Тафила[153], ныне сохранились малочисленные общины лишь в городах Акаба[154], Ирбид[155], Эз-Зарка[156] и Эр-Русейфа[157] (общей численностью ок. 400 чел.).

---

[150] **Амман** (араб. عمان, англ. Amman) – город, административный центр одноименной провинции (мухафазы) и столица страны

[151] **Маан** (араб. معان, англ. Maan) – город, административный центр одноименного мухафаза.

[152] **Эль-Карак** (араб. الكـرك, англ. Karak) – город, административный центр и крупнейшим населённым пунктом одноимённой мухафазы.

[153] **Эт-Тафила** (араб. الطفيلـــة, англ. At Tafilah) – маленький городок, административный центр одноименного мухафаза.

[154] **Акаба** (араб. العقبـــة, англ. Aqaba) – город-порт

[155] **Ирбид** (араб. إربد, англ. Irbid), город, административный центр одноименного мухафаза.

[156] **Эз-Зарка** (также **Зарка**) (араб. الزرقـاء, англ. Zarqa) – город, административный центр одноименного мухафаза.

[157] **Эр-Русейфа** – пригород Аммана.

В середине XX в. в Иордании проживало ок. 8 тыс. армян [**5**, с. 60; **8**, с. 39]

Ныне в Иордании проживает ок. 3 тыс. армян, из коих в столице ок. 2,6 тыс. [**5**, с. 61]

Церковь. **Образование**.

Армяно-апостольская община Иордании находится под юрисдикцией армянского Иерусалимского патриаршества ААЦ. При церкви функционировали две школы, одна из которых, Гетумян (состояла из детского сада и подготовительных классов), закрылась в следствии эмиграции.

В стране действует также армяно-католическая община, имеющая одну церковь со школой.

Действует также армяно-евангелистская община содержащая одну школу.

Организации.

В Аммане действуют несколько общественных, благотворительных и спортивных организаций, таких как: “Национальный спортивный союз”, “Армянский молодежный союз”, “Культурный союз”, филиал “Общеармянского благотворительного союза” (ՀԲԸՄ) и т. д.

СМИ.

В столице страны издаются два наименования периодики: “Андрадарц” (арм. Անդրադարձ) (1993, орган Национального спортивного союза) и “Св. Фаддей” (арм. Սուրբ Թադեոս) (1997, орган кафедры ААЦ) [**4**, с. 368].

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Иордании

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
1.	*квартал*	Армянский	Djebel Ashrafieh, Hay al-Armani quarter, **Amman** 11118		
2.	здание	Пасторат, епархиальный центр	P.O. Box 186, Djebel Ashrafieh, Hay al-Armani quarter, **Eastern Amman** 11118 Tel.: (962-6) 47-53000 Fax: (962-6) 47-40550		
3.	церковь	Св. Фаддея	P.O. Box 186, Djebel Ashrafieh, Hay al-Armani quarter, 4 **Amman** 11118 Tel.: (962-6) 47-75261 Fax: (962-6) 47-40550	1968	
4.	памятник	Хачкар [**2**, с.79]	Во дворе церкви Св. Фаддея, Djebel Ashrafieh, **Amman**	2005	
5.	мемориальная доска	С шестистрочной надписью на армянском[1] языке	Установлена перед хачкаром, **Там же**	2005	

[1] ԿԱՌՈՒՑԱՒ ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՒ ԾԱԽԻՒՔ / Գէորգ եւ Մարի Տաքէսեաններու / Ի Ցիշատակ իրենց Ծնողաց / Յարութիւն եի Արեւալուս Տաքէսեաններու / Սուրեն եւ Արփինէ Էթեէմէղեաններու / ԱՄՄԱՆ 2005

6.	ограда и ворота	прицерковные	Установлена вокруг епархиального центра, **Amman**		
7.	школа	Гетумян	**Amman**		до 1965
8.	школа	Юзбашьян-Гюльбенкян	Находится рядом с церковью Св. Фаддея, Djebel Ashrafieh, **Amman** Тел.: 4775261	1962	
9.	мемориальная доска	Надпись на трех языках: трестрочная на арабском, и по две строки на английском[2] и армянском[3]	Установлена на ограде, **Там же**		
10.	здание	Клуб “Национального спортивного союза”	Находится рядом с церковью Св. Фаддея, Djebel Ashrafieh, **Amman**		
11.	мемориальная доска	Билингва по четыре строки на армянском[4] и английском[5] языках	Находится в здании Клуба “Национального спортивного союза”, **Там же**	2001	
12.	кафедральная церковь	Армянская католическая	P.O. Box 10046 Djebel Ashrafieh, Hay al-Armani quarter, **Amman** Tel.: (962-6) 77-1331	Осв. 1952	
13.	школа	Свв. Саак-Месроб	При католической церкви, **Amman** Tel.: (962-6) 77-1321		

[2] Armenian Orthodox School and Kinders wrten / Established in 1962
[3] Իւզպաշեան Կիւլպէնկեան Ազգ. Վարժարան / Հիմնադրուած 1962
[4] ՓԱՆՈՍԵԱՆ ՍՐԱՀ / ՍՈՒՅՆ ՍՐԱՀԸ ԿԱՌՈՒՑՈՒԵՑԱՒ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԵԱՄԲ / ՏԷՐ ԵՒ ՏԿՆ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ՀԵՐՄԻՆ ՓԱՆՈՍԵԱՆՆԵՐՈՒ / 2001 ԹՈՒԱԿԱՆ
[5] PANOSSIAN HALL / BUILT BY DONATION FROM / MR. & MRS. HAVHANNES & HERMIN PANOSSIANS / IN THE YEAR 2001

14.	здание	Национальный Местный Совет	Armenian Community Council Hashemite Kingdom of Jordan, **Amman**		
15.	кладбище	Армянское	Djebel Ashrafieh, **Amman**		

Эль-Балка (محافظة البلقاء)[6]

26.	церковь	Св. Иоанна Крестителя	Находится на берегу р. Иордан в 600 м к востоку от предположительного места крещения Иисуса. Baptismal Church of St. Garabed, Shuna al-Janibiyya, **Baptism Site**[7]	Осн. 16.10.2009 Осв. 31.10.2014	31°50'1.35"С 35°33'23.17"В
27.	колокольня	прицерковная	Находится перед входом в церковь с западной стороны, **Там же**	2010-2014	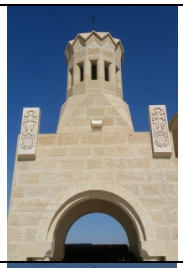
28.	лапидарная надпись	Строительная 9-строчная надпись на армянском и 13-строчная на английском языках[8]	Находится при входе во двор комплекса с восточной стороны, **Там же**	2010	

[6] **Эль-Балка** (араб. محافظة البلقاء, англ. Balqa Governorate) – мухафаза на западе Иордании. Административный центр – Ас-Сальт (араб. السلط). Мухафаза разделена на 5 районов: Al-Balqa, Ardhah, As-Salt, Dair Alla, Shuna al-Janibiyya.

[7] **Место крешения** (англ. Baptism Site) – находится на берегу реки Иордан в 8 км к северу от озера “Мертвое море” в районе Shuna al-Janibiyya мухафазы Эль-Балка (محافظة البلقاء).

[8] Ктитор церкви – доктор Каро Е. Карапетян, построил его сын – доктор Виген К. Карапетян, в память о родителях – Рабели и Арутюна. Архитектор – Артак Гулян.

Սբ Կարապետ եկեղեցիս / կառուցաւ ձեռամբ տօքթոր / Վիգէն Կ. Կարապետեանի. / ուխտիւ եւ բարարարութեամբ / իւր հօր՝ տօքթոր / Կարօ Յ. Կարապետեանի. / ի յիշատակ ծնողաց / Ռաքէլի եւ Յարութիւնի. / յամի տեառն 2010

This St. Garabed / Armenian Apostolic / Church was built / by Dr. Vicken G. Garabedian / according to / the oath and through / the generous donation / of his father / Dr. Garo H. Garabedian / in loving memory of his parents / Rakel and Haroutoune / in the year of the Lord 2010

29.	лапидарная надпись	Строительная надпись по 8 строк на армянском и английском языках	Находится при входе во двор комплекса с восточной стороны, **Там же**	2010	
30.	надпись	Строительная 10-строчная надпись на арабском и 11-строчная на английском языках	Находится во дворе комплекса на восточной стороне между предыдущей надписью и церковью, **Там же**	2014	
31.	ворота		Находятся перед церковью в 65 м на восток, **Там же**	2010-2014	

Список использованной литературы

1. **Աճեմյան Հ.** Յորդանան: Հայերը Յորդանանի մեջ: – Լոս Անճելըս, 1989:
2. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները**. Մաս 3: – Եր.: Անտարես, 2013: – 128 էջ:
3. **Դալլաքյան Կ.** Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ): / Երեվանի «Հրաչյա Աճարան» համալսարանի մատենաշար: – Եր.: 2004: – 287 էջ:
4. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Հորդանան*, էջ 367-368: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: – 732 էջ:
5. **Ղանալանյան Տ.** Հայերի արտագաղթը Հորդանանից, (1950-1970-ական թթ.), էջեր 48-65: // «Արեվելագիտության հարցեր» (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու): Երեվանի պետական համալսարան արեվելագիտության ֆակուլտետ: № 13: – Երեվան: ԵՊՀ հրատարակչություն: 2017:
6. **Մալխասյան Մ.** Հայերն աշխարհում: – Եր., Հեղինակային հրատարակություն: 2007: – 144 էջ:
7. **Ներսեսյան Ն.** Հորդանանի հայ գաղութի դեմքեր և Հորդանանի հայկական եկեղեցիները: // «Յորդանանի հայերը» գիտաժողովի նիւթեր (22-24 Մայիս 2016): Հայկազեան համալսարան: Հայկական Սփյուռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն: – Բեյրութ, 2019: – 519 էջ:
8. **Тер-Мкртичян Л. Х.** Армяне в странах Арабского Востока на современном этапе. *Научно-популярный очерк.*/ АН СССР Институт народов Азии, АН АрмССР сектор Востоковедения. – М.: Изд. Наука. Главная редакция восточной литературы. 1965. – 60 с.

Сдана/Հանձնվել է՝ 02.04.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 06.04.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 07.04.2020

«Զարթօնք» օրաթերթը

Սարգսյան Ս. Թ.
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, Հայաստան)
sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ սփյուռքահայ մամուլ, Ռամկավար-ազատական կուսակցություն, «Զարթոնք» օրաթերթ

Газета “Зартонк”

Саргсян С. Т.
Институт истории НАН РА (Ереван, Армения)
sargsyansuren@yandex.ru

Резюме: За последние 225 лет изданные в разных частях света более чем 4000 периодические издания на армянском языке являются неотъемлемой частью нашего народа и весма важно изучение их истории. Армянская периодика тесно связана со всеми сторонами армянской жизни – общественно-политической мысли, культуры, армянского языка и литературы. В свою очередь, историческая судьба армянского народа оставила неизгладимы след на периодические издания.
Положение и уровен прессы армянской диаспоры 1920-ые годы были прямо пропорциональны уровню духовно-культурного развития и жизни страны. В процессе поиска, формирования и становления армянской периодики, в 1937 году по инициативе М. Таматяна и под редакцией В. Текеяна в Бейруте начинает выохить в свет официальный орган Партии рамкавар-азатакан газета “Зартонк”. Гдавной задачей газеты являлось служение делу сохранения армян, обеспечение связи с родиной и стремление к справедливому решению Армянского вопроса (Ай дата). Преодолевая многие трудности, за все годы своего существования газета с честью выполниоа свою миссию.
Ключевые слова: пресса армянской диаспоры, Партия рамкавар азатакан, газета “Зартонк”

Newspaper “Zartonk”

Sargsyan S. T.
Institute of history of NAS RA (Yerevan, Armenia)
sargsyansuren@yandex.ru

Abstract: Over the past 225 years, more than 4000 periodicals published in different parts of the world in Armenian are an integral part of our people and it is important to study their history. Armenian periodicals are closely connected with all aspects of Armenian life - socio-political thought, culture, the Armenian language and literature. In turn, the historical fate of the Armenian people has left an indelible mark on periodicals.
The position and level of the press of the Armenian diaspora of the 1920s were directly proportional to the level of spiritual and cultural development and life of the country. In the process of searching, forming and establishing the Armenian periodicals, in 1937, on the initiative of M. Tamatyan and edited by V. Tekeyan, the official organ of the Ramkavar-Azatakan Party “Zartonk” newspaper began to be published in Beirut. The newspaper’s main task was to serve the cause of preserving the Armenians, ensuring communication with the motherland and striving for a fair solution to the Armenian issue (Hay Dat). Overcoming many difficulties, for all the years of its existence, the newspaper has fulfilled its mission with honor.
Keywords: press of the Armenian diaspora, Ramkavar Azatakan party, “Zartonk” newspaper

Աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների նման, XVIII դարից սկսած հայերի գոյության անբաժանելի մաս է եղել մամուլը: 1794թ. հոկտեմբերի 16-ին լույս տեսած Հ. Շմավոնյանի «Ազդարար» թերթով սկզբնավորված հայ պարբերական մամուլի պատմությունը բազմատեսակ է և բազմաշերտ: Անցած 225 տարիների ընթացքում Հայաստանում և աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվել են 4000-ից ավելի պարբերականներ, որոնք անգնահատելի նպաստ են բերել հայ ժողովրդի, հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ու հոգեկերտվածքի ձևավորման գործում:

Հայ ժողովրդի մտավոր ու հասարակական կյանքի զարգացման գրեթե բոլոր փուլերում՝ XVIII դ. վերջից մինչև մեր օրերը, հայ մամուլը սերտ աղերսներ ունի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի դրսևորումների ու զարգացման հետ: Բացի լրատվամիջոցի իր գործառույթից, այն եղել է որոշակի գաղափարախոսություններ կրող և քարոզիչ: Լայն իրազեկությամբ, հասարակական կյանքի, մշակույթի,

հայոց լեզվի ու հայ գրականության վերաբերյալ հրատապ ու հարուստ հրապարակումներով մամուլը մշտապես կարևոր տեղ է գրավում հատկապես վերջին երեք հարյուրամյակների պատմության մեջ:

Իր հերթին, հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրն էլ անջնջելի դրոշմ է դրել մամուլի բնույթի վրա: Նվաճողների անմարդկային վերաբերմունքն ու կոտորածները, շարունակական թալանը, գաղթօջախների և դրան հաջորդած Սփյուռքի առաջացումը հայության տնտեսական ու քաղաքական կյանքի, մշակութային արժեքների ստեղծման համար տարբեր պայմաններ են ստեղծել:

Մամուլը սերտ առնչություններ ունի պատմության, փիլիսոփայության, մանկավարժության, արվեստի, տնտեսագիտության և այլ հասարակական բնագավառների հետ, որոնք կազմում են մամուլի պատմության բաղադրիչները: Մամուլի պատմության հետազոտական տարածքը՝ պայմանավորված աշխարհագրական և քաղաքական բաժանման սկզբունքներով հանդերձ, ունի նաև համազգային ընդգրկումներ: Միշտ մեկնակետ ունենալով բնաշխարհը հայ մշակույթը, հասարակական-քաղաքական միտքը և մամուլը, պատմական մի շարք իրողությունների արդյունքում իրենց հետագա զարգացումն ապրեցին բնաշխարհից դուրս՝ Եվրոպայում, Մերձավոր Արևելքում, Ռուսաստանում, Ամերիկայում և այլուր:

Ճակատագրի բերումով գաղթաշխարհն ու Սփյուռքը ծնվել և մեծ ի մասամբ սնվել են արևմտահայության հաշվին: Սփյուռքահայ մամուլն էլ, ըստ էության, լինելով արևմտահայության օրգանական ժառանգորդը, ավանդույթների կրողն ու շարունակողը՝ միշտ եղել է հայրենիքի կողքին և սատարել նրան: Սակայն 1920-ական թթ. երկրորդ կեսից, բոլշևիկյան կոպիտ մերժողականության հետևանքով Սփյուռքը գրեթե զատվեց նրանից և այդ վիճակը որոշ տատանումներով պահպանվեց մինչև 1960-ական թվականները:

Գաղթաշխարհի սփյուռքահայ վերափոխված մամուլի և հայ գաղթավայրերի սփյուռքացված իրականությունը հայ ժողովրդի պատմության անքակտելի, այն ամբողջացնող և նրա առանձնահատկությունը բնութագրող կարևոր բաղադրիչ է: Տասնամյակներ շարունակ Սփյուռքն ու մամուլը մեկը մյուսով են ապրել, որովհետև «առանց մամուլին՝ հայը չէր կրնար այլևս հայ մնալ» [**1**]: Մամուլի ուսումնասիրությունը «օժանդակում է ամբողջացնելու մեր ժողովրդի պատմությունը, մասնավորապես սփյուռքահայության պատմությունը» [**2**], զանի որ Սփյուռքի թելադրած հարցերն ու խնդիրներն իրենց արտահայտությունը գտան մամուլի օրգաններում:

Հին ու նորաստեղծ թերթերը, հանդեսներն ու ամսագրերը «մեր ժողովուրդը կապեցին իր մայրենի լեզուին, Կոմիտասեան երաժշտութեան, Անդրանիկի յեղափոխականութեան, Էջմիածնի սրբութեան, իր պատմութեան ու մշակույթին» [**3**]: Դարձան Սփյուռքի նոր իրականության արտացոլողները. «անոնք կերպով մը ընդհանուր հսկիչն են կեանքին, եւ յաճախ ալ կարապետը» [**1**]: Մամուլի էջերում շոշափվում ու արծարծվում էին կարևորագույն՝ դավանաբանական, ազգային, կենցաղային և սոցիալական հարցեր, ասպարեզ էին գալիս ազգային և սոցիալ-բարոյական այուժեներով ստեղծագործություններ: Գաղութահայ մամուլի օրգանական շարունակությունը լինելով՝ Սփյուռքում ձևավորվում էր նորը, որը ո՛չ ժամանակակցին էր նման, ո՛չ արևմտահայ մամուլին:

Սփյուռքահայ մամուլը ձևավորեցին աշխարհագրական, քաղաքական, տնտեսական ու հոգեբանական նոր պահանջներն ու գործոնները: Սկզբնական շրջանում իրենց ուրույն դերը խաղացին հատկապես ֆրանսահայ և ամերիկահայ գաղթօջախները: Այդ շրջանում ձևավորվել էր լրագրողական սերունդ, որը եկել էր ոչ միայն շարունակելու նախորդ՝ եղեռնից «վերապրող» սերնդի ավանդույթները, այլև ստեղծելու ժամանակի հրամայականն ու արտահայտությունը հանդիսացող նոր արժեքային լրագրություն: Այդ շրջանի մամուլին հատուկ էր մեծաթիվ գրողների, ուսուցիչների և այլ մտավորականների մասնակցությունը թերթերի խմբագրմանը: Ռամկավար մամուլի դեպքում նրանց թվում էին Վահան Թեքեյանը, Վահե Վահյանը, Միքայել Կյուրճյանը, Վահե Հայկը, Անդրանիկ Ծառուկյանը, Սիմոն Սիմոնյանը, Մինաս Թեոլեոլյանը և ուրիշներ:

Ընդհանուր առմամբ, սփյուռքահայ մամուլի վիճակն ու մակարդակը, չնչին բացառություններով, ուղիղ համեմատական էին տվյալ երկրի հոգևոր-մշակութային զարգացածության աստիճանին ու կենսամակարդակին: Զանգվածային լրատվության կարևորությունն ի հայտ եկավ այն ժամանակ, երբ սփյուռքահայ կյանքի խնդիրները, իրենց զանազան կողմերով ու տարողությամբ, արծարծվեցին դրա միջոցով և համարժեք արձագանք ստացան գաղութահայության կողմից:

XX դարի 20-30-ական թթ. աստիճանաբար արագացավ ինչպես Սփյուռքի, այնպես էլ սփյուռքահայ մամուլի ձևավորման ու կայացման գործընթացը: **Սփյուռքահայ մամուլի պատմությունը** պայմանականորեն **բաժանվում է երեք՝** ա) Սփյուռքահայ մամուլի փնտրտուքի, ձևավորման ու կայացման, բ) ինքնա-

հաստատման, գ) համընդհանուր զարթոնքի **փուլերի**:

Սփյուռքահայ մամուլի փնտրտուքի, ձևավորման ու կայացման փուլում գաղութահայ մամուլի հենքի վրա տեղի ունեցավ մամուլի սփյուռքացման, վերարժևորման գործընթաց: Ժամանակագրական առումով այս փուլը ներառում է 1920-1940-ական թթ. վերջերը՝ տևական մի ժամանակահատված, երբ հայ ժողովրդի համար «փակվեցավ արտագաղթի եւ պանդխտության ողբալի շրջանը եւ ծնեցավ հույսը Մայր Հայաստանի խանդակաթ գիրկը վերադառնալու» [**4**]: Ավելի առանձնահատուկ էին հատկապես 1930-1940 թվականները, որոնք «կը նմանին պայթելու աստիճան լեցուն, սեղմուած ու ծանր պարկի մը, որուն մէջ խառն ի խուռն թխմուած են անհաւասար արժէքով հակասական գոյքեր, պիտանի եւ անպէտ իրեր, ոսկին ու ժանգոտ թիթեղը, թանկագին մետաքսն ու անմաքուր լաթը, տեղ տեղ՝ չորցած արիւնի հետքերով…» [**3**]: Այդ շրջանում էր, որ նախկինների կողքին սկզբում զուսպ ու վախվորած, հետագայում ավելի համարձակ ու հավակնոտ սկսեցին լույս տեսնել զգալի թվով նոր պարբերականներ: Անկախ ուղղվածությունից, նպատակներից և տպագրության վայրից, դրանք հիմնականում բաժանվում էին վեց խմբի՝ կուսակցական, եկեղեցական, չեզոք, հայրենակցական, երգիծական և մանկական:

Համեմատաբար մեծ թիվ էին կազմում կուսակցական՝ ՌԱԿ, ՍԴՀԿ, ՀՅԴ և համայնավարական պարբերականները: Բավական է նշել, որ մեր օրերում հայ ավանդական կուսակցությունների կարևորագույն և գլխավոր համարվող պարբերականների մեծ մասը հիմնադրվել է հենց այս շրջանում: Դրանցից մեկը Ռամկավար ազատական կուսակցության (ՌԱԿ) պաշտոնական օրգան, ազգային, հասարակական-քաղաքական և գրական **«Զարթօնք»** օրաթերթն էր[1]:

Հայ ժողովրդի «մտածումներուն, մարտընչումներուն, իտէալներուն հարազատ մարմնացում» [**5**] ՌԱԿ-ը կազմավորվեց 1921թ. հեղափոխական, գաղափարական ու մշակութային հարուստ ժառանգության տեր Հայ սահմանադրական ռամկավար, Ժողովրդական և Վերակազմեալ հնչակյան կուսակցությունների ու 1919թ. ամռանը Փարիզում կազմավորված Հայ ազգային ազատական միության միավորման արդյուքում: Դա ուղղակի շարունակությունն էր այն վեհ գործի, որի ճանապարհին շատ հայորդիներ էին զոհվել և հիմնադրությանը հաջորդած տարիներն այդ միության կենսականության վկաները դարձան:

Լիբանանում ապաստանած հայրենաբաղձ, շինարար ու վեհանձն հայ ժողովուրդը կարողանալով թոթափել ցեղասպանության մղձավանջը և ուղղելով մեջքի գոյատևման պայքարում և «կը փափակէր հայ կեանքէն ներս, այլեւս հրամայական պահանջ մըն էր ազդու ձայներ արձակել, այսինքն խօսքը, մանաւանդ տպագիր խօսքը թերթի, այն էլ օրաթերթի էջերէն պէտք է երթար հասնելու հայ ընթերցողներուն» [**6**]: Այդ թերթերից էր «հերոսական պայքարներու եւ անհամար զոհողութիւններու ծնունդ «Զարթօնքը», որ «հրատարակութեան առաջին օրէն ի վեր, հպարտօրէն կը շարունակէ իր յաղթական ընթացքը, եւ լիովին կը կատարէ իրեն վստահուած ազգանուեր առաքելութիւնը» [**7**]: Այն շատ զրկանքներ ու հարձակումներ հաղթահարելով հիմնադրվեց ճշմարիտ խոսք ասելու, մամուլի բարոյական վարկը բարձր պահելու, ազգային շահերը և «հայ բարոյականը, ճշմարիտ խօսքին իրաւունքը պաշտպանելու, առաքելությամբ: Ինչպես նաև՝ իրականացնելու համար չորս գլխավոր նպատակներ՝ «հայութիւնը դարձնել իր բնական երկրին հաւատարիմ քաղաքացի. երկրորդ՝ հայութիւնը հայ պահել, երրորդ՝ հայութիւնը սրտով կապել Հայաստանի, իսկ չորրորդ՝ հետապնդել անկորնչելի ու արդար Հայ Դատը» [**5**]:

Որոշ ընդհատումներով թերթը լույս է տեսնում 1937 թվականից Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութում: Սփյուռքում օրաթերթը «հանրային ծառայութեան ձեռնարկ մըն է եւ ճշմարտութեան խուզարկումի միջոց մը», որը հանրությանը տեղյակ է պահում տեղական ու համաշխարհային անցուդարձերին [**8**]: «Զարթօնքը» հրատարակելու նախաձեռնողներն են եղել «հայ ազատագրական պայքարի ամենէն տիրական, յանդուգն, կորովի դեմքերէն՝ Միհրան Տամատեանը» [**5**] և Հովսեփ Սեքսենյանը: Արտոնատերը և առաջին պատասխանատու տնօրենը՝ Բարունակ Թովմասյանը: «Պատգամավորականին հաջորդած եռամյա ժամանակահատվածը նշանավորվեց մի քանի ձեռքբերումներով, որոնցից ամենաէականը Լիբանանի շրջանակի ստեղծումն էր և «Զարթօնք» թերթի հիմնադրումը»,-գրում է ՌԱԿ-ի կենսագիրներից Կ. Դալլաքյանը, ապա ավելացնում. «հետագա մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում ՌԱ կուսակցության ճակատագրում այդ թերթին կարևորագույն պատմական դերակատարություն վիճակվեց» [**9**]:

«Զարթօնքը» հրատարակելու նախաձեռնողներն են եղել «հայ ազատագրական պայքարի ամենէն տիրական, յանդուգն, կորովի դեմքերէն՝ Միհրան Տամատեան» [**5**], որն իր Իր

[1] Մոտ ապագայում նախատեսում ենք «Զարթօնք» թերթին նվիրված ծավալուն ուսումնասիրություն հրատարակել, ուստի կան հարցեր և հիմնախնդիրներ, որոնց չենք անդրադարձել այս հոդվածում:

փառաւոր անցյալով, մտքի լայն ու խորունկ պաշարով, զորավոր ու համակրելի անհատականությամբ, բոլորին վստահություն էր ներշնչում և Հովսեփ Սեքսենյանը: Թերթի առաջին խմբագիրն է եղել արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծ, մեր ժամանակների հայ հոգու մեծագույն երգիչ և «հայ լրագրութեան ամէնէն կշռադատ աշխատաւորներէն» Վահան Թեքեյանը: Լայնախոհ մտավորական, որը ոչ միայն խորապես զգում էր ժամանակը, այլև դրա միջով ու միջոցով ընդհանուր գծերով տեսնում կամ առնվազն կանխազգում էր գալիք օրը: Տարբեր տարիների ընթացքում թերթի խմբագիրներ են եղել Լևոն Թյությունճյանը, Երվանդ Քեշիշյանը, Հովհաննես Պողոսյանը, Հակոբ Դավիթյանը, Միքայել Նաթանյանը, Գրիգոր Բեքերեջյանը, Համբարձում Գումրույանը, Գերսամ Ահարոնյանը, Հակոբ Ավետիքյանը, Պարույր Աղպաշյանը, Պայծիկ Գալաջյանը, Սևակ Հակոբյանը [**8**]:Նրանց մեծ մասը Սփյուռքի պայմաններում «ամէնէն զոհաբերող, ամէնէն տարապարհակ աշխատանք կատարող անձ է, որ ամէն օր կը սպառէ իր աչքին լոյսը եւ կը հալեցնէ իր միտքին իւղը…» [**5**]:

Սեփական ժողովրդին ողջ կյանքը նվիրաբերած Մ. Տամատեանը, գրում է թերթի հիմնադիր անդամներից Բ. Թովմասյանը, «Հակառակ իր յոգնած մարմնին եւ յառաջացած տարիքին, ընդունեց շարունակել ազգային նուիրումի գործը՝ ձեռնարկելով թերթի հրատարակութեան», սակայն «չկրցաւ իրականացնել իր ծրագիրը հիւանդութեան պատճառով» [**5**]: Սակայն ժամանակի հետ գնալով ավելի էր զգացվում այդպիսի հրատարակության անհրաժեշտությունը: Գաղափարակիցների խորհրդակցական ժողովում, որին մասնակցում էին «Հմայեակ Գրանեանը, Յովհաննէս Սեքսենեանը, Միքայէլ Նաթանեանը, Յակոբ Թորոսեանը, Ներսէս Շիրինեանը, Կարապետ Ապաճեանը, Մկրտիչ Մսըրլեանը, Տոքթ. Տ. Պեզիրճեանը, Տոքթ. Յովսէփ Եոզոպթլեանը եւ Բարունակ Թովմասեանը» [**5**] որոշում են հրատարակել թերթը:

Ռամկավար ազատական կուսակցության պաշտոնաթերք «Զարթօնքի» կոչման ու ապագայում ծավալելիք գործունեության մասին լավագույնս պարզաբանվում է Վ. Թեքեյանի հեղինակած անդրանիկ խմբագրականում [**10**]: Երկար քննարկումների արդյունքում ծնվեց թերթը կոչված է «նախ լուր տալու, յետոյ լոյս տալու և խաղաղութիւն բերելու հայ ժողովուրդին, օգնելու համար խաղաղութեան և ոչ թէ կռիւի գործին, որմէ կշտացած և ուժասպառ է Հայ կեանքը», ասված է խմբագրականում [**11**]: Թերթը պետք է ճշմարտության հենքի վրա ի մի հավաքի հայությանը և առողջացնի, շարունակում է թերթը:

Հայության ազգային դաստիարակությունը, գրում է հեղինակը, կիսատ մնաց մեր կամքից անկախ, պետք է շարունակվի, որպեսզի ժողովուրդն ապագա ունենա: Կարևոր է սակայն գիտակցել, որ ունենք այդ դաստիարակության պահանջը և չդիմադրենք դրան: Պակաս կարևոր չէ նաև այն, որ մեր սեփական կամքով ազատորեն ընդունենք, մարսենք և գործածենք մեր այնքան դժվարությամբ ձեռք բերած դաստիարակությունը և խուսափենք առաջնորդվել ուրիշների կարծիքներով: Նկատի առնելով, որ այդ դաստիարակությանը նպաստող հանգամանքներն են՝ մեր հերոսական պատմությունը, աշխարհընկալումները, հայերի տեղն ու դերը աշխարհում, քրիստոնեական օրենքները, մասնավորապես պատվիրանները, մեր ավանդույթներն ու ազգային արժեքները, լեզուն, գրականությունը, կրթական հաստատությունները և այլն:

Հարկավոր է նաև չգոհանալ այս արժեքների լոկ պահպանությամբ, ասված է այդ նույն խմբագրականում, այլ անհրաժեշտ է մաքրել դրանք և հոկել, «նորոգել ու թարմացնել, զօրացնել ու քալեցնել ժամանակին հետ, մէկ բառով՝ զանոնք երիտասարդացնել» [**11**]: Նոր, երիտասարդ մարդկանց ներգրավել ազգային գործերում և դրանով սահուն ապահովել սերնդափոխությունը: Հեղինակն ընդգծում էր նաև հյուրընկալ Լիբանանի հանդեպ «հաւատարիմ և ուղղամիտ քաղաքացիի, անոր ամբողջ ժողովուրդներուն հանդէպ սրտակից բարեկամի», ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանի «բարիքին ու մեծութեան միայն ցանկացողի դիրքը» պահպանելու անհրաժեշտությունը:

Այնուհետև պարզաբանվում է, որ «Զարթօնքը» երկու տարի առաջ պետք է լույս տեսներ «մեր մեծանուն առաջնորդին և բարեկամին Պ. Մ. Տամատեանի կողմէ», սակայն նրա կրկնված հիվանդության պատճառով դա հնարավոր չեղավ անել:

Թերթի անդրանիկ համարում տպագրվեց նաև Մ. Տամատյանի այդ առիթով գրված նամակը, որում հեղինակը նշում է, թե դա իր և իր բարեկամների համատեղ նախաձեռնությունն է եղել, որպեսզի հնարավոր դառնա գաղութում գաղափարական մենատիրության հաղթահարումը: Այնուհետև մեծ հեղափոխականն ու ազգային գործիչը բոլոր բարեկամ-գաղափարակիցներին ուղղում է իր շնորհավորական ուղերձն ու թերթի լույսընծայման առիթով մաղթում, որ թերթը գաղութի «ստուար մեծամասնութեան ներքին կեանքի մէջ շինարար անդորրութեան եւ արտաքին աշխարհի հանդէպ

խոհեմ ու արժանավայել ընթացքի մը ուղղութիւնը» հաստատի [**12**]:

«Զարթօնքը» ավելորդ պերճանքի թերթ չէր, այլ «**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՀԱՆՋՔԻ**» ծնունդ, որ կոչուած էր հակադարձելու «Հայրենիքի դէմ արձակուած սուտն ու զրպարտութիւնը», հեղաշրջել այն տխուր կացությունը, որ «Հայաստանը աւելի ատելի կը ներկայացուէր քան Թուրքիան, խափանել չարիքը եւ երեւվան բերել ճշմարտութիւնը» [**13**] (ընդգծումը հեղինակինն է):

Թերթն առաջին իսկ օրվանից դրական դիրքորոշում որդեգրեց Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ և պայքար ծավալեց հակախորհրդային դիրքորոշում ունեցող քաղաքական ուժերի դեմ: Հրատարակությունը ձեռնարկելու շրջանում Սփյուռքում տիրող իրավիճակի, այն բարելավելուն և ազգային միաբանություն ստեղծելուն ուղղված ջանքերի ու թերթի անցած բեղմնավոր ուղու մասին ճիշտ պատկերացում կազմելուն լավագույնս կնպաստի անդրանիկ համարում տեղ գտած անժամանցելի «Հաճոյք է պատասխանել «Զարթօնք»-ի կոչին» հրապարակումը [**13**]:

Այդ շրջանում հայ միտքը հիմնականում թերթերով էր սնվում և որ դրանք ժողովրդին դիմելու գլխավոր ամբիոներն էին, միաժամանակ՝ գրականության անդաստանը և գիտելիքների գլխավոր աղբյուրը: Հիրավի, «որքան աւելի ծանր պիտի ըլլար մեր պանդուխտի առօրեան, որքան մութ պիտի ըլլար մոր երդիքը եւ որքան պիտի մսէր մեր հոգին, եթե չլլար Հայ Թերթը» [**8**] և իր հիացմունքն է արտահայտում «թուղթի փառքին»: Հայկական հարցն ու հայ դատն անգամ հեղինակի կարծիքով նահանջել ու ամփոփվել էին թերթերի էջերում: Որևէ ազգօգուտ գաղափար, գրում է հեղինակը, որ «կը ծնի հայ մտքի մը մէջ, երբ դժուար է որ վերածուի գործի, փութով կը վերածուի յօդուածի մը կամ խմբագրականի մը՝ գտնելու համար իր վերջը» [**8**]:

Լուրջ գրականությունն ու արվեստը նահանջում էինն, արձանագրում էր հեղինակը, որովհետև դժվար ու ժամանակատար էր դրանք լույս աշխարհ բերելը: Այդ պատճառով թերթեր հրատարակելն ավելի էր կարևորվում, քանի որ «անոր մատակարարած սնունդէն կախում ունի ժողովուրդին մտքի առողջութիւնը» [**8**]:

Մեր սերնդակիցները, կարդում ենք հոդվածում, ինչպես հանապազօրյա հացը վաստակելուց երկար չէր կարող մտածել, այնպես էլ՝ իր մշակութային պաշարն ապահովելու և «կացութեանց անորոշութիւնը եւ վիճակներու անապահովութիւնը զմեզ բոլորս ալ դարձուցած են պատեհապաշտ» [**8**]: Իրենք՝ հեղինակի ասելով, վաղվա օրվա նկատմամբ չունեին այն վստահությունը, որ ունեցել էին իրենց նախորդները: Ակնհայտ էր, որ յուրաքանչյուր գաղութ պարտավոր էր իր միջավայրի պայմաններին համապատասխան առաջ ընթանալ, քանի որ դրանք միմյանցից տարբերվում էին: Այդ տարիներին նրանք առաջ էին ընթանում որպես հայեր, բայց լավ չէին պատկերացնում իրենց հիմնական ուղղությունը: Նույնիսկ չէին կարողանում համաձայնության հանգել հիմնական ու էականի հարցերում: Հետևաբար հայ մամուլն էլ շատ դեպքերում ավելի շատ անմիջական նպատակներ էր հետապնդում, քան «թէ ազգային համայն կեանքի զօրացման եւ միօրինակ հասունութեան կրնայ նպաստել» [**8**]:

Միտք զարգացնել և հոգին ազնվացնել, այսինքն՝ նախորդ սերունդների նման ազգն առաջնորդել, գրում է հոդվածագիրը, մաշած բարոյախոսության պես էր հնչում: Ժողովուրդի մեջ թափանցելը, պարզաբանում էր հեղինակը, նրա ներքին ապրումների վերլուծությունը և գրականության միջոցով «կեանքը ինչպէս որ է», ներկայացնելու համար ամենապակասը Զոհրապ պետք էր լինել, ապա ցավով ավելացնում, որ հայոց լեզվի հարստացման և ոճի գեղեցկացման ուղղությամբ ճիգերն էլ էին մոռացվել: Պեղումների միջոցով հայ մտքի ստեղծագործությունները և ցեղային արժեքները հայտնաբերելը, որ կատարեցին նախորդ դարի պատմաբան-բանասերները, «այսօր անշահ աշխատանք մը միայն կը կարծուի» [**8**]:

Պատմական էքսկուրս կատարելով հեղինակը գրում էր, որ XIX դարն ազգային առաջադիմության և մշակութային զարգացման շրջան էր, որը հաճախ անվանում էին «Ազգային Սահմանադրութեան» կամ պարզապէս՝ Պոլսական շրջան: Երբ կարևոր դեր ունեն հայ մամուլը, դպրոցը, թատրոնն ու երաժշտությունը: Անգին գանձեր էին պարունակում այդ շրջանում հրատարակված «Արեւելեան մամուլ»-ի, «Արեւելք»-ի, «Մասիս»-ի, «Հայրենիք»-ի, «Լոյս»-ի «Բիւզանդիոն»-ի հավաքածուները, գրում էր հեղինակը, որոնցից արտատպումներ կատարելը հիանալի դաստիարակչական արդյունք կարող են տալ մեր ժողովուրդի զարգացման համար: Դրանք բազմապատիկ ավելի արժեքավոր էին, քան աղքատ ոգով գրված մերօրյա խղճուկ շարադրանքները, որոնցով լցված էր հայ մամուլը:

Այդ շրջանի թերթերում, շարունակում է հոդվածագիրը, հայհոյանք ու ոչնչացնող քննադատություն չկար: Բոլորը լծված էին ազգային աշխատանքի, ամենուրեք առաջդիմություն կար և վերելք, որն, ավաղ, երբեմն ժողովրդի լուրջ հակակշռի պակասից մինչև խենթության էր հասնում: Այդ շրջանում ավելի է հղկվում աշխարհաբարը: Դարերով մոռացված գավառի հայությունը սկսում էր հարաբերվել մշակույթի կենտրոնների հետ: Հայ ժողովրդի

ձեռքբերումներն ու բարձրագույն արժանիքները ներկայացվում էին օտարներին: Նոր սերունդն անցյալից վերագտնում էր իր ցեղի մայր երակը և սկսում դրանից «նոր կեանք ըմպել»: Աստիճանաբար հստակեցվում էր ազգային իդեալը և հայն սկսում էր առաջ ընթանալ վստահ ուղիներով: Անցյալի կամ ներկայի «վրայ ափսոսանքի մը համար չէ որ կը գրուին այս տողերը» [**8**], պարզաբանում էր հոդվածագիրը ապա շարունակում. «Մեր սերունդին մէջ ալ քիչ-քիչ երեւան կու գան ուժեր» [**8**]: Միայն թե առողջ կորովի որոշ պակաս կար, արձանագրում էր հոդվածագիրը, որը միայն քաղաքական և նյութական պայմանների հետևանք չէր, այլ այն որ դեռ հստակ չէր մեր ազգային գերագույն իդեալը հանուն որի ներդրվեր համազգային ուժն ու կորովը:

Նախկինում այդ իդեալը ազգային ազատության գաղափարն էր, որի դրական լուծման գործին «լծուած էր Ազգին ուժը ամբողջութեամբ՝ արդիւնաբեր ստեղծագործ աշխատանքով» [**8**]: Այսօր, եզրակացնում էր հեղինակը, մեր «թոյլ վիճակին պատասխանատուն միաւորիչ համազգային իտէալի պակասն է: Չունինք բոլորին կողմէ ընդունելի միութեան գետին մը» [**8**]: Եկեղեցի՞ն, արդի Հայաստա՞նը, թրքահայ դա՞տը, զուտ մշակութային աշխատա՞նքը, թե աշխարհաքաղաքացու և համայնական գաղափարները, հարցնում էր հեղինակը: Դրանցից որի՞ն պետք է նախապատվություն տար հայ ժողովուրդը, խիստ կարևոր է: Քանի որ ամեն թերթ մի բան էր ջատագովում, գրում է հոդվածագիրը, դրա համար էլ «դեռ չէ ընտրուած գաղթահայութեան մեծագոյն շահերուն ուղեգիծը, որուն հետեւին բոլորը» [**8**]:

Կարելի չէր հանդուրժել այս կացութիւնը: Պէտք էր «յեղաշրջել կացութիւնը և երեւան բերել ճշմարտութիւնը» և այդ դերն ստանձնեց ՌԱԿ-ն իր պաշրոնաթերթով. «Մեծ ճիգերու եւ զոհողութիւններու երկունքէն ծնաւ «Զարթօնքը», որուն կոչումն ու առաքելութիւնը հայ ժողովուրդին եւ հայրենիքին շահերուն ծառայելն էր» [**7**]:

Հարկավոր էր ավելի ընդլայնել հիմնախնդիրները, որպեսզի հնարավոր դառնար ազգային միության հիմքը գտնելու համար, քանի որ ազգը պատեհապաշտությամբ միշտ չի կարող ապրել և մի օր պիտի գտնի իր հաստատուն խարիսխը: Պետք էր հավատալ դրան, հավատալ հայ ժողովուրդի իմաստությանը, նրա մնայուն արժեքներին, նրա վերազարթումի կարողությանը և ստեղծագործելու ուժին: Իսկ գաղթահայ մամուլը պիտի դադարեր ներքին պայքարից և կարողանար ազգային դաստիարակության հիանալի դեր կատարել: Կարող էր կորուստից փրկել հայրենի աշխարհից բերված հիշատակները: Աշխարհի բոլոր կողմերում ցրված հայությանը տեղյակ պահել միմյանցից: Սորվեցնել տեղի ժողովուրդների հետ բարիդրացիական հարաբերություն հաստատել: Այնպես որ, եզրակացնում է հոդվածագիրը, «Կ՚արժէ հրատարակել թերթ, եթէ ան այս ճամբաներով պիտի ջանայ մօտեցնել հայ միտքը քիչ մը աւելի դէպի ազգային ամբողջականութիւն»: Մի բան, որ իսկապես կատարում էր «Զարթօնքը» երկար ժամանակ:

Հիրավի, օրվա հրամայականի ծնունդ էր թերթը, որը կոչված էր գաղութը փրկել հայրենադավությունից: Եվ իսկապես էլ արաբական տպարանում մեծ դժվարությամբ լույս տեսած «Զարթօնքը» ռումբի տպավորություն թողեց: Դրա հրատարակությունը «օրինաբեր զարթօնք եղաւ ամբողջ գաղութին, որ սուտի ու կեղծիքի թմբիրի մեջ թաղուած էր» [**7**]: Այն քաջամարտիկ առաջապահը եղավ պայքարի առաջին գծի վրա և անվարան պաշտպանեց հայրենիքը: Հայրենասիրության դրոշակակիրը եղավ և հայրենիքի իրականությամբ ջերմացրեց ու խանդավառեց հայ զանգվածների սրտերը: Գունաւոր ակնոցով չնայեց հայրենիքին. «առանց բաժնելու հայրենիքին տիրող ռեժիմը, հռչակեց, որ բոլոր ժամանակներու համար հայրենիքը գերագոյն և անսակարկելի սրբութիւն է»[2]:

Հայրենական պատերազմի տարիներին «Զարթօնքը» լուսաբանել է խորհրդային, ինչպես նաև դաշնակից բանակների ռազմական գործողությունները, մերկացրել գերմանական ֆաշիստների նվաճողական և հակամարդկային գործողությունները: Եոպատերազմյան տարիներին ջատագովել և լավագույնս նպաստել է հայրենադարձությանը, օժանդակել Հայաստան-Սփյուռք կապերի ամրապնդմանը, էջեր տրամադրել գիտության, մշակույթի, լուսավորության և այլ բնագավառներում հայրենիքի բարգավաճումը պատկերող նյութերին, տպագրել հայ և խորհրդային հեղինակների գեղարվեստական ստեղծագործություններն ու տարաբնույթ հոդվածները: Առաջին օրվանից «Զարթօնքը» կարողացավ ըմբռնել, որ պատմական անողոք իրադարձությունների հետևանքով հայ ժողովուրդը «կը ներկայացնէ երկու անջատ գոյավիճակ, Հայրենիքի եւ Սփիւռքի մէջ» [**14**]: Որ դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իրենց ուրույն հարցերը, որոնց լուծումը կարելի է ապահովել միայն սեփական միջոցներով: Առօրյան, անցողականն ու մանրուքը չմոլորեցրին թերթին, որի գոյության փաստը կազմեց առանցքը կազմեցին հզորացող Հայրենիքը և մեր ժողովրդի «միավորումն ու

[2] Բոլոր ժամանակներու համար հայրենիքը գերագոյն և անսակարկելի սրբութիւն է:

քաղաքական ճակատագրին ապահովումը» որպես վերջնական նպատակ:

Հայոց պատմության տարողությամբ և նշանակությամբ կարևորագույն իրադարձություններից **Հայրենադարձության շարժման** հավատավոր ջատագովը եղավ թերթը և «խոսեց խիզախորեն ու նաև խոհեմությամբ: Չդադարեց դատապարտել եղեռնը և միացավ եղեռնագործների ժառանգներից հատուցում պահանջող հավաքական ձայնին» [**14**]:

«Զարթօնքը» «**կորսված հողերի** իրավատեր համարեց համայն հայությանը» և որպես արդարացի պահանջ համարեց կորսված նահանգների վերամիացումը Հայաստանին: Միաժամանակ չտարվեց պատրանքներով, թե հոդվածներով ու հուշագրերով կարելի շահել մի դատ, որի լուծումն աշխահի հզորներից է կախված: Պարկեշտորեն նշեց, որ իրենց ճիգերն ուղղված են հարցը մոռացությունից փրկելուն: Մյուս տեսակետը, որ հետևողականորեն պաշտպանեց թերթը այն էր, որ պատմականորեն հայապատկան և հայահոծ մի շարք շրջաններ պիտի միացվեին Հայաստանին (վրացահայ տարածքները, Նախիջևանն ու ԼՂՀ-ն): Թերթը շեշտում էր նաև, որ անժամանակ ու աղմկարար ամեն մի միջամտություն արտասահմանից կարող էր վտանգել հարցի դրական լուծումը:

Հայաստանյայց եկեղեցու միասնականության պահպանումը ջերեռանդորեն դրսևորվեցին թերթի էջերում: **Ազգապահպանումը նույնպես** եղել և մնում է թերթի առաջնային հիմնախնդիրը: Հայրենասիրության դրոշակակիրը եղավ այն և մեծ գործ կատարեց ազգապահպանության գործում: Հետագայում էլ «Զարթօնքը» եղավ Սփյուռքի ազգապահպան բոլոր ուժերին ու ձեռնակներին խրախուսողը, հրահանգողն ու տարածողը: Ավելին, ինքն էլ հաճախ նախաձեռնեց նոր նախագծեր և սատարեց դրանց իրականացմանը: Մշակույթը, գրականությունը, մամուլն ու դպրոցը վայելում էին թերթի գուրգուրանքը, ցուցմունքներն ու գնահատանքը:

Գաղութահայ բարքերում ազատախոհ ոգու, հանդուրժողականության և ժողովրդավար սկզբունքների տարածումը եղան թերթի ժողովրդին ծառայելու միջոցներից մեկը: Զրպարտիչ կրքի, կռվազան բնազդների, անսանձ լեզվազարության, կարգ ու կանոնի հանդեպ բիրտ արհամարհանքի ամենօրյա տիրապետության մեջ թերթի զգաստ հանդարտամտությունը, նուրբ ճաշակը, հարգանքն օրենքի նկատմամբ, գաղութի մեջ հաստատեցին մի չափանիշ, որն ինքնին պիտի բավարեր արդարացնելու դժվար պայմաններում թերթի գոյությունը:

Թերթն ուշադրության կենտրոնում էր պահում միջազգային և սփյուռքահայության ազգային կյանքը: Ազգային շահերի նկատմամբ անզիջող նախաձեռնությունից և մեր հնարավորություններից թելադրված, այն եղավ իրապաշտ ու պարկեշտ այնքան, որքան համեստ, հասարակական հրատապ խնդիրներին իր մոտեցումներում, խուսափելով միշտ անպատասխանատու ճամարտակություններից և թեթևամիտ ցուցամոլությունից: Թերթն ակտիվորեն մասնակցում էր ազգապահպանման, եկեղեցական, դպրոցական, մշակութային, երիտասարդական հարցերին և չնայած 1960-ական թվականների առաջին կեսից սկսած ՀԲԸՄ-ն ուներ իր ինքնուրույն և համակիր մամուլը, լուսաբանում էր նաև այդ կառույցի գործունեությունը: Ուներ գրական, մարզական ու գիտական բաժիններ:

«Զարթօնքը» բավականին լուրջ դժվարություններ ունեցավ **լիբանանյան անիմաստ պատերազմի տարիներին:** Բեյրութի արևելյան մասում գտնվող Թեքեյան կենտրոնի շենքը, որտեղ էին նաև թերթի խմբագրությունն ու տպարանը, աշխարհագրական այդ դիրքի պատճառով հայտնվել էր կռիվների սահմանամերձ շրջանում: Այն հաճախ էր փամփուշտների և հրթիռների թիրախ դառնում և այդ պատճառով թերթի հրատարակությունը երբեմն ընդհատվում էր: Հատկապես 1976 թվականին թերթը լույս տեսավ խիստ անկանոն. «Տագնապի սուր օրերուն՝ Զարթօնք յաճախ լոյս տասաւ երկու էջով, փոխան չորսի»,-գրում է այդ իրադարձությունների ականատես, արևմտահայ ժամանակակից մտավորական Ժիրայր Դանիելյանը [**15**]: Հատկանշական է նաև, որ այդ տարիների ընթացքում փոփոխություններ եղան, մի քանի երիտասարդներ միացան խմբագրակազմին: «Զարթօնքի» այդ տարիների գլխավոր կորուստը եղավ բազմամյա խմբագրապետ (1948-ի նոյեմբեր-1981 թ. հունվարի) Գերսամ Ահարոնյանի մահը: Նրան փոխարինեց 1977 թվականից խմբագրազմին միացած երիտասարդ Հակոբ Ավետիքյանը:

Թերթն ունեցել է կանանց, մանկապատանեկան, մարզական ու գրական բաժիններ: Նոր տարվա և կուսակցական հոբելյանների առիթով լույս է ընծայել բացառիկ համարներ: 1955-1957 և 1959 թվականներին Վարուժան Պետիկյանի խմբագրությամբ առանձին հրատարակությամբ լույս է ընծայել «Զարթօնք սփոր», «Զարթօնք Գրական», «Զարթօնք Մարզական», «Զարթօնք Պարսատիկէն»ը, եւ «Զարթօնք Գիտական» և արաբերեն «ալ-Ցաքզա» (1957- 1958 թթ.) հավելվածները: Ինչպես նաև «Հուշամատեան մեծ եղեռնի» (1965 թ.) և այլ «Զարթօնք Բացառիկ» (1962, 1986, 2015, 2017, 2019թթ.) ստվարածավալ հատորները:

1995 թվականից «Զարթօնքի» պատասխանատու տնօրենն էր լիբանանահայ աչքի ընկնող մտավորական Պարույր Աղպաշյանը: Թերթը մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում և շարունակաբար պարզաբանում ՌԱԿ աշխարհայացքն ու տեսակետները կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ, լուսաբանում՝ ծրագիրն ու կանոնագիրը և Հայաստանի ու միջազգային քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային անցուդարձը: Լայն տեղ էր հատկացնում հայ գաղութների ազգային կյանքին, անդրադառնում ազգապահպանման, եկեղեցական, երիտասարդական հարցերին, ջատագովում հայրենադարձությունը, օժանդակում Հայաստան-Սփյուռք կապերի ամրապնդմանը:

Մշտապես «Զարթօնքի» հմնական սկզբունքներն են եղել անաչառությունը և օբյեկտիվությունը, որոնց պահպանումը տասնամյակներ շարունակ եղել է թերթի կարևորագույն գործառույթներում: Գոյության առաջին օրվանից թերթն անխոնջ ծառայել է իր երկրին ու ժողովրդին: Անկախ նրանից, թե ինչ ու ինչպիսի ժամանակաշրջաններ են եղել, թերթը մշտապես կանգնած է եղել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի կողքին: Կարևոր չի եղել նաև, թե ովքեր են եղել թերթի խմբագիրները, թղթակիցները, ինչ համաշխարհային տեղաշարժեր են գրանցվել, «Զարթօնք»-ը հավատարիմ է մնացել իր որդեգրած սկզբունքներին և դրանով լավ օրինակ է եղել այլ լրատվամիջոցների համար:

«Զարթօնք» օրաթերթի գոյությունը պարզապես տեղեկատվություն հաղորդելը չի եղել, այն շատ ավելի լուրջ գործ է կատարել հայ համայնքում. «Ան կրցած է իր վրայ նոյնացնել հանրային կարծիքի ուղեցոյցի եւ թարգմանի կրկնակ ու դժուարին դերերը, առաջնորդուելով առողջ ու հարօգուտ սկզբունքէն» [**1**]: Դրանցից նշենք հիմանական երկու ուղղությամբ կատարած աշխատանքները՝ ազգային գիտակցության բարձրացումը և մշտապես ազգային արժեքների դաստիարակությունը: Իսկ այդ ամենը ենթադրում է հայեցի կրթություն, հայոց լեզվի պահպանում և զարգացում: Այս տարիների ընթացքում թերթն առանձնացել է նաև ապագայի նկատմամբ լավատեսություն դրսևորելու տեսանկյունից. «Մասնաւոր գուրգուրանք եւ գիտակից շահագրգռութիւն ցոյց տուաւ նորահաս երիտասարդութեան հանդէպ եւ տեւականօրէն շեշտեց առաջնորներու «քատր»եր պատրաստելու գործին անհրաժեշտութիւնը» [**8**]:

Հեշտ ու խաղաղ չի եղել թերթի անցած ճանապարհը, այն անցել է բազմաթիվ դժվարությունների միջով: Քանի որ Սփյուռքում ընթերցողին հայալեզու մամուլի կողքին պահելն արդեն շատ բարդ գործ էր: Հետո էլ մամուլ պահելու գործում մեծ դերակատարություն ունեին ֆինանսական միջոցները, որոնց սղությունը մշտապես լուրջ դժվարություններ էր հարուցում, իսկ երբեմն էլ՝ արգելակում սփյուռքյան մամուլի զարգացմանը: Դրանից բացի, էլեկտրոնային մամուլի զարգացմանը զուգահեռ տպագիր մամուլը որոշակի հետընթաց է ապրում: Այնպես որ, օտար երկրում «Զարթօնքի» նման հաջողված օրաթերթ հրատարակելն արդեն հերոսություն էր, տաժանակիր աշխատանք՝ նյութեր հավաքել, խմբագրել, սրբագրել, շարել, թղթակիցների, ընթերցողների հետ աշխատանք տանել և դա ամեն օր: Եվ այդ ամենն արվում էր օտար երկրում հանուն հայ մարդկանց հայեցի դաստիարակության: Իսկ փորձը ցույց է տալիս, որ այն համայնքներում, որտեղ գործել է հայեցի մամուլը, հայոց լեզվի պահպանումը շատ ավելի բարձր մակարդակի վրա է եղել:

«Զարթօնքը» լույս տեսած բոլոր տարիներին ուշադրության կենտրոնում է պահել ինչպես հայերին առնչվող խնդիրները, այնպես էլ միջազգային կարևոր իրադարձությունները: Հեւողականորեն արծարծել է Հայկական հարցը, առանց էժանագին ցուցամոլության պայքարել մեծ երազի իրականացման համար: Աներկյուղ պաշտպանել հայ հոգու ու եկեղեցու միասնականության, կրթական ու այլ կառույցների անաղարտ պահպանության համար, առանձնակի գուրգուրանքով պաշտպանել ՀԲԸ-ն: Ամենադժվար պայքարի ընթացքում անգամ դատողության հավասարակշռությունն ու ձևի պարկեշտությունը մնացին «Զարթօնքին» բնորոշող հատկանիշներ, որն իր վայելած արդար հեղինակության խարիսխներն էին: Օրենքի ու չափի այդ գիտակցությունն էր, որ իրեն դարձրեց միշտ օրինապահ և ընդունելի գաղթաշխարհում և երախտագետ հարգանք՝ այդ երկրների ժողովուրդների ու նրանց սրբությունների նկատմամբ: Պարբերաբար ջատագովեց հայ-արաբական եղբայրակցությունը, մշտապես հայտնելով իր երախտագիտությունը հյուրընկալ արաբ ժողովրդին: Այն հիմնեց ու պահպանեց ՌԱԿ-ը, որպես կամավոր տուրք՝ ազգին ու Հայրենիքին:

Արձանագրենք, որ «Սփյուռքում 83 տարի բազմաթիվ իրադարձությունների արձագանքող և օբյեկտիվությունն ու անաչառությունը հիմնականում պահպանող «Զարթօնք» հայերեն թերթի գոյությունն արդեն իսկ հաղթանակ կարելի է համարել [**16**]: Եվ որքան էլ 1970-ականների ռմբակոծություններն ու դրանց հետևանքը հանդիսացող ապակիների «շխրտոցներն ու աւելի ահաւոր շէնքերու քանդումին յառաջացուցած անագորոյն ժխորը» փորձեն խանգարել «Զարթօնքը» շարունակում էր իր գործը [**15**]:

Թերթն «անշեղօրէն հաւատարիմ մնաց մամուլի իր սկզբունքներուն, առանց ազդուելու քաղաքական աշխարհի տարուբերող ընթացքէն, նիւթական դժուարութիւններէն, և աստիճանաբար մագլցեցաւ ժողովրդական վստահութեան և գաղափարական խօսքի այն բարձրունքին, որ տենչանքին առարկայ է ամէն հայ թերթի սփիւռքի մէջ» [**8**]: «Զարթօնքը» լիբանանահայ կյանքն ազատագրեց հանրային կարծիքի միահեծան տիրապետությունից և ազգային-քաղաքական մտածումը առաջնորդեց դրական և ազգօգուտ ճանապարհ: Ջատագովեց օրենքի ու ժողովրդի անկաշկանդ արտահայտվելու գործելակերպը, բռնության, սպառնալիքի և հալածանքի փոխարեն բարձր դասեց ազգային ու համայնքային շահերը կուսակցական ու հատվածական «յաղթանակ»ներից:

Ընթերցողների սրտերում վառ պահեց ճշմարիտ հայրենասիրության կրակը, հայացքն հառեց «Մասիսի փէշերուն վրայ ծաղկող Հայրենի Երկրին, քաղաքամայր Երեւվանը ընդունելով իբր կորիզը, միակ երաշխիքը, վաղուան մեծ Հայաստանի մը» [**8**]: Եղավ լիբանանահայութեան պահապան հրեշտակը, նրանց բարեկամը, խորհրդատուն, ընկերն ու առաջնորդը, շահերի պաշտպանը, առաջադիմական և դեմոկրատական լուսավոր գաղափարների քարոզիչը, հայ ժողովրդի բոլոր ներքին թշնամիների հարձակումները ետ մղողը: Թերթի խմբագրականները գլուխգործոցներ եղան հայրենասիրության ճանապարհին, զգալի թվով սփյուռքահայեր «Զարթօնքով» ու «Զարթօնք-Սփորով» կապվեցին մայր հայերենիքին և սիրեցի մայրենին [**17**]: Նրանցից շատերը «Զարթօնք»-ով ոչ միայն ավելի էին հայանում, այլև՝ նրանց մեջ նոր ուժով էր վառվում հայրենասիրության կրակն ու հայրենաբաղձ ձգտումները, որոնք ավելի հզոր թափ առան արցախյան շարժման օրերին. «Անկախ նրանից, թե ինչ ժամանակաշրջան է, այս թերթը կանգնած է եղել Հայաստանի, հայ ժողովրդի կողքին: Կապ չի ունեցել, թե ովքեր են եղել խմբագիրները, թղթակիցները, ինչ համաշխարհային տեղաշարժեր են գրանցվել, «Զարթոնք»-ը հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքներին» [**18**]:

Սփյուռքահայ մամուլի համար Համընդհանուր զարթոնքի փուլը՝ 1960-1970թթ., գրեթե վերջնական ձևավորված մի շրջան եղավ, քանի որ հետագա տասնամյակներում՝ մինչև Հայաստանի վերանկախացումը, Սփյուռքում արմատական փոփոխություններ չարձանագրվեցին: Անցյալ տասնամյակները, որոնք «կը նմանին բարդ հաշիւներով եւ անհաւասար ելք ու մուտքով կազմուած մայր տոմարի մը» [**3**], հուշում են, որ այս տասնամյակը տոմարի այն մասն է, «որուն վերջին տեղին տակ քաշուած են հաշուեփակի ճակատագրական երկու գիծերը» [**3**]: Ամենամեծ փոփոխությունն այն եղավ, որ տասնամյակի կեսին, Մեծ եղեռնի հիսնամյակին, Հայաստանն էլ հանկարծ պոռթկաց և պետական որոշումով և արժանավայել հուշարձաններով նվիրագործեց նահատակների հիշատակը: Մյուս կարևոր փոփոխությունն այն եղավ, որ «կուսակցական ակնոցը տեղ տուաւ պետական ակնոցին», երկաթյան վարագույրը տեղի տվեց և ցանկացողը կարող էր այցելել Հայրենիք: Աստիճանաբար տեղի ունեցավ հայրենիքի հայաստանացման գործընթացը, որն անչափ կարևոր շրջադարձ էր Սփյուռքի կյանքում: Այլևս Սփյուռքն ու Հայաստանն սկսեցին խոսել «հայու պես, հայերէն լեզուով եւ Հայկական ոգիով»:

Այս բոլոր գործընթացներն իրենց անմիջական դրսևորումներն ունեցան սփյուռքահայ մամուլում: «Զարթօնքը» մշտապես եղավ Հայրենիքի կողքին, պայքարեց բոլոր խոտոր ուղի ընտրած ուժերի ու նրանց թերթերի դեմ: Թիվ մեկ հարցը՝ օտար հողի վրա հայ մնալ և հայեցի սերունդ մեծացնել, եղավ թերթի հիմնական մտահոգության առարկան: Ամենադրական տեղաշարժն այն եղավ, որ կուսակցություններն ըստ էության աստիճանաբար վերածվեցին մշակութային կազմակերպությունների և միմյանց նկատմամբ որդեգրեցին համեմատաբար հանդուրժողական կեցվածք և ամբողջովին լծվեցին հայապահպանության դժվարին ու պատվաբեր գործին:

Կարծում եմ, որ **արժանին պետք է մատուցել «Զարթօնքի»** բոլոր գաղափարապաշտ կամավորներին, որոնք երեսունական թուականներից մինչև վերջին տարիները շարունակում են կանգուն պահել թերթը: Սփյուռքահայությանը ծառայող թերթը, որ դպրոց եղավ և դարբնոց, «փարոս եւ մոմ, որ տուաւ եւ կը շարունակէ տալ շողեր իր լոյսէն, որուն դիմաց ան քիչ առ քիչ կը փոքրանայ, կը հալի: Կը հալի, բայց չի հատնիր, որովհետեւ «Զարթօնքը» եւ անոր դրօշակակիրները կը հաւատա՛ն Հայաստանին ու Արցախին, Սուրբ Էջմիածնին ու Արարատին, Երեւանին ու Վանին» [**19**]:

Մերօրյա «Զարթօնքը», ցավոք, այլևս նախկինը չէ: Մի շարք իրադարձություններ՝ ԽՍՀՄ փլուզումը և երկաթյա վարագույրի անհետանալը, լիբանանյան, ապա սիրիական պատերազմները և քաղաքական ու տնտեսական մի շարք գործոնների հետևանքով տարածաշրջանի հայաթափումը, խմբագրակազմի չգոյությունը (թերթը հիմնականում լույս է տեսնում «խմբագրի» որոշ գրչախաղերի և Copy past-երի արդյունքում), ՌԱԿ-ում անառողջ մթնոլորտը և այլ գործոններ այն դարձրել են համեմատաբար անգույն ու անասելիք պարբերական: Հուսանք, որ մոտ ապագայում իրավիճակը կփոխվի,

«Զարթօնքը» կվերազարթնի և կրկին կստանձնի իր երբեմնի կարևոր դերակատարությունը հայության կյանքում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Մարտիրոս Գօչ**, 25-ամեակի մը առթիւ, «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 21:
2. **Դալլաքյան Կ**., Լիբանանի հայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից, Ե., 1964, էջ 4:
3. **Ծառուկեան Ա**., Սփիւռքի տասնամեակները, 60-ամեայ Սփիւռքը, Անհետացած դէմքեր, Հալեպ, 2000, էջ 9:
4. Տէր Խաչատուրեան Ա., Հայ մամուլի մատենագիտական գործեր, htt:// aztagdaily.com/archive:
5. **Թովմասեան Բ.**, Ինչու եւ ինչպէս հիմնուեցաւ «Զարթօնք»ը /«Զարթօնք»ի 25 ամեակին եւ ՌԱԿ-ի 40 ամեակին առիթով/, «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 7:
6. **Մանվելյան Ս.**, Պահակներ, արթու'ն կեցեք, «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 29:
7. Յաղթական 25-ամեակը, «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 33-34:
8. **Փոլատեան Ա.**, Մտաւորական երիտասարդութեան թերթը, «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 27:
9. **Դալլաքյան Կ**., Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմություն (1921-1940), գիրք առաջին, Ե., 1999, էջ 25
10. **Սարգսյան Ս.**, Հայ մամուլը 217 տարեկան, http://nakhshkaryan.blogspot.com/2012/10/217.html
11. «Զարթօնք» թերթ, թիվ 1, 26 սեպտեմբերի 1937:
12. **Տամատեան Մ.**, Երկու խօսք «Զարթօնք»ին, «Զարթօնք» թերթ, թիվ1, 26 սեպտեմբերի 1937:
13. Հաճոյք պատասխանել «Զարթօնք-ի կոչին, «Զարթօնք» թերթ, թիվ 1, 1937:
14. **Վահէ-Վահեան**, «Զարթօնք»ը հայ կեանքէն ներս, «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 14:
15. **Դանիելյան Ժ.**, Լիբանանահայ մամուլը պատերազմի տասնամեակին (1975-1984), «Զարթօնք» բացառիկ, 1986, էջ 37-38:
16. **Գասպարյան Ս.**, «Զարթոնք»- բացառիկ, Բեյրութ, 1962, Պատմաբանասիրական հանդես, թիվ 63-2(247), տե'ս նաև՝ http://hpj.asj-oa.am/513/1/63-2(247).pdf:
17. **Գույումճեան Յ.**, Լիբանանահայ «Զարթօնքը», «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 19:
18. Ազգային գրադարանում «Զարթօնքի» 80-ամյակին նվիրված միջոցառմանը Սփյուռքի փոխնախարար Սերժ Սրապիոնյանի ելույթը, https://armenpress.am/arm/news/905995/anacharutyan-ev-obyektivutyan-pahpanum-libanani-zartonq.html:
19. **Kevork Yazdjian**, Lebanese-Armenian press in 2002, Yerevan, 2004, 47 p:

Сдана/Հանձնվել է՝ 19.03.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.03.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 24.03.2020

Վազգեն Ա Վեհափառը և հայկական սփյուռքը

Պողոսյան Լ. Ա.
Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԵՊՀ Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոն (Երևան, Հայաստան)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր- սփյուռք, եկեղեցի, հովվական այցելություն, համայնք, կաթողիկոս, օտարերկրյա պետություններ, թեմ, հայ ազգ

Католикос Вазген I и армянская диаспора

Погосян Л. А.
Кафедра истории церкви и экклезиологии ЕГУ (Ереван, Армения)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Резюме: Целью данной статьи является освещение визитов Католикоса Всех Армян Вазгена I в армянские колонии, а также наиболее важных результатов этих путешествий. В ходе изложения в основном использованы описательно-исторический и аналитический методы. В качестве одного из важных заключений следует отметить, что пастырские визиты католикоса имели большое значение как для укрепления позиций Армянской Апостольской Церкви, так и для обращения взора армянской диаспоры на родину, на Св. Эчмиадзин. В результате были реорганизованы и открыты несколько епархий, была упрочена связь действующих епархий с Первопрестолом, установлены новые отношения с церквями-сестрами и деноминациями. Его Святейшество внес большой вклад в восстановление армянской государственности, а также стоял у истоков Арцахской войны и освобождения Арцаха.
Ключевые слова: диаспора, церковь, пастырский визит, община, католикос, иностранные государства, епархия, армянский народ

The Activity of Vazgen A Catholicos in the Armenian Communities

Poghosyan L. A.
YSU, Department of Armenian church history and ecclesiology (Armenia, Yerevan)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Abstract: The purpose of this article is to present the visits of Vazgen A catholicos to the Armenian communities. We used the descriptive-historical and analytical methods to present the article. As a summary, we should note that that Catholicos' visits had great importance to strengthen the Armenian Apostolic Church and to capture the eyes of the armenians of the Diaspora to the Motherland and Holy Etchmiadzin. As a result, a number of dioceses were reopened and opened, it was strengthened the relationship between the existing dioceses with the Mother See, re-established new relationship with the Sister Churches. His Holiness contributed to the restoration of Armenian statehood and he stood on the base of the war and the liberation of Artsakh.
Keywords*:* diaspora, church, pastor visit, community, catholicos, foreign states, diocese, armenian nation

Վազգեն Ա Պալճյանի կյանքի ուսումնասիրությունը հայ եկեղեցու պատմության առանցքային թեմաներից է: Ուշադրության է հատկապես արժանի նրա գործունեության լուսաբանումը ոչ միայն հայրենիքում այլ նաև հայկական սփյուռքում: Նա իր իմաստությամբ կարողանում է հայրենիքում ի շահ հայ առաքելական եկեղեցու օգտագործել խորհրդային իշխանությունների վարած քաղաքականությունը, իսկ Սփյուռքում՝ օտարերկրյա պետություններինը: Վեհափառն իր երկարատև գահակալության ընթացքում ընդհանրապես բացառիկ ավանդ ունեցավ Հայաստան-Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում. դրա խոսուն վկայություններն են չորս տասնամյակների ընթացքում նրա կատարած շուրջ 30 հովվապետական այցելությունները: Հատկանշական է, որ խորհրդային իշխանությունների վարած «երկաթե վարագույրի» ու կաղապարված գաղափարախոսության պայմաններում վեհափառի խելացի գործելակերպի շնորհիվ «Մայր աթոռ» և «հայրենիք» հասկացությունները դարձել էին հոմանիշներ:

1956 թ. փետրվար-մայիս ամիսները վեհափառ հոր հովվապետական այցելությամբ էական իրադարձություններ եղան սփյուռքահայության ազգային-եկեղեցական կյանքում: Նորին վեհափառության այցի նպատակն էր

նաև առավել մոտիկից ծանոթանալ սփյուռքահայության ազգային-եկեղեցական կյանքին՝ ամրապնդելով նրա կապը ս. Էջմիածնի հետ: Հովվապետական այդ այցելության ընթացքում վեհափառը եղավ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանում՝ մասնակցելով հովվապետական ընտրության և օծման հանդիսություններին: Հակառակ իր գործադրած մեծ ջանքերի՝ Վազգեն Ա-ին չհաջողվեց լուծել Կիլիկիո կաթողիկոսության համախոհական թեկնածուի ընտրությամբ, որից հետո հայ եկեղեցու պառակտումը դարձավ դառն իրողություն, մի անբնական վիճակ, որը շարունակվում է մինչ օրս, թեև անհամեմատ նվազ լարվածությամբ կաթողիկոսական երկու աթոռների միջև:

Հարցի լուսաբանման տեսակետից չափազանց կարևոր վավերագիր է Հայկ Առաքելյանի՝ Կրոնական պաշտամունքների գործերի խորհրդի նախագահ Ի. Վ. Պոլյանսկուն 1956 թ. մայիսի 12-ին առաքված թիվ 27 զեկուցագիրը, որը հանգամանորեն ներկայացնում է Վազգեն Ա-ի արտասահմանյան ուղևորության մանրամասները և որոշ չափով լուսաբանում է Անթիլիասում կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ ստեղծված իրավիճակը[1]:

Անթիլիասից անմիջապես հետո Վեհափառն այցելում է Կահիրեի, Հռոմի, Միլանի, Վենետիկի, Լոնդոնի, Փարիզի և Մանչեստրի հայ եկեղեցիներ, այդ երկրների աշխարհիկ և հոգևոր բարձրաստիճան առաջնորդներին[2]: 1957 թ. հունվար ամսին, վեհափառ հոր շնորհիվ, Մայր աթոռին է վերադարձվում Ալեքսանդր Մանթաշյանի միջոցներով կառուցված նոր վեհարանի շենքը:

Հետաքրքրական է վեհափառ հայրապետի՝ ԱՄՆ հայկական գաղթօջախներ կատարած հովվական այցելությունները: Դրանցից առաջինը՝ 1960թ. մայիսի 20-ից հոկտեմբերի 3, միասնական է դիտարկվում Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներ և Ֆրանսիա կատարած այցով: Պաշտոնական հրապարակումից մեզ հայտնի է դառնում այն, որ պաշտոնական հանդիպում ԱՄՆ-ում Վազգեն Ա ունեցել է Վաշինգտոնի քաղաքագլուխ Ռոբերտ Մեկլատոնին:

Այդ տարվա Էջմիածին հանդեսի հունիս ամսվա պաշտոնական հատվածում նշվում է, որ ԱՄՆ հայ գաղութը համախմբվել է երկու թեմերի շուրջ՝ Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց Արևելյան թեմ, կենտրոն ունենալով Նյու-Յորքը, և Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց Արևմտյան կամ Կալիֆոռնիայի թեմ՝ կենտրոն ունենալով Ֆրեզնոն:

Վազգեն Ա-ի հաջորդ այցը ԱՄՆ հայկական գաղթօջախ տեղի է ունեցել 1968թ.-ին, հետևյալ կերպ՝ ուղևորություն արտասահման, հովվական այցելություն տալու Ավստրիայի, ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Բրազիլիայի և Ֆրանսիայի հայկական համայնքներին:

Այս հովվական այցելության ժամանակ էլ նույն թվականի ապրիլի 26-ին Նյու-Յորքում քաղաքապետ Ջոն Ֆ. Լինիտզիին պաշտոնական ընդունելություն է կազմակերպում վեհափառ հայրապետի համար: Վազգեն Ա-ին Միացյալ նահանգներում ամենաջերմ ընդունելությունն են կազմակերպում հայկական գրեթե բոլոր համայնքներում և եկեղեցիներում:

Շատ է հիշատակվում Վազգեն Ա վեհափառ հայրապետի 1987թ.-ին ԱՄՆ կատարած հովվական այցելությունը, որի ժամանակ ԱՄՆ նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանի հետ հանդիպումը լուսաբանվել է ժամանակի հայտնի պարբերականներում և հանդեսներում, ինչպես նաև ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ: Մինչ այժմ, նաև համացանցում պահպանվում է նրանց ջերմ հանդիպումը լուսաբանող տեսաժապավենը:

Այս հովվական այցելությունը տևեց 1987թ.-ի հոկտեմբերի 5-ից մինչև նոյեմբերի 28-ը[a] անվանվելով որպես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և Կանադայի հայկական եկեղեցական համայնքներին հայրապետական այցելություն: Հայրապետը «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի թղթակցի այն հարցին, թե ինչ է մաղթում ամերիկահայությանը պատասխանել է. «Մեր ամենաջերմ ցանկությունն է, որ նոր աշխարհի տարածքի վրա մեր ազգի զավակները մնան անշարժորեն հավատարիմ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին, սրբությամբ պահպանեն իրենց ազգային ինքնությունը և

[1] Մանրամասն տես «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք ԺԶ, էջ 262-290:

[2] **Տ. Տ. Վազգեն Ա Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց,** Ժամանակագրություն, Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածին, 1990, էջ 21-22:

մեր մայրենի անուշ լեզուն ու իրենց հայացքը միշտ սևեռած պահեն դեպի հավերժական Արարատը և դեպի լույսերը Երևանի»[3]:

Վազգեն Ա-ն մեծ ներդրում է ունեցել քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների և կրոնական այլ կենտրոնների հետ հայ եկեղեցու հարաբերությունների ամրապնդման գործում. Հայաստանյայց Եկեղեցին 1962 թվականին դարձավ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի անդամ, եղբայրական հարաբերություններ հաստատվեցին նաև հայ կաթողիկե և հայ ավետարանական եկեղեցիների և նրանց առաջնորդների միջև:

Նախորդ հայրապետների այցերից բավական երկար դադարից հետո 1970թ. մայիսի 8-12-ը Վազգեն Ա Պալճյանը այցելեց կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդանիստ Վատիկան և հանդիպում ունեցավ Հռոմի պապ Պողոս VI-ի հետ: Սբ. Պետրոսի տաճարում Հռոմի քահանայապետի պատարագին ներկա է լինում նաև Վազգեն Ա-ն: Հռոմում կաթողիկոսն այցելում է նաև տեղի Լևոնյան վարժարան, որտեղ նրա պատվին մեծ ընդունելություն էր կազմակերպել կարդինալ Գրիգոր-Պետրոս ԺԵ Աղաջանյանը: Մեծ ոգևորությամբ են նաև վեհափառին ընդունում իտալահայ համայնքը, որի ներկայացուցիչների հետ, մոտ չորս հարյուր հոգի, հանդիպումը տեղի է ունենում Վատիկանի «Կանչելլարիա» պալատի դահլիճում[4]: Վազգեն Ա-ի այցը Վատիկան նոր մակարդակի վրա դրեց հայ առաքելական եկեղեցու և կաթոլիկ եկեղեցու հարաբերությունները: Այս պատմական հանդիպումից տարիներ անց 2001թ. Հռոմի պապ Հովհաննես Պողոս Բ-ն հովվապետական այցելություն կատարեց Հայաստան և հանդիպում ունեցավ Գարեգին Բ Ամենայն հայոց հայրապետի հետ:

Վազգեն Ա-ն զգալի ավանդ ունի նաև աշխարհասփյուռ հայության և նրա մշակութային արժեքների հայրենադարձման գործում: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո խորհրդային ղեկավարների հետ իր հանդիպումներում և նրանց ուղղված նամակներում նա միշտ արծարծել է 1948 թ. ընդհատված հայրենադարձությունը վերականգնելու հարցը, ինչպես և ՍՍՀՄ-ում հայկական բռնախլված տարածքների՝ Նախիջևանի, Արցախի և Ջավախքի՝ Սովետական Հայաստանին միացնելու գերխնդիրը:

Վեհափառի արտասահմանյան այցելությունների արդյունքում հատկապես նշելի է նորաբաց թեմերի հանգամանքը, որով նկատելի է Նորին Վեհափառության վերաբերմունքն ու սևեռուն ուշադրությունն աշխարհի տարբեր մասերում ձևավորվող հայկական նոր համայնքների նկատմամբ: Այս առումով վեհափառը նախաձեռնել էր այդ տարածաշրջաններում ստեղծել հոգևոր կենտրոններ ու թեմական վիճակներ: Այսպես, 1958 թ. հայրապետական կոնդակով կազմավորվում է Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակությունը, 1968թ.՝ Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի թեմը, 1974-ին՝ Անգլիայի թեմը, 1984թ. վեհափառը կոնդակով հայտարարում է Կանադայի հայկական նոր թեմի բացումը, նույն տարում կազմավորվում են նաև Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի թեմերը, 1989 թ.՝ Արցախի թեմը: 1991-ին հիմնվում է Ուկրաինայի թեմը, 1992-ին՝ Գերմանիայի և Շվեյցարիայի թեմերը:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, վեհափառ հայրապետի եկեղեցական գործունեության մաս է կազմել Հայաստան-Սփյուռք կապի ամրապնդումը և հայկական գաղթօջախներում հայ առաքելական եկեղեցու ամրապնդումը: Բազմաթիվ հովվապետական այցելությունների արդյունքում նոր թեմեր բացվեցին կամ վերաբացվեցին, բազմաթիվ հանդիպումներ կազմակերպվեցին տարբեր երկրների պետական այրերի և հոգևոր առաջնորդների հետ և որ ամենակարևորն է՝ հայորդիների սրտերում բոցավառվեց դեպի հայրենիք անշեջ կրակը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ, էջ 262-290:
2. Տ. Տ. Վազգեն Ա Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ժամանակագրություն, Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածին, 1990:
3. «Էջմիածին» հանդես, 1970, Ը:
4. «Էջմիածին» հանդես, 1987, ԺԱ-ԺԲ:

Сдана/Հանձնվել է՝ 19.03.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.03.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 24.03.2020

[3] **«Էջմիածին» հանդես,** 1987, ԺԱ-ԺԲ, էջ 5:
[4] **«Էջմիածին» հանդես,** 1970, Ը, էջ 24:

«Ստեղծագործական միությունների» ձևավորումը, գործունեությունը և փոխակերպումները Հայաստանի խորհրդային և անկախության շրջանում

Մուրադյան Հ. Մ.
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
մշակութաբանության ամբիոնի ասիստենտ (Երևան, Հայաստան)
haykuhi.muradyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Խորհրդային Հայաստան, ստեղծագործական միություն, պրոլետարական/խորհրդային մշակույթ, սոցռեալիզմ, կապիտալների փոխակերպում, խորհրդային մտավորականություն, հետխորհրդային փոխակերպումներ

«Творческие союзы»: формирование, деятельность и трансформация в советской и постсоветской Армении

Мурадян А. М.
Исторический факультет Ереванского государственного университета
Ассистент кафедры культурологии (Ереван, Армения)
haykuhi.muradyan@gmail.com

Резюме: Творческие союзы были созданы для наблюдения за деятельностью «советской интеллигенции» и для того, чтобы все сферы культуры развивались по предсказуемому пути с точки зрения государственной идеологии. Формирование творческих союзов в 1930-х и 40-х годах стало инструментом установления тоталитарной системы Советского Союза. В любом обществе интеллигенция является важным фактором развития общества, поэтому советские власти использовали этот фактор в политических интересах.
Целью данной статьи является представление политической, социокультурной роли и функций творческих союзов, а так же их преобразований в Советской и постсоветской Армении.
Реализация этой цели предполагает изучение следующих вопросов:
Первое: формирование и функции творческих союзов в Советской Армении (предпосылки создания творческих союзов, формирования инфраструктур, их роль и значение в создании советской (пролетарской) культуры, возможные трансформации форм "капитала" и методов творческого и их административная деятельность).
Второе: идеологические и функциональные преобразования творческих союзов в постсоветской Армении (изменение социального статуса от государственных институтов к общественным организациям, свободные от государственного контроля демократические отношения, новые условия для выживания, новый опыт культурного рынка и т. д.).
Ключевые слова: Советская Армения, творческий союз, пролетарская / советская культура, соцреализм, конвертация «капиталов», советская интеллигенция, постсоветские трансформации

“Creative Unions”: formation, activity and transformation in Soviet and post-Soviet Armenia

Muradyan H.M.
YSU, Facultuy of History, Department of Cultural Studies (Yerevan, Armenia)
haykuhi.muradyan@gmail.com

Abstract: The creative unions were set up to oversee the activities of the "Soviet intelligentsia" and to keep all branches and spheres of culture developing on a predictable path from a state ideology standpoint. The formation of the Creative Unions in the 1930s and 40s became the tools for the establishment of a totalitarian system of the Soviet Union. In any society, the intelligentsia is an important factor for the development of society, so the Soviet authorities used this factor for political interests.
The purpose of this article is to present the political, socio-cultural role, functions and transformations of Creative Unions in Soviet and post-Soviet Armenia.
Implementation of this goal involves examining the following issues:

First: formation and functions of Creative Unions in the Soviet Armenia (preconditions for the creation of creative unions, formation of infrastructures, their role and importance in creating Societ (proletarian) culture, possible transformations of forms of "capital" and methods of creative and administrative activities).
Second: The ideological and functional transformations of Creative Unions in post-Soviet Armenia (change of social status from state institutions to non-governmental organizations, free democratic relations from state control, new conditions for surviving, new cultural market experiences, etc).
Key words: Soviet Armenia, Creative Union, proletarian / soviet culture, social realism, covertations of “capitals”, Soviet intelligentsia, post-Soviet transformations

Մուտք

Ստեղծագործական միությունները[1] ձևավորվեցին «խորհրդային մտավորականության[2]» գործունեությունը վերահսկելու և մշակույթի բոլոր ճյուղերի ու ոլորտների զարգացումը պետական գաղափարախոսության տեսանկյունից կանխատեսելի ճանապարհի վրա պահելու համար: Ստեղծագործական միությունների ձևավորումը 1930-40-ական թվականներին Խորհրդային միության ամբողջատիրական համակարգի կայացման գործիքները դարձան: Ցանկացած հասարակությունում մտավորականությունը հասարակության զարգացման կարևոր գործոն է, ուստի խորհրդային իշանությունները այդ գործոնը «պետականացնելով» սկսեցին այն օգտագործել քաղաքական շահերից ելնելով:

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ստեղծագործական միությունների քաղաքական և սոցիալ-մշակութային դերակատարությունը, գործառույթները և դրանց փոխակերպումները խորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանում:

Սույն նպատակի իրականացումը ենթադրում է հետևյալ խնդիրների քննությունը.

առաջին. ստեղծագործական միությունների ձևավորումը և գործունեությունը խորհրդային շրջանում (ստեղծագործական միությունների ձևավորման նախադրյալները, ենթակառուցվածքների կազմավորումը, հիմնական նպատակը, կանոնադրությունը, «կապիտալների»[3] հնարավոր փոխակերպումները, ստեղծագործական և վարչական գործունեության ձևերը և մեթոդները),

երկրորդ. հետխորհրդային Հայաստանում ստեղծագործական միությունների բովանդակային և գործառութային փոխակերպումները (սոցիալական ստատուսի փոփոխությունը՝ պետական կառույցներից մինչև հասարակական կազմակերպություններ, պետական անմիջական վերահսկողությունից ազատ դեմոկրատական հարաբերություններ, գործունեության նոր պայմաններ, շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը զուգահեռ մշակութային նոր շուկայի ձևավորման փորձեր):

Ստեղծագործական միությունների ձևավորումը

Որպես կանոն, ամբողջատիրական համակարգերը մշակույթն իր տարբեր ճյուղերով դիտարկում են պետական-քաղաքական գաղափարների քարոզչական գործիք, ուստի մշտապես պահում են տեսանելի և վերահսկելի դաշտում: Մշակույթի միջոցով նոր գաղափարների տարածումը, պարտադրումը, նոր արժեքների ստեղծումը, պետական քաղաքականության անքակտելի մասն են կազմում: Կենտրոնացված մշակութային քաղաքականությունը ավտորիտար համակարգերում պետական քաղաքականության անբաժան մասն է և մշտապես իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում է գտնվում [**13**]: Նմանատիպ քաղաքականություն էր տարվում նաև Խորհրդային միությունում հատկապես «ստալինյան

[1] Տվյալ հոդվածում «ստեղծագործական միություններ»-ի տակ նկատի են առնված ստալինյան քաղաքականության արդյունքում ձևավորված ստեղծագործական միությունները, որոնք իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչ մեր օրերը՝ դեմ առնելով բազմաթիվ ներքին և արտաքին խնդիրների: Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում ձևավորված նոր ստեղծագործական կազմակերպություններին նպատակ ունենք անդրադառնալ մեկ այլ առիթով:

[2] Խորհրդային մտավորականությունը ձևավորվեց երկու փուլով. առաջին փուլն ընդգրկում է 1920-25 թվականները, երբ Ալ. Մյասնիկյանի ջանքերով Խորհրդային Հայաստան վերադարձան հայ մշակույթի այնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Մարիտրոս Սարյանը, Հակոբ Կոջոյանը, Արամ Խաչատրյանը, Հակոբ Մանանդյանը, Լեոն, Հր. Աճառյանը, Գր. Ղափանցյանը, Մ. Աբեղյանը, Ալ. Թամանյանը, Թ. Թորոմանյանը ա այլոք (մանրամասն տե՞ս՝ Հարությունյան Ա., Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և երկրորդ հանրապետության կայացումը, «21-րդ ԴԱՐ», թիվ 1 (59), 2015 թ., էջ 38): Հին մտավորականներից բոլորը չէ, որ ընդունում էին խորհրդային կարգերը և նրա գաղափարախոսությունը, բայց Ալ. Մյասնիկյանի քարոզչության շնորհիվ նրանցից շատերը վերադարձան հայրենիք այստեղ աշխատելու և ստեղծագործելու նպատակով: Խորհրդային մտավորականության ձևավորման երկրորդ փուլն սկսվեց 1925 թվականից և հստակ դիմագիծ ստացավ հատկապես 1928 թվականից սկսած, երբ խորհրդային իշխանությունների գլուխ անցավ Ի. Ստալինը: Խորհրդային ամբողջատիրական համակարգը թելադրում էր, թե ինչպիսին պետք է լինի խորհրդային գրողը, խորհրդային նկարիչը, ինչի մասին պետք է ստեղծագործի, ինչ գաղափարներ պետք է արմատավորի հայ հասարակության մեջ: Խորհրդային մշակույթի առաջին պրոլետար գրողը դարձավ Հակոբ Հակոբյանը (Suny G. R., Looking toward Ararat, p. 25):

[3] «Կապիտալ» եզրույթի տակ նկատի ունենք Պ. Բուրդեի առաջարկած կապիտալի տեսակները՝ սոցիալական, նյութական և սիմվոլիկ: Մանրամասն տե՞ս՝ [**9**, с. 60-75].

շրջանում» (1928-1953 թվականներ)[4]: Այս համատեքստում էլ ձևավորվեցին ստեղծագործական միությունները. մասնավորապես՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1932 թվականի ապրիլի 23-ի «Գրական և գեղարվեստական կազմակերպությունների վերակառուցման մասին» [**12**, стр. 172-173] որոշման համաձայն, որում նշվում է. «Կենտրոնական կոմիտեն հայտարարում է, որ վերջին տարիներին սոցիալիստական շինարարության մեջ զգալի հաջողությունների շնորհիվ ձեռք է բերվել գրականության և արվեստի քանակական և որակական մեծ աճ: Մի քանի տարի առաջ, երբ գրականության մեջ օտար տարրերի զգալի ազդեցություն կար, հատկապես ՆԷՊ-ի առաջին տարիներին, պրոլետարական գրականության կադրերը դեռևս թույլ էին, կուսակցությունը ամեն կերպ նպաստում էր ստեղծել և ամրապնդել հատուկ պրոլետարական կազմակերպություններ գրականության բնագավառում և պրոլետարական գրողների և արվեստագետների դիրքերը: Այսօր, երբ պրոլետարական գրականության և արվեստի կադրերն արդեն աճել են, առաջ են եկել նոր գրողներ և նկարիչներ գործարաններից, կոլխոզներից, գործող պրոլետարական գրական-գեղարվեստական կազմակերպությունների շրջանակները նեղացել են և խոչընդոտում են գրական և գեղարվեստական գործունեությանը: Այս հանգամանքը ստեղծում է վտանգ, որ այս կազմակերպությունները կարող են մեկուսացվել և չներառել այն գրողներին և նկարիչներին, ովքեր աջակցում են սոցիալիստական շինարարությանը»:

Սույն որոշման մեջ նշվում է, որ անհրաժեշտություն է դարձել վերակազմել գրական և գեղարվեստական կազմակերպությունները, ստեղծել նոր միություններ, որոնք կներառեն բոլոր արվեստագետներին: «Այդ հիմքով կենտրոնական կոմիտեն որոշում է.

- լուծարել պրոլետարական գրողների միությունը,
- միավորել բոլոր գրողներին, որոնք սատարում են խորհրդային իշխանության քաղաքականության կայացմանը և ձգտում են մասնակցել սոցիալիստական շինարարությանը, խորհրդային գրողների միասնական միության մեջ ընդգրկելով կոմունիստական խմբակցության մեջ.
- նման այլ փոփոխություն կատարել արվեստի այլ ճյուղերում (երաժիշտների, կոմպոզիտորների, արվեստագետների, ճարտարապետների եւ այլն) կազմակերպություններ;
- գործնական միջոցներ մշակել՝ այս որոշման կատարման համար» [**12**, стр. 173]:

Այս որոշմանը հետևեց 1932 թվականի մայիսի 7-ի ԽՄԿԿ Կենտկոմի կազմբյուրոյի որոշումը «Գրական և գեղարվեստական կազմակերպությունների վերակզմմանն ուղղված միջոցառումների մասին» [**12**, стр. 175-176], որտեղ սույն որոշման տարածումը միութենական հանրապետություններում, այդ որոշման իրականացմանն ուղղված քայլերի մշակումը դարձավ կարևորագույն խնդիր:

Խորհրդային Հայաստանում գրական-գեղարվեստական միությունների վերակազմման մասին համապատասխան որոշումն ընդունվեց նույն թվականի մայիսի 12-ին [**4**] : Սույն որոշման բովանդակությունը բառացիորեն կրկնում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1932 թվականի ապրիլի 23-ի «Գրական և գեղարվեստական կազմակերպությունների վերակառուցման մասին» [**12**, стр. 172-173] որոշման հիմնավորումները՝ ստեղծագործական միությունների ձևավորման անհրաժեշտության առաջնային հանգամանք համարելով արդեն գործող նախկին մշակութային կառույցների անօգտակարությունը[5]: Այս որշման հիման վրա ստեղծվեցին Խորհրդային Հայաստանի ստեղծագործական միությունները՝ գրողների[6] (1934), նկարիչների

---

[4] Խորհրդային մշակութային քաղաքականության առաջին փուլը, որն ընդգրկում է 1920-ական թվականները, բնորոշվում են ազատական մոտեցումներով, փորձ էր արվում զարգացնել խորհրդահայ մշակույթը խրախուսելով և աջակցելով հայ մշակույթի գործիչներին (օր. Ալ. Մյասնիկյանի ջանքերով լուսավորության ժողկոմատին կից ստեղծվեց գրական-գեղարվեստական ֆոնդ՝ մշակույթի գործիչների նյութական հարցերը լուծելու համար): Այս շրջանը որոշ տեսաբաններ (Փանոսյան, Գր. Սյունի) բնորոշում են որպես խորհրդային մոդեռնիզացիայի փուլը, որը ավարտվեց Ի. Ստալինի իշխանության գալով:

[5] «Խորհրդային Հայաստանի արվեստի և գրականության պրոլետարական կազմակերպությունները պրոլետ-գրականության և արվեստի զարգացման, գրական նոր կադրերի առաջքաշման և թշնամի իդեոլոգների ազդեցության դեմ պայքարելու գործում նշանակալից աշխատանք են կատարել: Սակայն եթե մինչև վերջին տարիները պրոլետ□ գրական կադրերիը քիչ էին և թույլ, առկա էր գրական խորթ տարրերի աչքի ընկնող ազդեցությունը□□□, և կուսակցությունը ամեն կերպ նպաստում էր պրոլետարական գրողների և արվեստագետների հատուկ կազմակերպությունների ստեղծմանը և ամրացմանը, ապա այժմ, երբ ավարտված է սոցիալիզմի հիմքի կառուցումը Խորհրդային միության մեջ, սոց. տնտեսության և կուլտուրայի բնագավառներում տեղի են ունեցել հսկայական տեղաշարժեր, աճել են գրական նոր կադրեր բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսությունների առաջավոր ջոկատներից, □□□-զարգացման ներկա շրջանում պրոլետ-գրականության և արվեստի գոյություն ունեցող կազմակերպությունների շրջանակներն արդեն իսկ նեղ են դառնում և արգելակում են գրական գեղարվեստական ստեղծագործությունների նոր թափի ծավալմանը: Այս հանգամանքը վտանգ է ստեղծում գոյություն ունեցող կազմակերպությունները վերածել խմբակային ինքնամփոփ միջոցի:

[6] Թեև խորհրդային կարգեր հաստատվելուց անմիջապես հետո Հայաստանում հիմնվել ու գործել են բազմաթիվ գրական կազմակերպություններ («Հայ գրողների

(1932), կոմպոզիտորների (1932), ճարտարապետների (1932)[7] և նրանց կից պետական մամուլը, որը պետք է լուսաբաներ այս միությունների գործունեությունը:

Ստեղծագործական միությունների նպատակները և խնդիրները, կանոնադրությունը և գործունեությունը

Ստեղծագործական միությունների ձևավորումը Ի. Ստալինի իշխանության տարիներին կապված էր «կոմունիստական շինարարության» հետ, խորհրդային մշակույթի ձևավորման և խորհրդային «ինտելիգենցիայի» գործունեությունը վերահսկելի դարձնելու համար:

Յուրաքանչյուր ստեղծագործական միություն գործում էր առաջնորդվելով համապատասխան կանոնադրությամբ: Համաձայն ստեղծագործական միությունների կանոնադրության՝ ստեղծագործական միությունների գործունեությունը կապված էր քաղաքացիների մշակութային ակտիվության, «ինքնուրույն» գործունեության և նրանց ստեղծագործական պահանջմունքները բավարարելու հետ:

Ստեղծագործական միությունների գործունեության մեջ էր մտնում իր անդամների համար ստեղծագործական մրցույթների կազմակերպումը: Կանոնադրության մեջ էր ներառված ստեղծագործական միությունների հիմնական գործունեության ձևերը՝ բաց մրցույթներ, ստեղծագործական զրույցքննարկումներ, զեկույցներ և բանավեճեր, նոր ստեղծագործությունների քննարկումներ և այլն: Ստեղծագործական միություններ ընդունում էին դիմումի հիման վրա, որին կցված էր տվյալ միության երեք անդամների կարծիքները: Գրողների միության անդամ դառնալու համար գրողը պետք է երկու տպագրված գիրք ունենար, նկարչի դեպքում նա պետք է ներկայացներ իր գեղարվեստական ստեղծագործությունները կամ արվեստի գործերը, ճարտարապետը պետք է ունենար իր կողմից կառուցված շինություն կամ հետազոտություն ճարտարապետության ոլորտում[8]:

Ստեղծագործական միությունների անդամները պարտավոր էին ստեղծագործել պետական պատվերի մեխանիզմով, նպաստել մասսայական գիտակցության ձևավորմանը և ստեղծել «ձևով ազգային, բովանդակությամբ խորհրդային (պրոլետարական) մշակույթ»: Ստեղծագործական միությունների անդամներին կարող էին հեռացնել ստեղծագործական կանոնադրության, նպատակներին և խնդիրներին չհամապատասխանող գործունեություն ծավալելու համար, հակախորհրդային կամ հակահասարակական գործունեության համար, նաև այն դեպքում, եթե միության անդամը երկար ժամանակ չէր մասնակցում միության գործունեությանը:

Ստեղծագործական միությունների անդամ արվեստագետներն ունեին որոշակի լիազորություններ և օգտվում էին իշանությունների՝ իրենց տրված «բարիքներից», դրա փոխարեն լոյալ մնալով խորհրդային գաղափարներին և հաստատված սկզբունքներին: Այդ արտոնություններն իրենց մեջ ներառում էին ստեղծագործելու համար բարվոք պայմանների ստեղծում, արհեստանոցների ձեռք բերում անվճար հիմունքներով, հանգստյան տների ցանցի ձևավորում, նյութական աջակցություն, հրատարակությունների աճ և այլն [**10**]:

Կանոնադրության համաձայն ստեղծագործական միությունները ձեռք էին բերել իրավաբանական անձի կարգավիճակ: Նրանք կարող էին ձեռք բերել տարածքներ, շինություններ և այլ գույք, կնքել պայմանագրեր, ստանալ ֆինանսական միջոցներ, ունենալ հաշիվներ: Ստեղծագործական միությունները ազատված էին պետական և տարածքային հարկերից, տուրքերից և գույքահարկից: Ստեղծագործական միություններն ունեին իրենց մարզային մասնաճյուղերը: Ստեղծագործական միությունների ձևավորման անհրաժեշտությունը, այս կառույցների իրական նպատակները և խնդիրները տարբերվում են վերջիններիս կանոնադրության մեջ սահմանված նպատակներից և խնդիրներից:

Ստեղծագործական հիմնական մեթոդը՝ սոցռեալիզմ

Գրողների և նկարիչների միությունների կանոնադրության մեջ իբրև հիմնական ստեղծագործական մեթոդ էր ներկայացվում սոցիա-

միություն», «Հոկտեմբեր», «Նոյեմբեր», Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիա», «Հայաստանի խորհրդային գրողների ֆեդերացիա»), Հայաստանի գրողների միությունը, որպես բաղկացուցիչ մաս, ստեղծվել է ԽՍՀՄ գրողների միության հետ միաժամանակ՝ 1934 թվականի օգոստոսին: Հիմնադիր համագումարում վարչության նախագահ է ընտրվել Դրաստամատ Սիմոնյանը: Հայ գրողների պատվիրակությունը Մոսկվայում մասնակցել է ԽՍՀՄ գրողների միության առաջին հիմնադիր համագումարին: 1939 թվականի սեպտեմբերին Հայաստանում նշվել է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակը, այդ կապակցությամբ Երևանում տեղի է ունեցել ԽՍՀՄ գրողների միության վարչության համագումար (պլենում): 1941 թվականի մայիսի 10-ից 20-ը Մոսկվայում կայացել է հայ գրականության տասնօրյակ: Հայրենական պատերազմին մասնակցել են 50-ից ավելի հայ գրողներ: 1930-ական թվականներին խորհրդահայ մշակույթի զարգացման տեսանկյունից իր ներդրումն է ունեցել ԽՍՀՄ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունովը (Հարությունյանը), ով իր պաշտոնը ստանձնել էր 1937 թվականին:

[7] Հետագայում հավելվեցին կինեմատոգրաֆիստների (1957) և թատերական գործիչների միությունները (1940):

[8] Նույն տեղում:

լիստական ռեալիզմը [**14**]: Սոցիալական ռեալիզմի հաստատումն անհրաժեշտ էր խորհրդային պետության ղեկավարությանը, առաջին հերթին իր քաղաքականությունն առավել հիմնավորված, նպատակաուղղված, փաստարկված քարոզելու համար, երկրորդը 1920-30-ական թվականներին ստեղծված մշակութային կառույցների գործունեությունը համակարգելու և վերահսկելու անհրաժեշտությամբ:

«Սոցիալիստական ռեալիզմ» եզրույթն առաջին անգամ հայտնվել է 1923 թվականին «Լիտերատուրնայա գազետա» թերթի համարներից մեկում: Թերթը զետեղել է «Ապահովենք գրական խմբակների ստեղծագործական գործունեության բոլոր պայմանները» տեղեկատվությունը, որտեղ նշվել է, որ Մոսկվայի գրական խմբակների կազմակերպության նիստերին գրողների միության կազմկոմիտեի նախագահ Իվան Գրոնսկին[9] իր ելույթում մասնավորապես ասել է. «Մեթոդի մասին հարցն անհրաժեշտ է վերացականորեն չներկայացնել, այդ գործին չմոտենալ այնպես, որ գրողը նախ պարտադրաբար անցնի դիալեկտիկական մատերիալիզմի դասընթացները, հետո նոր ստեղծագործի: Գրողներին առաջադրվող հիմնական պահանջն է՝ գրել ճշմարտության մասին, ճշմարտացիորեն արտացոլել մեր իրականությունը, որ ինքնին դիալեկտիկական է: Ուստի խորհրդային գրականության հիմնական մեթոդը սոցիալիստական ռեալիզմն է» [**8**, c. 76]: Սոցռեալիզմը որպես ստեղծագործական մեթոդ ենթադրում էր, որ մշակութային գործիչները, արվեստագետները պարտավոր են իրենց արվեստի միջոցով ներկայացնել սոցիալիստական իրականությունը, որն ապացուցում էր, թե պրոլետար խավը ինչքան լավ պայմաններում է ապրում, ինչ կատարյալ համակարգ է սոցիալիզմը, ներկայացնել սոցիալիզմի «լուսավոր» գծերը:

Խորհրդային միության յոթ տասնամյակի գոյության ընթացքում սոցռեալիզմը մնաց հիմնական ստեղծագործական մեթոդը, բայց առավել խիստ գրաքննության էր ենթարկվում հատկապես 1930-1940-ական թվականներին, երբ իշխանության գլուխն էր Ի. Ստալինը: Ստալինը հիմք դրեց մշակույթի միջոցով քաղաքական-գաղափարական խնդիրներ լուծելու խորհրդային պրակտիկային, որը շարունակվեց Հայաստանում նաև խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո:

Ստեղծագործական միությունների գործունեությունը Հայաստանի անկախության շրջանում

Խորհրդային միության փլուզմանը հաջորդած տնտեսական և սոցիալական ճգնաժամը Հայաստանում ուղեկցվում էր տարատեսակ մշակութային հաստատությունների քայքայմամբ, ապալեգիտացմամբ, հեղինակազրկմամբ: 1990-ական թվականների երկրորդ կեսին սկսված գլոբալ զանգվածային մշակույթի ներխուժմանը, ժամանցի արդյունաբերության առաջացումը և սպառողական արժենքների ու նորմերի տարածումն ուղեկցվում էր նոր տիպի մշակութային հաստատությունների ձևավորմամբ [**3**]:

Խորհրդային միության փլուզումից հետո արմատական փոփոխությունների ենթարկվեցին հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կազմակերպման սկզբունքները: Անկախություն ձեռք բերելուց անմիջապես հետո կառավարությունը՝ երկրի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ որդեգրեց ազատական քաղաքականություն: Տնտեսության անցումը պլանայինից շուկայականի ընթացավ մասնավոր սեփականության ձևավորման գործընթացով: Կենտրոնացված պետական մշակութային քաղաքականությունից անցումը լիբերալ-ազատական մոդելի ընթացավ մի շարք բարդություններով և խնդիրներով: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո մշակութային օջախները գտնվում էին բարձիթողի վիճակում: Գործարաններն այլևս չէին աշխատում, ուստի դադարել էին գործել նաև նրանց կից մշակույթի ակումբները, խմբակները: Երկրում տարվող ազատականացման և անհատականացման քաղաքականությունը ուղեկցվում էր մշակութային հաստատությունների սեփականաշնորհման և մշակութային կառույցների ապապետականացման գործընթացներով: Սույն փոփոխությունների արդյունքում ստեղծագործական միությունները մի շարք խնդիրների առաջ կանգնեցին, ինչը խանգարում էր նրանց վերակազմմանն ու վերակառուցմանը՝ անկախության սկզբունքներին համապատասխան:

Խնդիր 1. Առաջին խնդիրը վերաբերում է ստեղծագործական միությունների կարգավիճակին. ՀՀ անկախացումից մինչ օրս առանձին օրենքի միջոցով չի ամրագրվել ստեղծագործական միությունների կարգավիճակը: Այսօր ստեղծագործական միությունները գործում են իբրև հասարակական կազմակերպություններ և նրանց գործունեությունը կարգավորվում է

[9] Գրոնսկի Ի. Մ. (1884-1985) – խորհրդային հասարակական գործիչ, լրագրող, գրականագետ: 1930-ական թվականներին Ի. Ստալինի վստահված անձն էր, Խորհրդային գրողների միության կազմկոմիտեի նախագահը: 1939 թ. ամռանը ձերբակալվել է: 16 տարի անցկացրել է ճամբարներում և աքսորում:

«Հասարակական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքով[10]: Սույն օրենքով (հոդված 4) ամրագրված են հասարակական կազմակերպությունների գործունեության սկզբունքները, այդ թվում՝ օրինականությունը, հրապարակայնությունը, անդամության կամավորությունը, անդամների իրավահավասարությունը, ինքնակառավարումը, ղեկավարման կոլեգիալությունը: Օրենքը (հոդված 15) մասնավորեցնում է, թե նման կազմակերպությունները ինչ գործունեություն կարող են ստանձնել իրենց նպատակներն իրականացնելու համար, այդ թվում՝ իր գործունեության մասին տեղեկատվություն տարածել, կազմակերպել և անցկացնել խաղաղ, առանց զենքի ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր, օրենքով սահմանված կարգով ներկայացնել ու պաշտպանել իր և իր անդամների իրավունքներն ու օրինական շահերը[11]: Ստեղծագործական միությունների նախագահները, անդամներ պարբերաբար բարձրացնում էին իրենց գործունեությունը օրենսդրորեն կարգավերլու անհարժեշտությունը: Նման փորձ եղավ 2003 թվականին. ԱԺ ներկայացվեց «ստեղծագործական աշխատողների և ստեղծագործական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը[12]: Օրենքի նախագիծը սահմանում էի ստեղծագործական աշխատողների, ստեղծագործական միությունների կարգավիճակը, նրանց գործունեության հասարակական բնույթը, կանոնադրությունը, անվանակոչումը և այլն: Սույն օրենքը վերաբերում էր, ոչ միայն խորհրդային կաղապարով ձևավորված ստեղծագործական միություններին, այլ ընհանրապես անկախության շրջանում ձևավորված և ապագայում ձևավորվող բոլոր ստեղծագործական կազմակերպություններին: Սույն օրենքի նախագիծը չընդունվեց, ուստի ստեղծագործական միությունների գործունեությունը կարգավորվում է «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքով:

Խնդիր 2. Երկրորդ խնդիրը կապված է կարգավիճակի փոփոխության հետ: Ստանալով հասարակական կազմակերպության կարգավիճակ՝ ստեղծագործական միությունները զրկվեցին պետական հովանավորչությունից, պետական ֆինանսավորումից և այլևս պետք է մշակեին իրենց ինքնաֆինանսավորման մոդելը, որը թույլ կտար ստեղծված պայմաններում բովանդակային փոփոխությունների ենթարկվել: Ինքնաֆինանսավորման մեխանիզմը ստեղծագործական միություններում առաջացրեց խնդիրներ. չկարողանալով հարմարվել նոր շուկայական հարաբերությունների թելադրանքին, զանազան այլ մշակութային կառույցների ձևավորման արդյունքում ստեղծված մրցակցության պահանջներին, ստեղծագործական միությունների անդամները սկսեցին լքել անդամակցությունը և անհատապես ներգրավվել մշակույթի ոլորտ և «մշակութային շուկա»[13]:

Խնդիր 3. Հաջորդ խնդիրը կապված է ստեղծագործական միությունների կանոնադրական փոփոխությունների հետ: Հայաստանի անկախացումից հետո միությունները չկարողացան վերակազմավորվել ստեղծված նոր պայմանների համաձայն և կանոնակարգել իրենց գործունեությունը[14]: Ներկայիս ստեղծագործական միությունների կանոնադրությունները զուտ տեխնիկական շտկումների ենթարկված, խորհրդային շրջանից «ժառանգված» կանոնադրություններն են: Այսօրվա ժողովրդավարական պայմաններում ստեղծագործական միությունների դերակատարությունը, նրանց ունեցած գործառութային կարևորությունը հստակ ձևակերպում չունի. նրանք կորցրեցին իրենց՝ մշակույթի ոլորտը, մշակութային մտավորականությանը կարգավորելու և վերահսկելու հիմնական մեխանիզմները, ինչն էլ խորհրդային շրջանում նրանց տալիս էր արտոնություններ:

Խնդիր 4. Ստեղծագործական միությունների շուրջ ծավալված պետական հիմնական խոսույթը կապված է եղել այս հաստատությունների անվան փոփոխության հետ: Թե° պետական, թե° հանրային քննարկումներն ավելի շատ ֆորմալ բնույթ ունեն, քան բովանդակային: Խորհրդային միության փլուզումից հետո պետական ստատուսը կորցրած այս հաստատություններն օրենքով ամրագրվեցին որպես հասարակական կազմակերպություններ:

[10] Հասարակական կազմակերպությունների մասին ՀՀ օրենք // https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=110802

[11] Նույն տեղում:

[12] ՀՀ օրենքի նախագիծը «ստեղծագործական աշխատողների և ստեղծագործական միությունների մասին», Պ-694-23.09.2005-ԳԿ,ՊԻ-010/0 // http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=1334&Reading=0&lang=arm&enc=utf8

[13] ԴԱՆ, հարցազրույց նկարիչների միության անդամների հետ, 25.02.2018:

[14] Ըստ նկարիչ, քանդակագործ Տիգրան Արզումանյանի՝ «... ստեղծագործական միությունների ձևն ու աշխատանքի որակը հիմնովին պետք է փոխվի: Գրողներին, կոմպոզիտորներին, մյուս ստեղծագործողներին վերև բարձրացնելու միջոցը միայն ստեղծագործական միություններն են, մշակույթի նախարարությունը պետք է նրանցից սնվի, նրանցից իմանա՝ ովքեր են լավ, արժանի ստեղծագործողները, որպեսզի ուշադրության արժանան»// առավել մանրամասն տես՝ Ստեղծագործական միությունների ձևն ու աշխատանքի որակը պետք է փոխվի // https://www.panorama.am/am/news/, 26.09.2016:

2014 թվականի հուլիսի 26-ից ուժի մեջ են մտնել «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» օրենքում Ազգային ժողովի կողմից նույն թվականի հունիսի 20-ին ընդունված փոփոխությունները, որոնք միտված են ավանդական ստեղծագործական և մշակութային կազմակերպությունների նպատակային գործունեության խթանմանը: Ստեղծագործական միությունները, որոնք «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» օրենքի ընդունմամբ վերակազմակերպվեցին որպես հասարակական կազմակերպություններ, կորցնելով հանրային ճանաչում և հեղինակություն ձեռք բերած իրենց «ստեղծագործական միություն» անվանումը կրելու մենաշնորհային իրավունքը, օրենքում ընդունված փոփոխություններից հետո հնարավորություն ստացան իրենց անվանման մեջ օգտագործել «միություն» բառը: Մեկ այլ փոփոխությամբ ՀԿ-ներին, այդ թվում՝ ստեղծագործական միություններին, հնարավորություն ընձեռնվեց իրենց հերթական ժողովները հրավիրել չորս տարին մեկ պարբերականությամբ՝ մինչ այժմ գործող երկու տարին մեկի փոխարեն [**7**]:

Խնդիր 5. ՀՀ անկախացումից ի վեր ազատ դեմոկրատական հարաբերությունների հաստատումը, նոր շուկայական հարաբերությունների ձևավորումը խթանեցին մշակույթի ոլորտում բազմաթիվ միությունների, ստեղծագործական խմբերի ձևավորմանը, անհատների մշակութային գործունեության ծավալմանը, միջազգային մշակութային կապերի ակտիվացմանը: Ստեղծագործական միությունների գոյության անհրաժեշտությունը սկսվեց քննարկման առարկա դառնալ թե° պետական, թե° մասնավոր հարթակներում[15]:

Ըստ կոմպոզիտորների միության նախագահ Ա. Սաթյանի. «... միությունները պահպանում են ազգային մշակույթը: Այն, ինչ որ բնորոշ չէ այլ կազմակերպություններին, որոնք այսօր և՛ ֆինանսավորվում են, և՛ կարողանում են իրենց քաղաքականությունն անցկացնել մեր այսօրվա իրականության մեջ: Ես կարծում եմ, որ միությունները պետք է ունենան որոշակի ֆոնդեր: Ստեղծագործական միությունները հասարակական կազմակերպություններ են և իրավունք չունեն ֆինանսներ աշխատել: Ու հանկարծակի այդ հասարակական կազմակերպությունները, որը ներկայացնում է մշակույթը, ներկայացնում է աշխարհին, փորձում է մտածել ազգային մշակույթի մասին, նա չի ֆինանսավորվում ընդհանրապես» [**5**]:

Խնդիր 6. Հաջորդ խնդիրը կապված է ստեղծագործական միություններում կապիտալների փոխակերպման, դրանց մոբիլության հետ. ժամանակակից պայմաններում ստեղծագործական միությունները դարձել են որոշ անհատների ամբիցիաների բախման վայր: Այսպես օրինակ՝ 2013 թ. գրողների միության նախագահի ընտրությունը բավականին աղմուկով ընթացավ, սրա հետևանքով միության անդամներից շատերը լքեցին այն: Նույնը կարող ենք տեսնել նաև այլ միությունների օրինակով:

Ստեղծագործական միությունները որոշակի բախումների կիզակետում են հայտնվում նաև, քանի որ նրանց ենթակայության տակ են գտնվում մի շարք շինություններ՝ հանգստյան տներ, հյուրանոցներ, որոնք այժմ սպասարկման ոլորտում ծառայություններ են մատուցում, ինչն էլ ցույց է տալիս, որ այդ միությունների նախագահությունը զբաղված է առավել վարչարարական գործունեությամբ, քան թե ստեղծարարական:

Ամփոփելով խորհրդային ստեղծագործական միությունների կազմավորման, զարգացման և անկման փուլերը, կարող ենք եզրակացնել, որ Հայաստանի հանրապետության անկախացումից հետո ստեղծված նոր իրավիճակում սույն միությունները հետընթաց ապրեցին, որն ընթացավ երեք փուլերով: Այդ երեք փուլերը կապվում են Հայաստանի երրորդ հանրապետության երեք նախագահական ժամանակաշրջանների հետ:

Առաջին փուլ. Լևոն Տեր-Պետրոսյանի նախագահության շրջանում (1991-1998 թվականներ) որդեգրված պետական քաղաքականությունը նվազագույն միջամտություն էր ցուցաբերում մշակույթի ոլորտի, մշակութային գործընթացների մեջ, որի հետևանքով մշակութային ինստիտուտների, այդ թվում նաև ստեղծագործական միությունների «ապապետականացման» գործընթաց էր սկսվել: Այստեղ կարևոր է նաև նշել նախագահի՝ որպես երկրի առաջնորդի և մշակութային քաղաքականութ-

[15] 2016 թվականի մարտի 2-ին, Ազգային ժողովում քննարկվեց ստեղծագործական միությունների լիկվիդացիայի և դրանց իրավաբանական կարգավիճակի հարցը: Մեջբերում գրողների միության նախագահ Էդվարդ Միլիտոնյանի խոսքից. «Այն ամենն, ինչ ստեղծվել է ժամանակի ընթացքում, պատմություն է: Մենք, վերջապես, պետք է հարգենք ինքներս մեզ, մեր ստեղծած պատմությունը: Ստեղծագործական միությունները հասարակական կազմակերպություններ են, նրանց գործունեության համար պետական որևէ միջոց չի ծախսվում, մենք ինքներս մեզ պահում ենք: Մենք ենք ստեղծել այս ամեն ինչը: Ինչ-որ մեկը մտածում է արդյո՞ք, թե այդ բոլոր հասարակական կազմակերպություններն ինչով են զբաղվում: Դրա համար էլ պետք է նշեմ, որ ստեղծագործող մարդիկ կամ ստեղծագործական միություններն իրենք են որոշում՝ ի՞նչ անել կամ չանել» // առավել մանրամասն տես՝ «Ստեղծագործող մարդիկ կամ ստեղծագործական միություններն իրենք են որոշում ինչ անել կամ չանել» // http://yerkirmedia.am/social/steghcagorcakan-miutyunner/, 18.03.2016:

յան թելադրողի անձանական մշակութային կապիտալը[16] և դրա ունեցած ազդեցությունը նրա որոշումների կայացման մեջ: Լևոն Տեր-Պետրոսյանի որդեգրած մշակութային քաղաքականության զարգացման տեսլականը հենվում էր լիբերալ-ազատական մոդելի վրա, ըստ որի անհրաժեշտ էր մշակույթի ոլորտի ազատականացում, մրցակցային շուկայի ձևավորում և ինքնաֆինանսավորման մեխանիզմների մշակում: Հետևաբար 1990-ական թվականներին մշակութային հաստատությունների «ապապետականցմանը» զուգահեռ ընթանում էր մշակութային մասնավոր կառույցների ձևավորումը:

Երկրորդ փուլ. 1998 թվականից իշխանության եկած Ռոբերտ Քոչարյանը մշակութային քաղաքականության մեջ փորձեց վերականգնել նախկին խորհրդային ամբողջատիրական համակարգին բնորոշ գծերը, ինչպես օրինակ մշակույթի պետական ֆինանսավորումը, հոգածությունը որպես պետության պարտականություն և մշակույթի գործիչների լոյալությունը իշխանությունների հանդեպ: Ռ. Քոչարյանի վարած քաղաքականությունը մշակույթի ոլորտում մոտ էր պետական-բյուրոկրատական մոդելին, որտեղ մշակույթը փորձում է իր բոլոր ռեսուրսներով ծառայել իշխանություններին՝ փոխարենը ստանալով հոգածություն և համեմատաբար կայուն զարգացման տեսլական: Պատահական չէ, որ մշակույթի ոլորտի օրենսդրական կարգավորումները սկսվեցին 2000-ական թվականներից: 2003 թվականին մշակվեց ստեղծագործական միությունների և ստեղծագործական աշխատողների մասին հատուկ օրենք[17]: Այս փուլում ստեղծագործական միությունների որոշ առումով վերականգնեցին իրենց նախկին նշանակությունը հասարակական գործընթացների մեջ, սկսեցին զանազան պարգևատրումներ և ֆինանսական աջակցություն ստանալ պետության կողմից:

Երրորդ փուլ. ՀՀ երրորդ նախագահի իշխանության տարիներին փորձ արվեց մշակութային քաղաքականության լիբերալ-ազատական և պետական բյուրոկտարական մոդելները համադրել, որի արդյունքում մշակութային քաղաքականությունն իր հիմնական դրսևորումներով մնաց պետական, բայց մասնավոր ոլորտի ակտիվ մասնակցության ներառմամբ: Ստեղծագործական միությունները դուրս եկան մրցակցային դաշտ՝ պայքարելով իրենց գոյության համար:

Այսօր արդեն կարելի է խոսել ՀՀ մշակութային քաղաքականության չորրորդ փուլի մասին, որն սկսվում է «թավշյա հեղափոխությունից»՝ 2018 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներից: Սա արդեն հետազոտության այլ թեմա է, որին կանդրադառնանք հաջորդ հոդվածում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Եղիազարյան Ա. Կ.,** Գրական կյանքը Հայաստանում 1920-ական թվականներին և «Նոյեմբեր» միօրյա թերթը // http://lraber.asj-oa.am/2716/1/1995-2(30).pdf [Yeghiazaryan A. K., Grakan kyanqy Hayastanum 1920-akan tcakannerin ev “Noyember” mioria terty]
2. «Ստեղծագործող մարդիկ կամ ստեղծագործական միություններն իրենք են որոշում ինչ անել կամ չանել» // http://yerkirmedia.am /social/steghcagorcakan-miutyunner/, 18.03.2016:
3. **Բայադյան Հ.,** Մշակութային գործունեության և մշակութային քաղաքականության նոր ասպարեզներ, հունիսի 30, 2008, 23:06, www.hetq. am. [BayadyanH., mshakutayin gorcuneutyan ev mshakutayin qaxaqakanutyan nor asparezner]
4. Հայաստանի գրական գեղարվեստական կազմակերպությունների վերակառուցման մասին // «Խորհրդային Հայաստան», 12 մայիսի, 1932, № 111:
5. **Սաթյան Ա.,** Ստեղծագործական միությունները պետք է ունենան որոշակի ֆոնդեր // https://www.azatutyun.am/a/27455638.html, 29.12.2015: [Satyan A., Steghtsagortsakan miutyunnery petq e unenan voroshaki fonder]
6. Ստեղծագործական միությունների ձևն ու աշխատանքի որակը պետք է փոխվի // https://www.panorama.am/am/news/, 26.09.2016:

[16] Հայաստանի երրորդ հանրապետության առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը 1970-1980-ական թվականներին գիտական բուռն գործունեություն է իրականացրել: Եղել է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, վարել է մատենադարանի գիտական-քարտուղարի պաշտոնը, միաժամանակ լինելով «Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի խմբագրական մարմնի անդամ և պատասխանատու քարտուղար: 1985-ից՝ նույն հաստատության ավագ գիտաշխատող է, դասավանդել է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը անդամ է ԽՍՀՄ արևելագետների ընկերակցության (1985), Հայաստանի գրողների միության (1988), Ֆրանսիական Ասիական ընկերության (1989), Վենետիկի Մխիթարյան ակադեմիայի (1991), պատվավոր դոկտոր (լատ.՝ doctor honoris causa) Լա Վեռնի (1990), Ստրասբուրգի (1992), Սոֆիայի (1994) և Սորբոնի (1996) համալսարանների: Հեղինակել է 30-ից ավելի գրքերի, շուրջ 80 գիտական հոդվածների և բազմալեզու մամուլում սփռված քաղաքական բնույթի հազարավոր հրապարակումների:

[17] ՀՀ օրենքը ստեղծագործական աշխատողների և ստեղծագործական միությունների մասին, http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=1334&Reading=0&lang=arm&enc=utf8

7. Ստեղծագործական միություններին հնարավորություն է ընձեռվում անվան մեջ օգտագործել «միություն» բառը // https://www.pastinfo.am/hy/news/, 21.07.2014:
8. **Борев Ю.** Социалистический реализм: взгляд современника и современный взгляд, М., 2008, с. 76. [Borev Yu., Socialisticheski realism: vzglyad sovremennika i sovremennih vzglyad, M.]
9. **Бурдье П.,** Формы капитала. Электронный журнал «Экономическая социология». Ред. журнала Радаев В. Том 3, № 5, ноябрь 2002. Электронный журнал, www.ecsoc.msses.ru. [Burde P. Formi kapitala. Elektronnih jurnal "ekonomicheskaya sociologia"]
10. Законодательство об авторском праве. Общая характеристика и принципы // http://www.pravo.vuzlib. su/book_z920_page_5.html 03.04.2017.
11. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) "О перестройке литературно-художественных организаций" *23 апреля 1932 г. //* Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) — ВКП (б), ВЧК — ОГПУ — НКВД о культурной политике. 1917-1953. Под ред.А.Н.Яковлева. Сост. А.Н. Артизов, О.В.Наумов. М.: Международный фонд "Демократия", 1999, стр. 172-173.
12. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) "О перестройке литературно-художественных организаций" Постановления Оргбюро Цк Вкп(Б) О Мероприятиях По Выполнению Постановления Политбюро Цк Вкп(Б) "О Перестройке Литературно-Художественных Организаций" 7 Мая 1932 *г. //* Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) — ВКП (б), ВЧК — ОГПУ — НКВД о культурной политике. 1917-1953. Под ред.А.Н. Яковлева. Сост. А.Н.Артизов, О.В.Наумов. М.: Международный фонд "Демократия", 1999.
13. **Работяжев Н. В.,** Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности, Вестник московского университета, сер. «Политические науки», № 1, М., 1998 г. [Rabotyajev H. V., Politicheskaya sistema totalitarizma: struktura I xarakternie osobennosti, Vestnik moskovskogo universiteta, ser. "Politicheskie nauki" N 1, M, 1998]
14. **Цыкунов Г. А., Шашкова Т. В.,** Правовые основы деятельности творческих союзов Иркутской области в 1930–1950-х гг. // https://cyberleninka.ru /article/n/pravovye-osnovy-deyatelnosti-tvorcheskih-soyuzov-irkutskoy-oblasti-v-1930-1950-h-gg/viewer, 2014. [Cikunov G. A, Shashkova T. V., Pravovie osnovi deyatel'nosti tvorcheskix coyuzov Irkutskoh oblasti v 1930-1950-x gg]
15. **Гершзон. М. М.** «Оттепель». Изменения в культурной политике СССР в 1953 — начале 1956 гг.: кино, театр, изобразительное искусство и книгоиздание // Исследования по истории русской мысли, М., 2018.[Gershzon M. M., "Ottepel" Izmeneniya v kul'turnoh politike SSSR v 1953-nachale 1956 gg, kino, teatr, izobrazitel'noe iskusstvo I knigoizdanie // M., 2018]

Сдана/Հանձնվել է՝ 19.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 25.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 29.02.2020

ЭКОНОМИКА

ՀՀ կենսաթոշակառուների թվաքանակի և կենսաթոշակների միջին չափի վերլուծություն

Ասլանյան Գ. Ս.
ՀՊՏՀ, տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների ամբիոնի մագիստրանտ (Հայաստան, Երևան)
gevorkaslanyan@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ կենսաթոշակառու, միջին կենսաթոշակ, աշխատանքային կենսաթոշակ, զզինվորական կենսաթոշակ, սեռատարիքային կազմ

Анализ численности пенсионеров и среднего размера пенсий в Республике Армения

Асланян Г. С.
АГЭУ, магистр кафедры экономико-математических методов (Ереван, Армения)
gevorkaslanyan@yandex.ru

Резюме: Важнейшим социально-экономическим показателем для каждого государства является уровень пенсий и число пенсионеров. Чем выше пенсии, тем выше уровень благосостояния в этой стране. В этой статье сначала рассматривается количество пенсионеров в Республике Армения по типам пенсий, регионам, полу и возрастному составу. Затем указываются причины, приведшие к изменению численности пенсионеров, анализируются изменения среднего размера различных типов пенсий за последние годы, а также рассматриваются законодательные изменения, которые в дальнейшем повлияют на размер пенсий.
Ключевые слова: пенсионер, средняя пенсия, рабочая пенсия, военная пенсия, возрастной и половой состав

Analysis of the number of pensioners and the average size of pensions in Republic of Armenia

Aslanyan G. S.
ASUE, Master at the Chair of Mathematical Methods in Economics (Yerevan, Armenia)
gevorkaslanyan@yandex.ru

Abstract: The level of pensions and the number of pensioners are among the most important social and economic indicators for each country. The higher the pension is, the higher the level of welfare in the country is. Initially, the number of pensioners of the RA by types of pensions, by regions, by sex and and age composition has been studied in this article. The reasons leading to the changes in the number of pensioners have been presented as well. Subsequently, the changes in the average size among various types of pensions in recent years have been analysed, as well as the legislative amendments have been presented that will affect the size of pensions.
Keywords: pensioner, average pension, working pension, military pension, sex and age composition

Յուրաքանչյուր պետության համար կարևորագույն սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշներից են կենսաթոշակների մակարդակը և կենսաթոշակառուների թվաքանակը: Որքան բարձր է կենսաթոշակների չափը, այնքան ավելի բարձր է տվյալ պետությունում բարեկեցության մակարդակը: Սույն հոդվածում ուսումնասիրվել է ՀՀ կենսաթոշակների միջին չափի և կենսաթոշակառուների թվաքանակի կառուցվածքի դինամիկան վերջին տարիներին: Կատարված վերլուծության համար հիմք է հանդիսացել հիմնականում ՀՀ ՎԿ-ի կողմից ներկայացվող պաշտոնական վիճակագրությունը (ուսումնասիրվել են տարեվերջի տվյալները, բացառությամբ 2019թ., որի դեպքում վերցվել է հուլիսի 1-ի սկզբի տվյալները):

«Պետական կենսաթոշակների մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված պայմանները բավարարելու դեպքում կենսաթոշակի իրավունք ունեն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացին, օտարերկրյա քաղաքացին կամ քաղաքացիություն չունեցող անձը, եթե սույն օրենքով այլ բան սահմանված չէ [**4**, հոդված 7]:

Օտարերկրյա քաղաքացին կամ քաղաքացիություն չունեցող անձը կենսաթոշակի և կենսաթոշակ ստանալու իրավունք ունի Հայաստանի Հանրապետությունում բնակվելու իրավունք ունենալու ժամանակահատվածում:

Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ չունեցող օտարերկրյա քաղաքացին կենսաթոշակի իրավունք ունի, եթե նա կենսաթոշակ չի ստանում այն պետությունից, որի քաղաքացին է:

Հայաստանի Հանրապետության երկքաղաքացին կենսաթոշակի իրավունք ունի, եթե նա մշտապես կամ առավելապես բնակվում է Հայաստանի Հանրապետությունում (Հայաստանի Հանրապետության բնակչության պետական ռեգիստրում հաշվառված է Հայաստանի Հանրապետությունում բնակության վայրի հասցեով) և կենսաթոշակ չի ստանում այլ պետությունից:

«Պետական կենսաթոշակների մասին» ՀՀ օրենքով առանձնացվում են կենսաթոշակի հետևյալ հիմնական տեսակները, որոնք էլ իրենց հերթին ունեն իրենց ենթատեսակները [**4**, հոդված 8] `

- Աշխատանքային
- Զինվորական
- Սոցիալական

2019թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ կենսաթոշակառուների ընդհանուր թիվը կազմել է 465.159 մարդ, որը 11 տոկոսով ավելի քիչ է քան 2008թ.: 2019թ. կին կենսաթոշակառուները ընդհանուրի մեջ կազմել են մոտ 60.6 տոկոս, իսկ 2014թ. այն կազմել է 61.1 տոկոս և վերջին տարիներին այն շարունակական նվազում է (տե՛ս աղյուսակ 1): Կենսաթոշակառուների մեջ մոտ 99 տոկոսը աշխատանքային կենսաթոշակառուներն են: 2019թ. զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակառուների թիվը 2014թ. նկատմամբ նվազել է մոտ 60 տոկոսով, իսկ 2008թ. նկատմամբ 5.75 անգամ: Այս նվազման հիմնական պատճառներից մեկը այն է, որ այս խմբի մեջ էին մտնում նաև հայրենական պատերազմի հաշմանդամները և նրանց հավասերացված անձիք, և եթե հաշվի առնենք, որ հայրենական պատերազմի մասնակիցները այլևս 90 տարեկանից մեծ են, ուստի բնական է դառնում, որ հայրենական պատերազմի մասնակիցների մահվան արդյունքում նվազում է զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակ ստացողների թիվը:

Զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակառուների գերակշիռ մասը տղամարդիկ են՝ մոտ 99 տոկոս: Այլ օրենքներով սահմանված կենսաթոշակառուները շատ փոքր թիվ են կազմում ընդհանուրի մեջ, որոնց մեջ ևս տղամարդիկ կազմում են գերակշիռ մաս:

2019թ. ամենաշատ կենսաթոշակառուները բնակվել են Երևանում՝ 172,501: Հատկանշական է, որ այս թիվը աճել է 2016թ. նկատմամբ՝ չնայած որ ընդհանուր թոշակառուների թիվը պակասել է: Առավել քիչ կենսաթոշակառու է բնակվել Վայոց ձորում՝ 9263: Կանանց մասնաբաժինը ընդհանուրի մեջ ամենաբարձրը եղել է Լոռվա մարզում՝ 62.8 տոկոս, իսկ ամենաքիչը Վայոց ձորում՝ 58.7 տոկոս:

Ուսումնասիրելով զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակառուների թվաքանակը ըստ մարզերի՝ նկատում ենք, որ այս դեպքում ևս ամենաշատ կենսաթոշակառուները բնակվում են Երևանում՝ 2019թ. ընդամենը 422 մարդ: Սակայն եթե ընդհանուր թոշակառուների մեջ Երևանում բնակվողների թիվը տոկոսային հարաբերակցությամբ կազմում էր մոտ 37 տոկոս, ապա զինծառայության հետ կապվածների մեջ՝ 23 տոկոս: Երևանից հետո զինծառայության հետ կապված ամենաշատ կենսաթոշակառուները բնակվում են Գեղարքունիքի մարզում՝ ընդամենը 15.8%, իսկ ամենաքիչը՝ Վայոց ձորում՝ ընդամենը 3.3%:

Այս խմբի մեջ չափազանց քիչ է կանանց թիվը: Այն կտրուկ նվազել է 2014թ. հետո և վերջին տարիներին շատ մարզերում նույնիսկ ոչ մի կին կենսաթոշակառու չի բնակվում:Եթե 2014թ. կանանց թիվը կազմում էր 1896 մարդ, ապա 2019թ. հուլիսի դրությամբ այդ թիվը կազմել է ընդամենը 9 մարդ: Այս փոքր թիվը կապված է նրա հետ, որ ՀՀ զինված ուժերում շատ քիչ են եղել կանայք, ովքեր ծառայել են զինված ուժերում անհրաժեշտ քանակությամբ տարիներ: Վերջին տարիներին շատացել են կին ծառայողները, ուստի առնվազն տասը տարի հետո զինծառայության հետ կապված թոշակառուների թիվը մի փոքր կբարձրանա:

Հաջորդիվ ուսումնասիրենք կենսաթոշակառուների քանակը ըստ սեռատարիքային խմբերի: 2010թ. կենսաթոշակառուների մեծ մասը եղել է 63-70 տարեկան՝ 125,023 մարդ,

Աղյուսակ 1. ՀՀ կենսաթոշակառուների թվաքանակը և կառուցվածքը

	Կենսաթոշակառուների թվաքանակը			Աշխատանքային			Զինծառայության հետ կապված			Այլ օրենքներով սահմանված		
	Ընդ.	Կն.	Տղ.	Ընդ.	Կն.	Տղ.	Ընդ.	Կն.	Տղ.	Ընդ.	Կն.	Տղ.
2014	463145	283127	180018	458569	281231	177338	4576	1896	2680	-	-	-
2015	465802	283887	181915	463471	283862	179609	2331	25	2306	-	-	-
2016	468528	285151	183377	466170	285098	181072	2159	18	2141	199	35	164
2017	458194	278826	179368	455609	278745	176864	1984	15	1969	601	66	535
2018	463072	281288	181784	460548	281206	179342	1866	12	1854	658	70	588
2019	465199	282198	183001	462706	282119	180587	1811	9	1802	682	70	612

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ[1, 2, 3]

Աղյուսակ 2. ՀՀ կենսաթոշակառուների թվաքանակը ըստ մարզերի

	Ընդամենը					**Կանայք, %**			
	2008	2014	2016	2018	2019	2014	2016	2018	2019
ք.Երևան	179,546	166,920	170,069	171,398	172,501	61.9	61.8	62.1	62.1
Արագածոտն	22,636	18,552	18,787	18,566	18,651	59.8	59.3	59.0	58.7
Արարատ	41,769	36,252	37,097	35,779	35,972	60.1	59.6	58.6	58.3
Արմավիր	39,216	33,273	33,946	33,474	33,716	60.0	59.1	58.8	58.6
Գեղարքունիք	37,281	31,477	31,697	31,266	31,272	59.3	59.0	58.9	58.7
Լոռի	52,998	45,395	45,526	43,536	43,583	62.9	62.7	62.6	62.5
Կոտայք	38,941	35,117	36,113	36,902	37,253	59.0	58.8	58.5	58.4
Շիրակ	49,514	41,300	40,967	39,521	39,562	62.9	62.6	62.5	62.4
Սյունիք	25,750	23,385	23,312	22,669	22,760	59.5	58.8	58.6	58.5
Վայոց ձոր	10,433	9,497	9,554	9,217	9,263	60.1	59.5	58.7	58.2
Տավուշ	25,755	21,977	21,460	20,744	20,666	61.3	61.1	61.2	61.3
Ընդամենը ՀՀ	**523,839**	**463,145**	**468,528**	**463,072**	**465,199**	**61.1**	**60.9**	**60.7**	**60.7**

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ [**1**; **2**; **3**] և հեղինակի հաշվարկներ

իսկ ամենաքիչը 51-55 տարեկան՝ 27,398 մարդ: Կանանց դեպքում ևս ամենաքիչը եղել են 51-55 տարեկան կենսաթոշակառուները՝ 32,230 մարդ, իսկ ամենաշատը՝ 63-70 տարեկանները՝ 74,765 մարդ: Վերջին տարիների առնվազն երկու անգամ փոփոխվել է կենսաթոշակառուների քանակը սեռատարիքային խմբերի մեջ: Օրինակ 2014թ.՝ 2012թ. համեմատ, մոտ երեք անգամ նվազել է մինչև 51 տարեկան կենսաթոշակառուների թիվը՝ կազմելով 23,241 մարդ (որը այսպիսով դառձավ ամենափոքր խումբը)՝ 70,178-ի փոխարեն, փոխարենը մեծացել է 63-70 տարեկանների թիվը՝ կազմելով 147,514՝ 123,337-ի փոխարեն: 2018թ.՝ 2016թ. համեմատ ևս էական փոփոխություններ կան. այս անգամ ևս նվազել է մինչև 51 տարեկան կենսաթոշակառուների թիվը, սակայն կտրուկ նվազել է նաև 51-55 տարեկանների թիվը կազմելով համապատասխանաբար 14,594 և 13,196 նախկինում 20,037 և 20,409-ի փոխարեն: Այսպիսով 2018թ. ամենաշատ կենսաթոշակառուները եղել են նորից 63-70 տարեկանների խմբում, իսկ ամենաքիչը 51-55 տարեկանների խմբում:

Կանանց դեպքում ևս պատկերը նույնն է, սակայն պետք է նկատել, որ եթե 2010թ. կանայք միչև 51 տարեկանների մեջ կազմում էին ընդամենը 42.7%, ապա 2018թ. նրանց թիվը կազմել է 49.5%: Փոխարենը կրճատվել է 51-55 տարեկանների մասնաբաժինը՝ կազմելով 52.6%՝ նախկինում 56.88%-ի փոխարեն:

Այժմ ուսումնասիրենք ՀՀ-ում կենսաթոշակների միջին չափը ըստ կենսաթոշակների տեսակների, ըստ մարզերի, սեռի և այլ ցուցանիշների:

Ինչպես ներկայացված է գծապատկեր 1-ում՝ կենսաթոշակի միջին չափն աճել է վերջին հինգ տարում. 2014թ. 35813 դրամի փոխարեն 2019թ. կազմել է 40519.4 դրամ, իսկ 2008-ի համեմատ միջին կենսաթոշակը աճել է 1.9

Աղյուսակ 3. ՀՀ զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակառուների թվաքանակը ըստ մարզերի

	Ընդամենը						նրանցից՝ կանայք			
	2008	**2014**	**2016**	**2018**	**2019**	**2019, %**	**2014**	**2016**	**2018**	**2019**
ք.Երևան	2,736	1,172	495	433	422	23.3	547	4	3	3
Արագածոտն	460	219	119	111	108	6.0	66	-	-	-
Արարատ	755	370	204	186	178	9.8	126	-	-	-
Արմավիր	620	291	177	151	143	7.9	73	6	5	3
Գեղարքունիք	1,184	621	339	293	287	15.8	203	-	-	-
Լոռի	1,114	442	172	148	150	8.3	226	-	-	-
Կոտայք	841	330	136	105	101	5.6	141	1	-	-
Շիրակ	991	421	241	208	201	11.1	163	4	4	3
Սյունիք	634	267	93	77	73	4.0	149	2	-	-
Վայոց ձոր	311	149	73	63	60	3.3	63	-	-	-
Տավուշ	779	294	110	91	88	4.9	139	1	-	-
Ընդամենը ՀՀ	**10,425**	**4,576**	**2,159**	**1,866**	**1,811**	**100.0**	**1,896**	**18**	**12**	**9**

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ [**1**; **2**; **3**] և հեղինակի հաշվարկներ

Աղյուսակ 4. ՀՀ կենսաթոշակառուների թվաքանակը ըստ սեռատարիքային խմբերի

Տարիքը	Ընդամենը					Նրանցից կանայք				
	2010	**2012**	**2014**	**2016**	**2018**	**2010**	**2012**	**2014**	**2016**	**2018**
Մինչև 51 տ.	75,391	70,178	23,241	20,037	14,594	32,230	29 701	12,153	10,266	7,228
51 – 55 տ.	27,398	28 519	23,606	20,409	13,196	15,586	16 055	12,782	10,940	6,940
56 – 62 տ.	61,512	62 835	61,634	63,164	52,306	41,013	39 689	38,409	38,374	31,380
63 – 70 տ.	125,023	123 337	147,514	177,821	194,716	74,765	73 432	87,248	105,006	113,903
71 – 75 տ.	106,520	98 650	71,548	48,193	55,632	65,378	60 925	44,156	29,765	34,408
76 – 80 տ.	66,106	53 951	64,353	64,403	51,317	40,836	33 518	40,682	41,358	32,990
81 և բարձր	58,307	70 601	71,249	74,501	81,311	40,317	47 333	47,697	49,442	54,439
Ընդամենը	**520,257**	**508,071**	**463,145**	**468,528**	**463,072**	**310,125**	**300 653**	**283,127**	**285,151**	**281,288**

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ[**1**; **2**; **3**]

անգամ: Նկատում ենք նաև, որ տղամարդկանց մոտ միջին կենսաթոշակը ավելի բարձր է քան կանանց մոտ: Տղամարդկանց միջին կենսաթոշակը կազմել է 42532.7 դրամ, իսկ կանանց միջին կենսաթոշակը՝ 39213.8 դրամ: 2019թ. հունվարի 1-ից արդեն իսկ բարձրացվել են ծերության, հաշմանդամության և կերակրողին կորցնելու դեպքում տրվող նպաստների չափերը և սահմանվել են 25500 դրամի չափով: Ինչպես նաև ՀՀ կառավարությունը որոշում է կայացրել սահմանել նվազագույն կենսաթոշակը 25500 դրամի չափով, այսինքն՝ բոլոր այն քաղաքացիներին, ում կենսաթոշակը ավելի ցածր է քան նվազագույն կենսաթոշակը, կտրամադրվի նվազագույն կենսաթոշակի չափ գումար [**5**]:

Աղյուսակ 5-ում ներկայացված են աշխատանքային կենսաթոշակի միջին չափը ըստ մարզերի և ըստ սեռի: Այսպիսով, ինչպես ընդհանրացված կենսաթոշակի դեպքում, աշխատանքային կենսաթոշակի դեպքում ևս տղամարդկանց միջին կենսաթոշակը ավելի բարձր է քան կանանցը: Միջին ամենաբարձր կենսաթոշակը Սյունիքի մարզում է 42552 դրամ, իսկ

Գծապատկեր 1. ՀՀ կենսաթոշակի միջին չափն ըստ սեռի, 2014-19թթ.

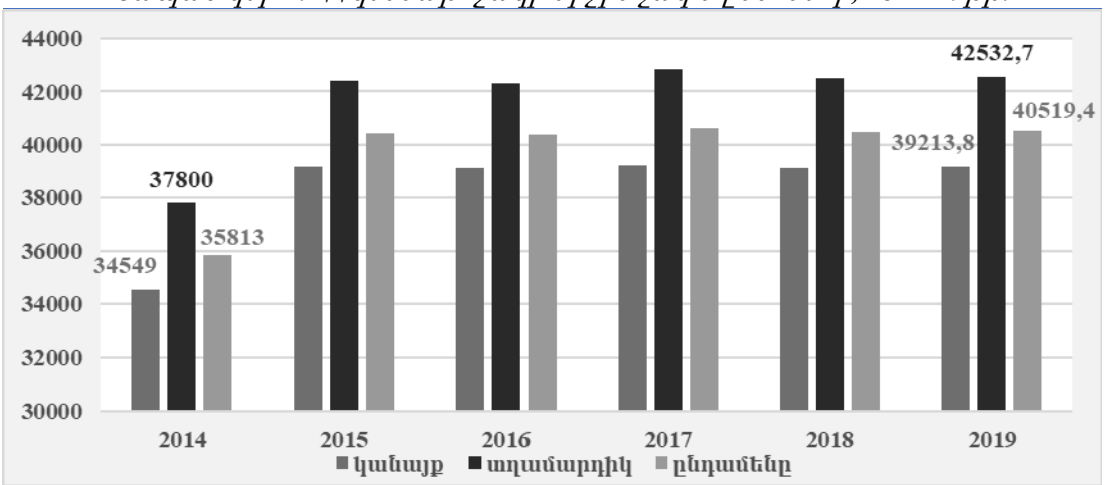

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ[**1**; **2**; **3**] և հեղինակի հաշվարկներ

Աղյուսակ 5. ՀՀ աշխատանքային կենսաթոշակի միջին չափն ըստ մարզերի և ըստ սեռի

ՀՀ մարզերը	ընդամենը				կանայք			տղամարդիկ		
	2014	**2016**	**2018**	**2019**	**2014**	**2016**	**2019**	**2014**	**2016**	**2019**
ք.Երևան	38,013	42,716	42,495	42,499	36,245	40,966	40,959	40,897	45,575	45,053
Արագածոտն	34,493	38,729	38,363	38,366	33,557	37,821	37,715	35,903	40,075	39,307
Արարատ	33,730	37,672	37,411	37,439	32,734	36,772	36,765	35,245	39,020	38,392
Արմավիր	33,959	38,070	37,743	37,785	33,107	37,359	37,367	35,252	39,110	38,383
Գեղարքունիք	34,110	38,211	37,904	37,954	32,806	36,920	36,905	36,052	40,123	39,484
Լոռի	34,847	38,862	38,597	38,629	33,929	38,046	38,020	36,411	40,251	39,654
Կոտայք	34,624	38,923	38,629	38,641	33,330	37,631	37,523	36,501	40,785	40,221
Շիրակ	34,710	38,931	38,746	38,790	34,001	38,351	38,451	35,928	39,918	39,360
Սյունիք	38,028	42,651	42,475	42,552	36,301	40,975	41,076	40,566	45,071	44,653
Վայոց ձոր	35,760	39,889	39,672	39,721	34,305	38,535	38,645	37,972	41,922	41,246
Տավուշ	36,321	40,389	39,852	39,833	35,608	39,879	39,587	37,458	41,201	40,228
Ընդամենը ՀՀ	**35,996**	**40,353**	**40,114**	**40,137**	**34,703**	**39,124**	**39,138**	**38,047**	**42,286**	**41,699**

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ[**1**; **2**; **3**]

ամենացածրը՝ Արմավիրի մարզում՝ 37785 դրամ:

Տղամարդկանց դեպքում ամենաբարձրը Երևանում է՝ 45053 դրամ, իսկ ամենացածրը Արարատի մարզում՝ 38392 դրամ: Կանանց դեպքում կենսաթոշակի ամենաբարձր միջին չափը Սյունիքում է՝ 41076 դրամ, իսկ ամենացածրը Արարատի մարզում՝ 36765 դրամ: Արարատի մարզում կենսաթոշակների միջին չափի ցածր լինելը կապված է նաև այն հանգամանքի հետ, որ այս մարզում շատ են գյուղատնտեսությամբ զբաղվողները, որը որպես աշխատանքային ստաժ չի գրանցվում և հետագայում ազդում է կենսաթոշակի չափի վրա:

Աղյուսակ 6-ում ներկայացված են զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակների միջին չափը ըստ մարզերի և ըստ սեռի: Նկատում ենք, որ այս կենսաթոշակի չափը էականորեն ցածր է աշխատանքային կենսաթոշակի չափից. 2019թ. մոտ 1.6 անգամ ավելի ցածր է եղել, քան աշխատանքայինը: Նկատենք, որ 2019թ.՝ 2014թ. համեմատ, գրեթե 50% տոկոսով աճել է զինծառայության հետ կապված միջին կենսաթոշակը: Այս կենսաթոշակի դեպքում՝ չկա մեծ տարբերություն ինչպես մարզերի, այնպես էլ կանանց և տղամարդկանց կենսաթոշակների չափի մեջ: Օրինակ 2019թ. միջին կենսաթոշակը ամենաբարձրը եղել է Տավու-

շում՝ 27244 դրամ, իսկ ամենացածրը՝ Արմավիրում՝ 26108 դրամ:

Աղյուսակ 6. ՀՀ զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակների միջին չափն ըստ մարզերի և սեռի

ՀՀ մարզեր	Ընդամենը				Կանայք			Տղամարդիկ		
	2014	**2016**	**2018**	**2019**	**2014**	**2016**	**2019**	**2016**	**2019**	**2019**
ք.Երևան	16,959	24,915	24,811	26,992	11,862	26,000	26,000	26,000	26,000	26,999
Արագածոտն	18,276	24,000	23,550	26,199	11,600	-	-	-	-	26,199
Արարատ	17,851	24,452	24,291	26,250	11,600	-	-	-	-	26,250
Արմավիր	18,421	23,537	23,576	26,108	12,501	23,333	25,833	23,333	25,833	26,114
Գեղարքունիք	18,966	25,280	24,894	26,659	11,600	-	-	-	-	26,659
Լոռի	16,114	23,866	23,838	26,363	11,702	-	-	-	-	26,363
Կոտայք	16,867	23,785	23,150	26,371	11,845	26,000	-	26,000	-	26,371
Շիրակ	18,365	25,154	25,106	26,458	12,023	26,000	26,000	26,000	26,000	26,465
Սյունիք	15,976	24,774	24,675	26,562	11,754	26,000	-	26,000	-	26,562
Վայոց ձոր	17,459	24,986	24,794	26,233	11,600	-	-	-	-	26,233
Տավուշ	17,068	25,799	25,515	27,244	11,683	26,000	-	26,000	-	27,244
Ընդամենը ՀՀ	**17,467**	**24,678**	**24,488**	**26,573**	**11,795**	**25,111**	**25,944**	**25,111**	**25,944**	**26,576**

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ[**1**; **2**; **3**]

Աղյուսակ 7. ՀՀ օրենքով սահմանված այլ կենսաթոշակների միջին չափը ըստ մարզերի և սեռի

ՀՀ մարզեր	ընդամենը			կանայք			տղամարդ		
	2016	**2018**	**2019**	**2016**	**2018**	**2019**	**2016**	**2018**	**2019**
ք.Երևան	345,627	360,978	354,978	379,806	365,654	357,904	336,580	360,263	354,551
Արագածոտն	346,667	303,034	298,694	440,000	440,000	440,000	300,000	291,620	285,848
Արարատ	185,700	280,639	276,037	253,000	153,560	153,560	140,833	294,759	288,929
Արմավիր	261,737	279,652	279,652	546,946	300,000	300,000	166,667	278,199	278,199
Գեղարքունիք	223,509	287,616	281,539	-	-	-	223,509	287,616	281,539
Լոռի	237,667	289,472	288,987	300,000	238,200	238,200	206,500	293,270	292,489
Կոտայք	234,486	303,880	306,472	-	-	-	234,486	303,880	306,472
Շիրակ	308,584	320,030	319,773	375,100	369,284	374,889	305,083	315,926	315,450
Սյունիք	243,456	307,300	307,300	165,000	165,000	165,000	259,147	315,671	315,671
Վայոց ձոր	259,069	294,354	303,074	-	-	-	259,069	294,354	303,074
Տավուշ	165,000	260,587	260,587	-	-	-	165,000	260,587	260,587
Ընդամենը ՀՀ	**314,851**	**340,818**	**336,768**	**375,278**	**353,418**	**347,206**	**301,955**	**339,318**	**335,574**

Աղբյուր՝ ՀՀ ՎԿ[**1**; **2**; **3**]

Քանի որ կանանց թիվը չափազանց փոքր է այս կենսաթոշակի դեպքում, այդ պատճառով էլ միջին կենսաթոշակի ձևավորման վրա հիմնականում ազդում է տղամարդկանց կենսաթոշակի չափը: Միայն նշենք, որ 2014թ. կանանց միջին կենսաթոշակը կազմել է 11795 դրամ, իսկ 2019թ. այն կազմել է 25944 դրամ: Տղամարդկանց կենսաթոշակը ևս աճել է 2014թ. նկատմամբ և 2019թ. կազմել 26576 դրամ 17467 դրամի փոխարեն:

Ճիշտ է, չափազանց փոքր է օրենքով սահմանված այլ կենսաթոշակառուների թիվը, սակայն բավականին բարձր է միջին կենսաթոշակների չափը: Օրինակ 2019թ. կենսաթոշակի միջին չափը ՀՀ-ում կազմել է 336,768 դրամ, ամենաբարձրը եղել է Երևանում՝ 354,978, իսկ ամենացածրը Տավուշում՝ 260,587 դրամ(տե՛ս աղյուսակ 7):

Կանանց դեպքում կենսաթոշակի չափը ամենաբարձրը եղել է Երևանում՝ 357,904, իսկ ամենացածրը՝ 165,000 դրամ Սյունիքի մար-

զում: Տղամարդկանց դեպքում կրկին ամենաբարձրը եղել է Երևանում՝ 354,551, իսկ ամենացածրը Տավուշում՝ 260,587 դրամ:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով ՀՀ կենսաթոշակառուների թիվը և կենսաթոշակի միջին չափը, պարզեցինք, որ կենսաթոշակառուների թիվը վերջին տասնամյակում էականորեն նվազել է և 2019թ. կազմել է 465,199 մարդ՝ 2008-ի 523,839 փոխարեն: Կենսաթոշակառուների մեջ մոտ 99 տոկոսը աշխատանքային կենսաթոշակառուներն են: Կենսաթոշակառուների ընդհանուր թվի մեջ կանայք կազմել են վերջին տարիներին մոտ 60%, զինծառայության հետ կապված կենսաթոշակառուների գերակշիռ մասը տղամարդիկ են՝ մոտ 99 տոկոս: Այլ օրենքներով սահմանված կենսաթոշակառուները շատ փոքր թիվ են կազմում ընդհանուրի մեջ, որոնց մեջ ևս տղամարդիկ կազմում են գերակշիռ մաս: Ինչպես ընդհանրացված կենսաթոշակի դեպքում, աշխատանքային կենսաթոշակի դեպքում ևս տղամարդկանց միջին կենսաթոշակը ավելի բարձր է քան կանանցը: Միջին ամենաբարձր կենսաթոշակը Սյունիքի մարզում է 42552 դրամ, իսկ ամենացածրը՝ Արմավիրի մարզում՝ 37785 դրամ: 2019թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ զինծառայության հետ կապված միջին կենսաթոշակը ամենաբարձրը եղել է Տավուշում՝ 27244 դրամ, իսկ ամենացածրը՝ Արմավիրում՝ 26108 դրամ: 2018թ. ամենաշատ կենսաթոշակառուները եղել են 63-70 տարեկանների խմբում՝ 194,716 թոշակառու, իսկ ամենաքիչը 51-55 տարեկանների խմբում՝ 13,196 թոշակառու:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ ՎԿ, «ՀՀ սոցիալական վիճակը 2018թ.», վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2019թ.,
2. ՀՀ ՎԿ, «ՀՀ սոցիալական վիճակը 2013թ.», վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2014թ.,
3. ՀՀ ՎԿ, «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019 թվականի հունվար-հունիսին», տեղեկատվական ամսական զեկույց, Երևան, 2019թ.,
4. ՀՀ օրենքը «Պետական կենսաթոշակների մասին»՝ ընդունված 2010թ. դեկտեմբերի 22-ին
5. ՀՀ կառավարության 25 Ապրիլի 2019, 472–Ն որոշում 2010թ. դեկտեմբերի 30-ի N 1734-Ն որոշման մեջ լրացումներ կատարելու մասին

Օգտագործված ինտերնետային կայքեր

6. http://armstat.am/am/
7. https://www.arlis.am/

Сдана/Հանձնվել է՝ 04.11.2019
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 11.11.2019
Принята/Ընդունվել է՝ 15.11.2019

ՀՀ բնակչության եկամուտները և ծախսերը

Ղազարյան Ռ. Ա., Լևոնյան Ս. Ռ.
Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան (Հայաստան, Երևան)
Տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների ամբիոնի մագիստրանտներ
rom.ghazaryan96@gmail.com
levonyansur@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ տնային տնտեսություն, դրամական և ոչ դրամական եկամուտներ, սպառողական ծախսեր, քաղաքային և գյուղական բնակավայրեր, դեցիլային խմբեր

Доходы и расходы населения Республики Армения

Казарян Р. А., Левонян С. Р.
Армянский государственный экономический университет (Армения, Ереван)
rom.ghazaryan96@gmail.com
levonyansur@gmail.com

Резюме: Эта статья посвящена двум наиболее важным показателям, которые характеризуют финансовое и денежное положение домохозяйств в Армении и их уровень жизни, а именно доходам домохозяйств и потребительским расходам. В работе анализируется состав и структура доходов и расходов домохозяйств и их динамика за последнее десятилетие. Эти показатели были также проанализированы десятью децильными группами, что показывает степень концентрации доходов населения. Официальная статистика, предоставленная Статичееский комитетом Республики Армении, является основой для анализа. Подводя итоги работы, можно сказать, что темпы роста доходов населения в Армении превышают темпы роста расходов. В 2018 резкое увеличение доходов было зафиксировано в самой бедной первым децильнем группе, и это увеличение было в основном основано на доходах от занятости. Доля услуг в расходов домохозяйств во всех децильных групп увеличивается в стране с каждым годом.
Ключевые слова: домашнее хозяйство, денежные и неденежные доходы, потребительские расходы, городские и сельские районы, децильные группы

Incomes and expenses of the population of the Republic of Armenia

Ghazaryan R. A., Levonyan S. R.
Armenian state university of economics (Armenia, Yerevan)
rom.ghazaryan96@gmail.com
levonyansur@gmail.com

Abstract: This article is devoted to the two of the most important indicators, that characterize the financial and monetary status of households in Armenia and their standard of living, which are households income and consumer expenditures. The work analyzes the composition and structure of households revenues and expenditures and their dynamics over the last decade. These indicators were also analyzed by ten decile groups, which shows the degree of income concentration in the population. The official statistics, provided by the Statistical Committee of Republic of Armenia, are the basis for the analysis. Summarizing the work, we can say that the rate of increase in the income of the population in Armenia is more than the rate of increase of expenses. In 2018 a sharp increase in earnings was recorded in the poorest first decile group, and this increase was mainly based on employment income. In all decile groups, the share of services in the households expenditures is increasing year by year in the country.
Keywords: household, monetary and non-monetary income, consumption expenditure, urban and rural areas, decile groups

Տնային տնտեսությունների նյութական և դրամական վիճակը բնութագրող և նրանց կենսամակարդակը գնահատող կարևորագույն ցուցանիշներից են տնային տնտեսության եկամուտը և ամբողջական սպառողական ծախսերը: Այս հոդվածում կներկայացնենք Հայաստանում բնակչության եկամուտների և ծախսերի դինամիկան 2008-2018թթ. Ընթացքում, ինչպես նաև կխոսենք նրանց բաշխման անհավասարության մասին: Ներկայացվող վերլուծությունը հիմնված է տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտությունների արդյունքների վրա: Տեղեկատվության աղբյուրն է՝ ընթացիկ ծախ-

սերի, սպառման և եկամուտների օրագիրը: Տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ցուցանիշները գնահատված են ըստ մեկ շնչի հաշվով կատարված հաշվարկների: Վերլուծության համար հիմք են հանդիսացել ՀՀ ՎԿ «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2014-2019» հրապարակումները:

ՀՀ-ում ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական եկամուտը 2008-2018թթ. ընթացքում անընդհատ աճել է՝ 2018թ. կազմելով 64 180 դրամ: Բազիսային 2008թ.-ի նկատմամբ աճը կազմել է 117%, իսկ նախորդ տարվա նկատմամբ՝ 4.2%: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի ընթացքում ամենամեծ տարեկան աճը տեղի է ունեցել 2014թ.-ին՝ կազմելով մոտ 15.6%: ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական ծախսը 2008-2018թթ. ընթացքում ունեցել է աճի միտում. կրճատում գրանցվել է միայն 2009թ.-ին (4.2%), սակայն վերջին տարիներին աճի տեմպը զգալիորեն նվազում է: Այս ցուցանիշը 2018թ. կազմել է 45 788 դրամ, որը 2008թ.-ի այդ նույն ցուցանիշին գերազանցել է մոտ 58.6%-ով, իսկ նախորդ տարվա ցուցանիշին՝ 3.1%-ով: Ամենամեծ տարեկան աճը գրանցվել է 2011թ.-ին և կազմել է մոտ 13.8%: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ 2008-2018թթ. ընթացքում բնակչության եկամուտ-ծախս հարաբերակցությունը լավացել է. եթե 2008թ. անհատը ամսական կտրվածքով սպառել էր իր եկամտի շուրջ 97.64%-ը, ապա 2018թ. այդ ցուցանիշը կազմել է մոտ 71.3%: Գծապատկերի միջոցով ցույց տանք Հայաստանի ՏՏ-ների մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական եկամուտների և ծախսերի դինամիկան 2008-2018թթ. ընթացքում.

ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ արդյունքների համաձայն 2008-2018թթ. ընթացքում ամբողջական եկամուտների կազմում դրամական եկամուտների մասնաբաժինն աճել է, իսկ ոչ դրամական եկամուտների մասնաբաժինը նվազել: Եթե 2008թ. դրամական եկամուտները կազմում էին ամբողջի 90.8%-ը, ապա 2018թ. այդ ցուցանիշը կազմել է շուրջ 95.1%: Դրամական եկամուտները 2008-2018թթ. ընթացքում աճել են շուրջ 127.2%-ով, իսկ ոչ դրամական եկամուտները՝ ընդամենը 15.6%-ով:

Դրամական եկամուտների կազմում ամենանշանակալի մասը կազմում են վարձու աշխատանքից ստացված գումարները, որի մասնաբաժինը, սակայն, վերջին տարիներին սկսել է նվազել: Այս ցուցանիշը 2018թ. կազմել է 50.3% (կրճատումը նախորդ տարվա նկատմամբ կազմել է 1.9 տոկոսային կետ, իսկ 2016թ. նկատմամբ՝ 2.3 տոկոսային կետ): Դրամական եկամուտների կազմում 2-րդ ամենամեծ մասնաբաժինն ունեն պետական թոշակներն ու նպաստները, որոնց տեսակարար կշիռը, սակայն, 2008-2009թթ. համեմատ բավականին կրճատվել է՝ 2018թ. կազմելով 15.5%:

Դիտարկելով տնային տնտեսությունների եկամուտների աղբյուրներն ըստ բնակավայրերի՝ ակնհայտ է դառնում, որ վարձու աշխատանքից ստացված եկամուտների կարևորությունը մեծ է հատկապես քաղաքաբնակների համար, որտեղ այն 2018թ. կազմել է ամբողջական եկամուտների 59.1%-ը: Գյուղաբնակ տնային տնտեսություններում վարձու աշխատանքից ստացված եկամուտների մասնաբաժինը 1.85 անգամ ցածր է եղել քաղաքայինից և կազմել է ամբողջական եկամուտների 32.1%-ը: Վերջին տարիներին գյուղաբնակների եկամուտների մասնաբաժինը գյուղմթերքի և կենդանիների վաճառքից շատ արագ տեմպերով աճում է. 2018թ. այն կազմել է 19.8% (նախորդ տարվա նկատմամբ աճը՝ 4 տոկոսային կետ): Գյուղաբնակ տնային տնտեսությունների համար ոչ դրամական եկամուտների մասնաբաժինն անհամեմատ բարձր է քաղաքաբնակների համեմատ, հատկապես սեփական տնտեսությունից ստացված սննդամթերքի տեսքով: Ոչ դրամական եկամուտների մասնաբաժինը 2018թ. կազմել է գյուղաբնակ տնային տնտեսությունների եկամուտների 11.4%-ը, այն դեպքում, երբ քաղաքաբնակների համար այն կազմել է միայն 1.7%:

Քանի որ տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի մասով ՀՀ ՎԿ-ն 2012թ.-ից սկսած անցել է «Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական գործունեության տեսակները» (NACE) դասակարգչից «Անհատական սպառում՝ ըստ նպատակների» դասակարգչին (COICOP), տվյալները կվերլուծենք ըստ այդ դասակարգչի:

ՏՏ սպառողական ծախսերն ըստ COICOP դասակարգչի ներառում են.

Գծապատկեր 1. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական եկամուտների և ծախսերի դինամիկան, ՀՀ, դրամ

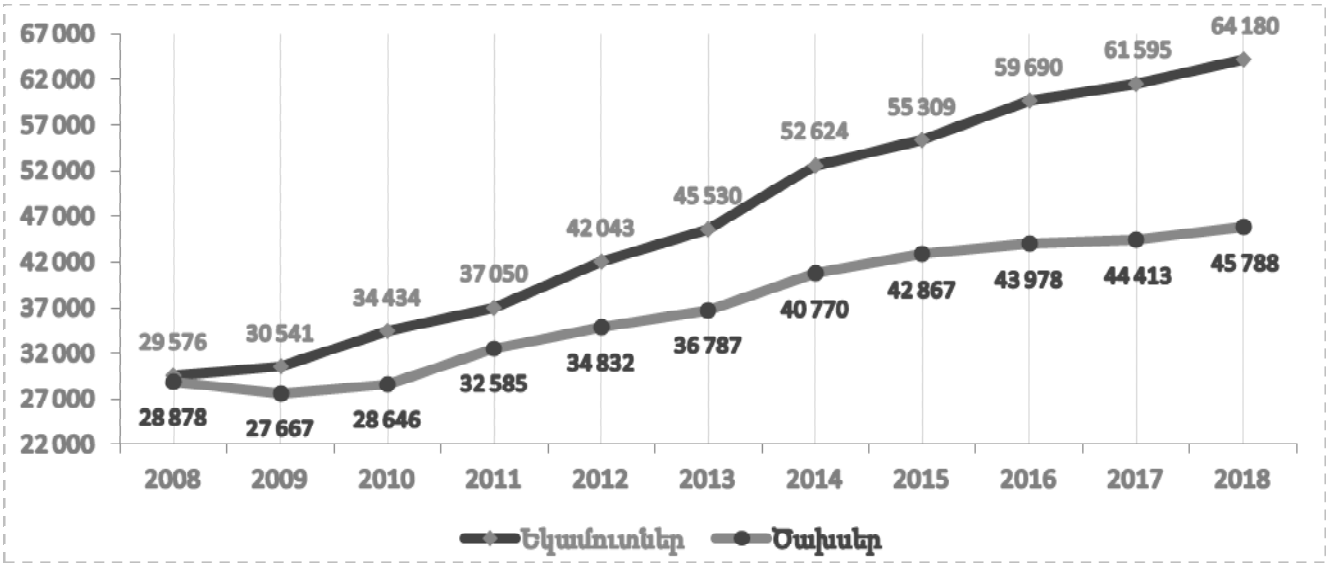

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

Աղյուսակ 1. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական ամբողջական եկամտի կառուցվածքը ՀՀ-ում

	դրամ				%			
	2008	*2009*	*2017*	*2018*	*2008*	*2009*	*2017*	*2018*
Դրամական	26 866	28 038	58 474	61 047	90.8	91.8	94.9	95.1
Ոչ դրամական	2 710	2 503	3 121	3 133	9.2	8.2	5.1	4.9

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

1. Սննդամթերք և ոչ ալկոհոլային խմիչքներ,
2. Ալկոհոլային խմիչքներ և ծխախոտ,
3. Հագուստ և կոշիկ,
4. Բնակարանային ծառայություններ, ջուր, էլեկտրաէներգիա, գազ և վառելիքի այլ տեսակներ,
5. Տնային գործածության առարկաներ, կենցաղային տեխնիկա և բնակարանի ընթացիկ սպասարկում,
6. Առողջապահություն,
7. Տրանսպորտ,
8. Կապ,
9. Հանգիստ և մշակույթ,
10. Կրթություն,
11. Հյուրանոցներ, սրճարաններ և ռեստորաններ,
12. Տարբեր ապրանքներ և ծառայություններ:

Տնային տնտեսությունների անվանական սպառողական ծախսերի կառուցվածքում (մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական) անհամեմատ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն պարենային ապրանքների և ոչ ալկոհոլային խմիչքների վրա կատարված ծախսերը, սակայն այս ծախսերի կշիռը վերջին տարիներին ունի նվազման միտում: 2018թ. այս ցուցանիշը հանրապետությունում կազմել է 39.5%՝ նախորդ տարվա 40.4%-ի դիմաց: Ընդ որում կրճատումը տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի հաշվին: Սպառողական ծախսերի նշված հոդվածն ավելի մեծ տեսակարար կշիռ ունի գյուղական բնակավայրերում: Երկրորդ ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեցող հոդվածը բնակ-կոմունալ ծառայությունների և ջեռուցման համար կատարվող ծախսերն են, որոնք 2018թ. կազմել են 15.8%՝ նախորդ տարվա 15.5%-ի դիմաց: Քաղաքային բնակավայրերում այս ցուցանիշը ավելի մեծ է, քան գյուղական բնակավայրերում (2018թ.-ին 17.7%՝ 12.2%-ի դիմաց): Ծախսերի մեծությամբ երրորդ տեղում առողջապահության համար կատարված ծախսերն են: Գյուղերում այս ցուցանիշը ցածր է քաղաքային բնակավայրերի հա-

մեմատ, սակայն հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին գյուղերում այս ցուցանիշը շատ

Գծապատկեր 2. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական անվանական եկամուտների տեսակները, 2018թ., տոկոս

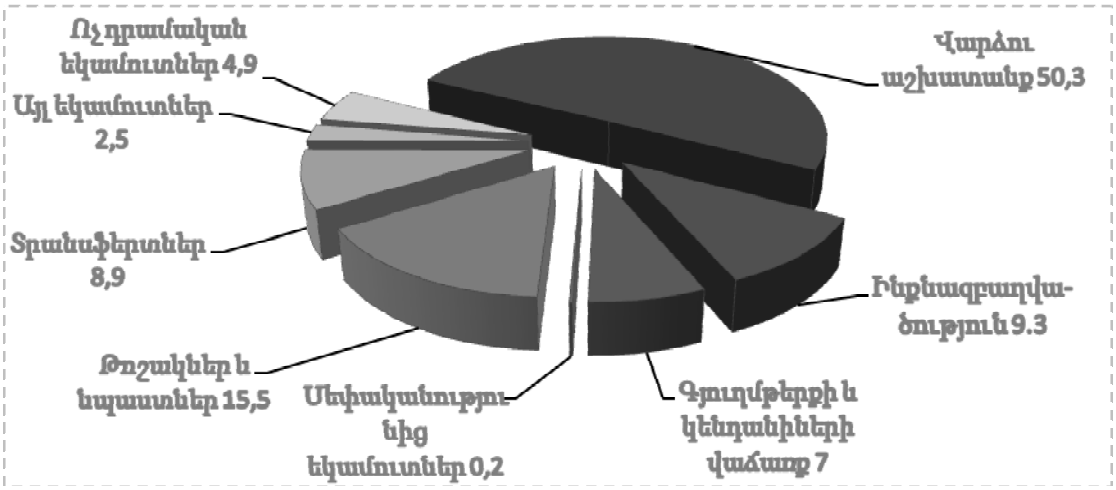

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

Աղյուսակ 2. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական անվանական եկամուտների աղբյուրներն ըստ բնակավայրի տեսակի, 2008թ. և 2018թ., դրամ (կշիռն ընդհանուրի մեջ, տոկոս)

	Քաղաքային բնակավայր		Գյուղական բնակավայր	
	2008	*2018*	*2008*	*2018*
Ոչ դրամական եկամուտներ	**1 010 (3.2)**	**1 208 (1.7)**	**5 852 (22.0)**	**6 309 (11.4)**
Դրամական եկամուտներ	**30 174 (96.8)**	**68 405 (98.3)**	**20 754 (78.0)**	**48 907 (87.8)**
վարձու աշխատանք	18 068 (57.9)	41 165 (59.1)	7 881 (29.6)	17 711 (32.1)
ինքնազբաղվածություն	3 084 (9.9)	8 810 (12.7)	1 092 (4.1)	3 620 (6.6)
գյուղմթերքի, կենդան. վաճառք	201 (0.6)	628 (0.9)	4 670 (17.6)	10 911 (19.8)
սեփականությունից եկամուտ	49 (0.2)	165 (0.2)	10 (0.0)	19 (0.0)
թոշակներ և նպաստներ	5 006 (16.1)	10 366 (14.9)	4 615 (17.3)	9 250 (16.7)
տրանսֆերտներ	3 094 (9.9)	5 942 (8.5)	1 950 (7.3)	5 343 (9.7)
այլ եկամուտներ	672 (2.2)	1 329 (1.9)	536 (2.1)	2 053 (3.7)

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

արագ տեմպերով աճ է գրանցում: Եթե 2014թ. այս ցուցանիշը կազմում էր ընդամենը 4.3%, ապա 2018թ. այն կազմել է 9.2%:

Այժմ ուսումնասիրենք բնակչության եկամուտները ըստ դեցիլային խմբերի: Ըստ ՀՀ ՎԿ հրապարակած տվյալների, 2008-2018թթ. ընթացքում բոլոր դեցիլային խմբերում բնակչության եկամուտները անընդհատ աճել են՝ բացառությամբ մի քանի դեպքերի: Բազիսային 2008թ.-ի նկատմամբ 2018թ. ամենամեծ աճը գրանցվել է 10-րդ և առաջին դեցիլային խմբերում (համապատասխանաբար 142.8% և 130.4%): 2018թ. նախորդ տարվա նկատմամբ եկամուտները աճել են բոլոր դեցիլային խմբերում՝ բացառությամբ 9-րդի, որտեղ 2016թ. եկամուտների աճը կազմել էր շուրջ 30%, իսկ հաջորդող երկու տարիներին այն նվազում է: Աղյուսակ 3-ում ներկայացնենք 2008-2018թթ. ընթացքում ՏՏ-ների մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական դրամական եկամուտները ըստ դեցիլային խմբերի (բացառությամբ եկամուտը ցույց չտված ՏՏ-ների).

Ավելի պարզ վերլուծության համար դեցիլային 1-10 խմբերը կմիավորենք ընդհանուր 4

խմբերում: Առաջին խմբում կլինեն առավել աղքատ 1-3-րդ դեցիլային խմբերը, երկրորդում՝ միջինից ցածր և միջին եկամուտ ունեցող 4-7-րդ դեցիլային խմբերը, երրորդում՝

Գծապատկեր 3. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական անվանական սպառողական ծախսերի կառուցվածքը 2017 և 2018թթ.-ին՝ ըստ բնակավայրի տեսակի, ՀՀ, տոկոս

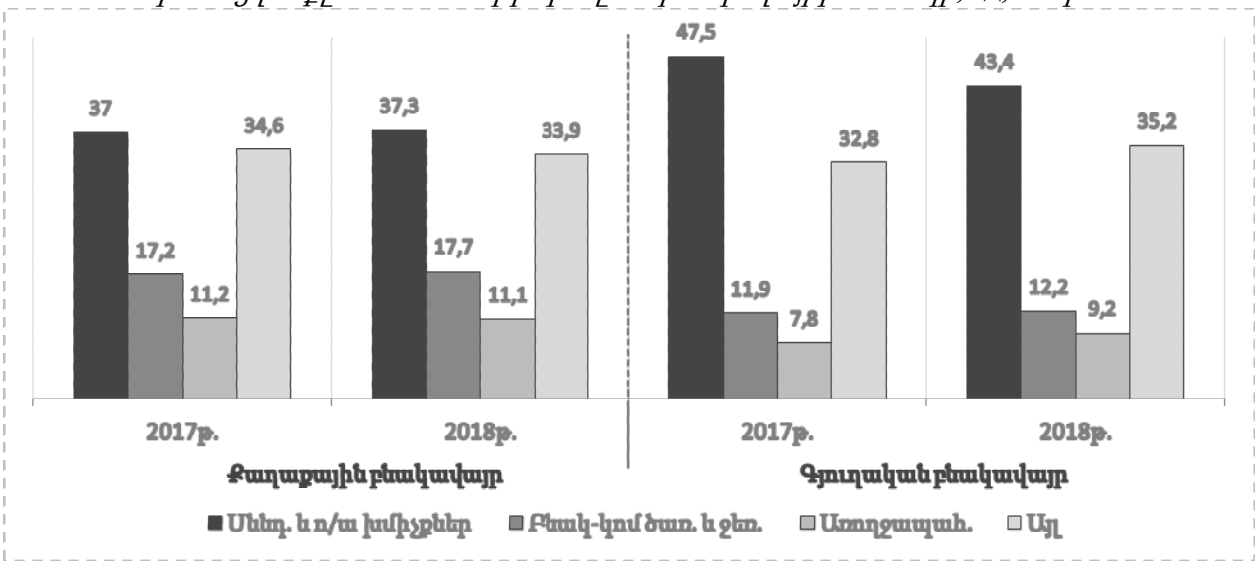

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

Աղյուսակ 3. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական դրամական եկամուտները ըստ դեցիլային խմբերի, ՀՀ, դրամ

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
2008	5 236	10 012	13 483	16 754	20 150	23 936	28 035	33 561	42 934	76 398
2009	5 273	9 877	13 731	17 660	21 416	25 337	30 058	36 482	45 723	76 508
2010	6 489	11 207	15 440	19 407	23 166	27 216	32 225	39 133	49 671	91 965
2011	6 530	12 242	16 757	21 181	25 880	30 582	36 501	43 972	55 171	95 095
2012	7 437	13 676	18 539	23 340	28 220	33 446	39 728	48 241	60 756	118 748
2013	8 469	15 400	20 981	25 847	30 969	36 169	42 430	51 041	64 742	130 642
2014	9 382	17 253	23 343	29 414	34 774	41 080	48 243	58 685	76 763	156 509
2015	10 299	19 082	25 414	31 424	37 664	43 682	50 708	60 711	76 501	168 604
2016	9 349	18 510	25 390	32 634	40 053	47 281	56 671	73 808	99 360	163 336
2017	10 209	20 967	28 609	35 392	41 798	49 118	58 854	72 974	95 679	172 413
2018	12 062	21 554	29 080	36 244	44 038	52 029	62 563	74 390	93 666	185 525

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

միջինից բարձր եկամուտ ունեցող 8-րդ և 9-րդ դեցիլային խմբերը, իսկ վերջին՝ չորրորդ խմբում կընդգրկվեն առավել հարուստ 10-րդ դեցիլային խմբի եկամուտները: Այս կերպ միավորված դեցիլային խմբերի միջին ամսական դրամական եկամուտների դինամիկան 2008-2018թթ. ընթացքում պատկերված է գծապատկեր 4.-ում: Գծապատկերից պարզ է դառնում, որ 2008-2018թթ. ընթացքում 1-7-րդ դեցիլային խմբերում էական փոփոխություններ չեն նկատվել, իսկ 8-9-րդ խմբերում վերջին տարիների ընթացքում եկամուտների որոշակի աճ տեղի ունեցել է: Իսկ ահա ամենահարուստ 10-րդ դեցիլային խմբում եկամուտների փոփոխությունը շատ կտրուկ է. Հատկապես ակնհայտ է 2012-2015թթ. և 2017-2018թթ.

տեղի ունեցած աճը: Ստացվում է, որ 2008-2018թթ. ընթացքում ցածր և միջին եկամուտներ ունեցողները շարունակել են ստանալ գրեթե նույն չափի եկամուտներ, իսկ բարձր եկամուտ ունեցողների եկամուտը էլ ավելի է աճել:

Ըստ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ 2018թ. տվյալների՝ երկրորդ և բարձր դեցիլային խմբերում դրամա-

Գծապատկեր 4. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական անվանական դրամական եկամուտների դինամիկան ըստ դեցիլային խմբերի, ՀՀ, դրամ

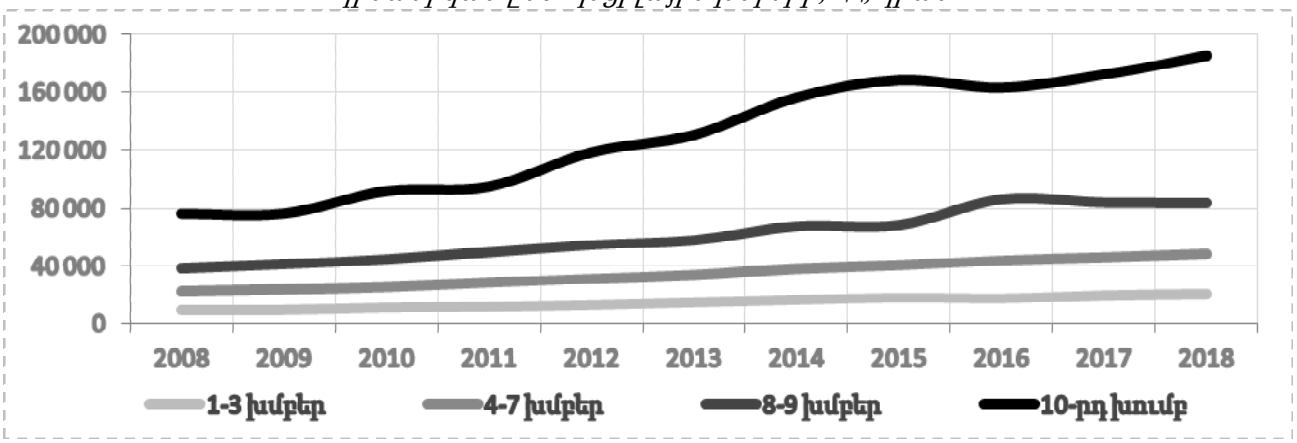

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

կան եկամտի հիմնական աղբյուր ծառայում են աշխատանքից ստացված եկամուտները, իսկ առաջին դեցիլային խմբում հիմնական աղբյուր են պետական տրանսֆերտները (թոշակներ, նպաստներ, կրթաթոշակներ): Սակայն պետք է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ ամենաաղքատ դեցիլային խմբում, ինչպես արդեն նշել էինք, վերջին տարիներին եկամուտների կտրուկ աճ է արձանագրվել, և հատկանշական է, որ այդ աճը բաշխվել է հիմնականում աշխատանքից և գյուղմթերքի վաճառքից ստացված եկամուտների վրա: Աշխատանքից ստացված եկամուտների կշիռն ամենամեծը 10-րդ դեցիլում է (74.3%):

Տնային տնտեսությունների ծախսերի ցուցանիշներն առավել վստահելի են եկամուտների համեմատ, քանի որ եկամուտները հաճախ թաքցվում կամ ավելի պակաս են նշվում հարցվողների կողմից (եկամուտները չբացահայտելու հակվածության էֆեկտը): Բնակչության եկամուտների կամ ծախսերի տարբերակման համար հաշվարկվում է «բևեռային» քվինտիլների հարաբերության գործակիցը: Այն է՝ 20% առավել ապահովված բնակչության եկամուտների կամ ծախսերի մակարդակի հարաբերությունը 20% նվազագույն ապահովված բնակչության եկամուտների կամ ծախսերի մակարդակին: Համաձայն այս գնահատականի՝ 2018թ.-ին 2008թ.-ի համեմատ աճել է 20% ամենաապահով և 20% ամենաանապահով բնակչության դրամական եկամուտների հարաբերակցությունը՝ 7.8 անգամից հասնելով 8.3 անգամի (ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է 2016թ.-ին՝ կազմելով 9.4 միավոր), իսկ սպառողական ծախսերի մասով՝ 5.2-ից հասնելով 5.6 անգամի (գծ. 5): Սակայն «բևեռային» դեցիլների հարաբերության գործակիցը (այն է՝ 10% առավել ապահովված բնակչության եկամուտների կամ ծախսերի մակարդակի հարաբերությունը 10% նվազագույն ապահովված բնակչության եկամուտների կամ ծախսերի մակարդակին) ավելի ցայտուն է, քան քվինտիլային հարաբերության գործակիցը: Այս գնահատականի համաձայն նույնպես 2018թ.-ին 2008թ.-ի համեմատ աճել է 10% ամենաապահով և 10% ամենաանապահով բնակչության դրամական եկամուտների և ծախսերի հարաբերակցությունը՝ համապատասխանաբար հասնելով 14.1 անգամից 15.4 անգամի (կրկին ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է 2016թ.-ին՝ 17.5 անգամ) և 8.0 անգամից 9.4 անգամի (գծ. 6):

2008-2018թթ. ընթացքում բոլոր դեցիլային խմբերում սննդի համար կատարվող ծախսերի կշիռը փոքրացել է, իսկ ծառայությունների համար կատարվող ծախսերինը՝ մեծացել: Այս մասով հատկանշական է 10-րդ դեցիլային խմբում կատարված շարժը: Ոչ պարենային

ապրանքների սպառման համար կատարվող ծախսերի մասնաբաժինը 2008-2018թթ. Ընթացքում աճել է բոլոր դեցիլային խմբերում՝ բացառությամբ տասներորդի:

Գծ. 7-ում ներկայացված է ամենաաղքատ և ամենահարուստ դեցիլային խմբերում գտնվող ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական անվանական սպառողական ծախսերի կառուցվածքը և դրանց շարժը վերջին տարիների ընթացքում: Ինչպես երևում է գծապատկերից՝ առաջին դեցիլային խմբում կտրուկ փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել, իսկ ահա 10-րդ դեցիլում շատ կտրուկ կերպով սննդամթերքի և ոչ պարենային ապրանքների համար կատարվող ծախսերը նվազում են, ինչին զուգահեռ բավականին արագ տեմպերով աճում են ծառայությունների համար կատարվող ծախսերը:

Գծապատկեր 5. Քվինտիլային հարաբերության գործակիցները, ՀՀ, 2008-2018թթ. (անգամ)

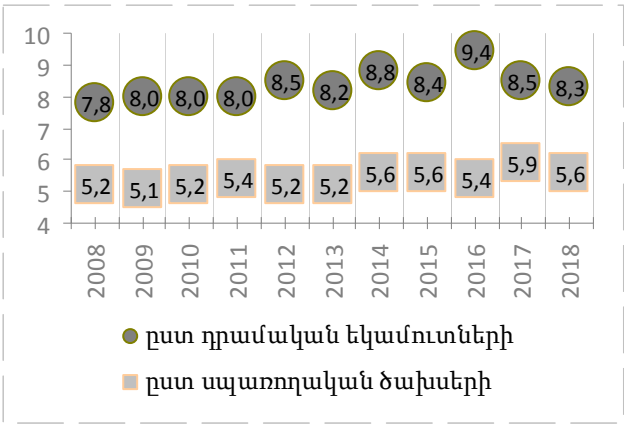

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

Գծապատկեր 6. Դեցիլային հարաբերության գործակիցները, ՀՀ, 2008-2018թթ. (անգամ)

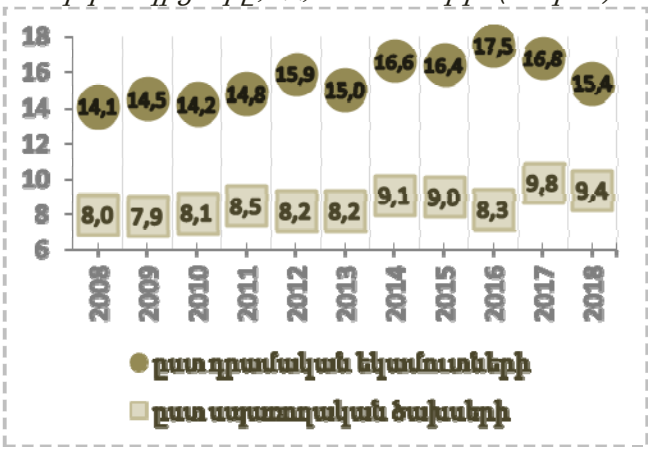

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

Ամփոփենք կատարված աշխատանքը: Ըստ ՀՀ ՎԿ ներկայացրած պաշտոնական վիճակագրության՝ Հայաստանում ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական եկամուտների աճի տեմպը առաջանցիկ է ծախսերի աճի տեմպից, ինչը նշանակում է, որ տարեց տարի բնակչության կատարած խնայողությունների կշիռը եկամտում ավելանում է: Վարձու աշխատանքից և պետական տրանսֆերտներից ստացվող եկամուտների կշիռը վերջին տարիներին նվազում է: Վարձու աշխատանքից ստացվող եկամուտները գյուղաբնակ ՏՏ-ներում 2018թ.-ին 1.85 անգամ ցածր են եղել քաղաքայինից, իսկ գյուղմթերքի և կենդանիների վաճառքից ստացվող եկամուտները 4 տոկոսային կետով աճել են՝ կազմելով ընդհանուր եկամտի շուրջ 19.8%-ը: Սպառողական ծախսերի մասով ակնառու է վերջին տարիներին գյուղաբնակների՝ առողջության համար կատարվող ծախսերի կտրուկ աճը:

2018թ.-ը նախորդող տարիներից առանձնանում է նրանով, որ եկամուտների կտրուկ աճ է գրանցվել ամենաաղքատ առաջին դեցիլային խմբում: Եվ չնայած այն բանի, որ այս դեցիլային խմբում եկամտի հիմնական աղբյուր դեռևս շարունակում են հանդիսանալ պետական տրանսֆերտները՝ ուրախալի է այն հանգամանքը, որ տեղի ունեցած եկամուտների աճը բաշխվել է հիմնականում աշխատանքից ստացվող եկամուտների վրա: ՏՏԿԱՀ տվյալները փաստում են այն մասին, որ տարեց տարի սննդի համար կատարվող ծախսերը նվազում են, իսկ ծառայությունների ստացման համար կատարվող ծախսերը՝ աճում: Եվ ծախսերի այսօրինակ շարժը տեղի է ունենում բոլոր դեցիլային խմբերում: Այս մասով շատ ակնառու է 10-րդ դեցիլային խմբում վերջին տարիներին տեղի ունեցած շարժը: Եթե 2016թ. ծառայությունների վրա կատարված ծախսերը այդ դեցիլային խմբում կազմում էին ընդհանուրի 44.6%-ը, ապա 2018թ. այդ ցուցանիշը կազմել է 56.9%:

Աղյուսակ 4. Մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական սպառողական ծախսերի կառուցվածքն ըստ սպառողական ծախսերի դեցիլային խմբերի, 2008 և 2018թթ., տոկոս

	սննդամթերք		ալկոհոլային խմիչք		ծխախոտ		ոչ պարենային ապրանքներ		ծառայություններ	
	2008	2018	2008	2018	2008	2018	2008	2018	2008	2018
I	67.4	57.5	0.4	0.4	4.5	3.0	7.3	14.3	20.4	24.8
II	66.3	57.0	0.4	0.4	4.0	3.4	8.2	14.9	21.1	24.3
III	62.8	55.0	0.4	0.3	4.4	4.0	9.4	16.2	23.0	24.4
IV	60.4	52.0	0.6	0.4	4.1	3.3	11.1	17.1	23.8	27.1
V	57.5	51.7	0.6	0.4	4.7	4.2	12.2	17.8	25.0	26.0
VI	57.1	50.3	0.5	0.4	3.9	4.2	13.5	19.3	25.0	25.8
VII	55.3	47.0	0.6	0.6	3.5	4.6	16.0	20.9	24.6	26.9
VIII	52.5	44.5	0.9	0.6	3.9	4.7	16.6	22.2	26.1	28.0
IX	47.3	42.9	0.8	0.8	3.2	4.2	19.1	21.2	29.6	30.9
X	40.1	21.3	1.2	1.1	2.6	2.6	22.6	18.2	33.5	56.9

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

Գծապատկեր 7. ՏՏ մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական անվանական սպառողական ծախսերի կառուցվածքը I և X դեցիլային խմբերում, 2016-2018թթ., տոկոս

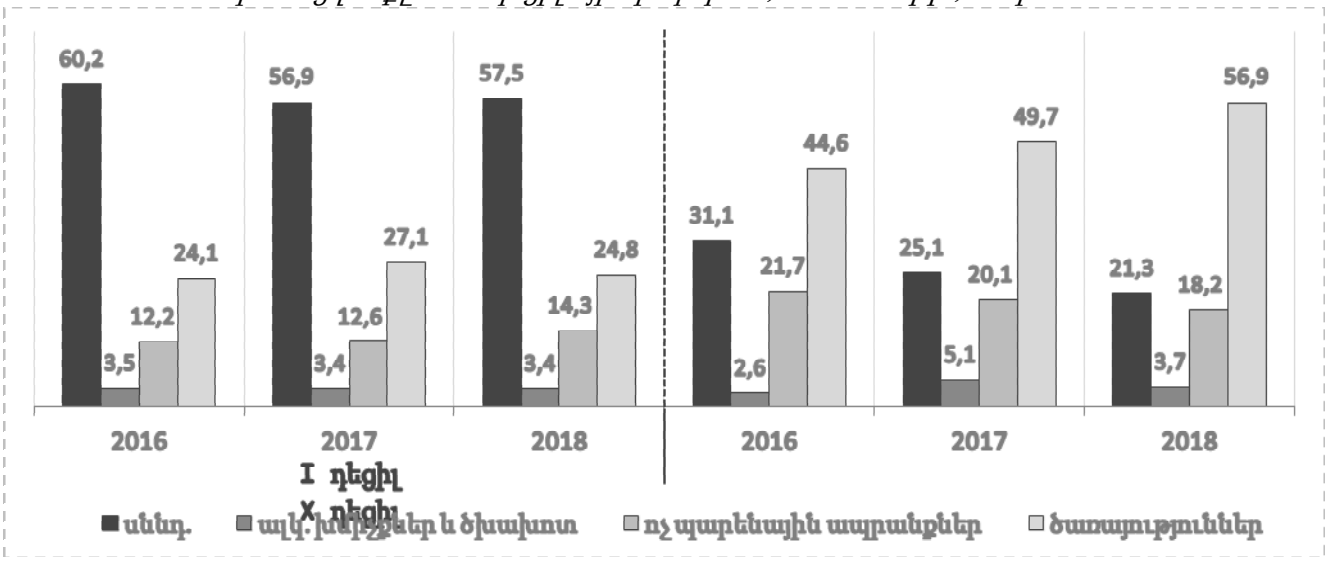

Աղբյուրը՝ ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ ՎԿ «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2014-2019», Երևան, 2014-2019թթ.,
2. ՀՀ ՎԿ «Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2019», Երևան, 2019թ.,
3. ՀՀ ՎԿ ՏՏԿԱՀ անվանազերծված միկրոտվյալների բազաներ (ըստ տնային տնտեսությունների),
4. Մ. Թումասյան, Կ. Հարությունյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ե. Մանուկյան և այլք, «Հայաստանի տնտեսական զեկույց 2015: Հայ-վրացական տնտեսական համագործակցությունը», Տնտեսական զարգացման և հետազոտությունների կենտրոն (EDRC), Երևան, նոյեմբեր 2015թ., 89 էջ,
5. https://www.armstat.am/am/
6. https://www.edrc.am/hy/

Сдана/Հանձնվել է՝ 15.12.2019
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 21.12.2019
Принята/Ընդունվել է՝ 25.12.2019

Анализ опыта пенсионной реформы и структуры портфелей накопительных пенсионных фондов в Чили

Каримян Д. В.
Российско-Армянского (Славянского) Университета
Экономика и управление народным хозяйством, аспирант (Ереван, Армения)
iosfan123@gmail.com

Ключевые слова: пенсия, пенсионный фонд, акция, пенсионная реформа

Չիլիի Կենսաթոշակային բարեփոխումների և կուտակային կենսաթոշակային ֆոնդերի պորտֆելների կառուցվածքի վերլուծությունը

Քարիմյան Դ. Վ.
Ռուս-հայկական (սլավոնական) համալսարանի 1 կուրսի ասպիրանտ
Տնտեսագիտություն և ազգային տնտեսության կառավարում, ասպիրանտ (Հայաստան, Երևան)
iosfan123@gmail.com

Ամփոփում: Ցանկացած պետության սոցիալական քաղաքականության կարևորագույն բաղկացուցիչ մասը հանդիսանում է կենսաթոշակային ապահովումը: Նոր կենսաթոշակային համակարգի ներդրումը հնարավորություն է տալիս կենսաթոշակային ֆոնդերին կուտակել ակտիվներ, որոնք կարող են ներդրվել ֆինանսական շուկաներում: Այս պատճառով ընտրվեց Չիլին որպես վերլուծության օբյեկտ քանի որ Չիլին հանդիսանում է առաջին երկիրը, որի կենսաթոշակային համակարգում իրականացվեցին արմատական փոփոխություններ և ներդրվեց կուտակային կենսաթոշակային համակարգը:
Վճռորոշ բառեր ՝ կենսաթոշակ, կենսաթոշակային ֆոնդ, բաժնետոմս, կենսաթոշակային բարեփոխում

Analysis of the experience of pension reform and the structure of portfolios of accumulative pension funds in Chile

Karimyan D. V.
Russian-Armenian (Slavic) University
Economics and Management of national economy, PhD student (Yerevan, Armenia)
iosfan123@gmail.com

Abstract: The most important component of the social policy of any state is retirement provision. The introduction of a new pension system allows pension funds to accumulate assets that can be invested in financial markets. For this reason Chile was chosen as the subject of analysis because Chile is the first country in which the pension system has undergone radical changes and the pension funds system has been introduced.
Keywords: pension, pension fund, stock, pension reform

Необходимость пенсионной реформы обусловлена общими и конкретными проблемами, с которыми сталкивается большинство стран мира. Изучая международный опыт, те страны, которые только что проводят пенсионные реформы (в частности, Армения), могут детально проанализировать все факторы, которые оказали положительное или отрицательное влияние на реформы, проводимые в этой стране, с учетом всех пробелов, недостатков которые не были приняты во внимание этими странами, а также многие другие важные факторы, которые имеют решающее значение для успеха этого процесса. Правительство Армении и другие государственные органы, осуществляющие реформы, с учетом уроков, извлеченных из международного опыта и особенностей нашей страны, ввели пенсионную систему в Армении. Он имеет как сходства, так и различия по сравнению с другими странами.

Был изучен опыт Чили. Чили является первой страной, претерпевшей радикальные изменения в пенсионной системе,где была введена накопительная пенсионная система,

Чили была первой страной, которая осуществила пенсионные реформы в 1980-х годах и заменила государственную пенсионную систему PAYG на обязательную частную пенсионную систему, основанную на индивидуальных счетах. Чилийская модель неоднократно изучалась как возможная модель реформирования государственной пенсионной системы.

В Чили возраст выхода на пенсию для мужчин составляет 65 лет, а для женщин - 60 лет.

Государственная пенсионная система Чили состоит из трех компонентов: компонент сокращения бедности, компонент индивидуальных счетов и компонент добровольных накопительных взносов.

В случае первого компонента государство предоставляет минимальные пенсии пенсионерам, которые не участвовали в государственной пенсионной системе.

В случае второго компонента государство обещает выплатить минимальную пенсию по возрасту всем участникам частных песнсионных фондов которые на момент выхода на пенсию имеют достаточные средства на своих индивидуальных счетах, чтобы получать пенсию, равную или превышающую минимальную пенсию, и которые соответствуют определенным законодательным требованиям. В этом случае сотрудники получают до 10% от своей зарплаты на своих индивидуальных счетах и выбирают управляющего пенсионного фонда частного сектора (Administradora de Fondos de Pensiones (AFP)). До 2008 года работодатели не были обязаны платить работникам AFP, но после реформ в 2008 году работодатели должны были выплачивать страховые выплаты в связи с потерей или нетрудоспособностью кормильца (примерно 1,49% от предполагаемой заработной платы), предоставляемой частной страховой компанией. После выхода на пенсию человек может получать средства, накопленные на его индивидуальных счетах в форме программных платежей, аннуитетов или единовременных платежей.

Третий компонент позволяет работникам пополнять свой пенсионный доход за счет добровольных накопительных взносов, к которым применяются налоговые льготы.

В 2008 году было принято решение о проведении пенсионной реформы второго поколения, целью которой является расширение участия в государственной пенсионной системе, усиление конкуренции среди управляющих частных секторов, сокращение бедности и ряд других целей. Была обеспокоенность тем, что из-за низкого уровня осведомленности и участия многие работники могут достичь пенсионного возраста, не имея возможности накопить достаточно денег на своих индивидуальных счетах для получения адекватных пенсионных аннуитетов. Реформы 2008 года помогли решить эти проблемы путем расширения компонента сокращения бедности, постепенного вовлечения самозанятых лиц и предоставления дополнительных добровольных накопительных льгот. Ряд других положений также нацелен на снижение высокого уровня управления инвестициями (административные расходы), тем самым повышая уровень конкуренции между AFP.

Сотрудники выбирают одного из менеджеров пенсионного фонда и производят пенсионные выплаты (10% от заработной платы). Деятельность AFP регулируется (со стороны Chile's Superintendent of Pensions), тем самым защищая средства участников, снижая риски, повышая эффективность и обеспечивая адекватную прибыль. AFP собирают платежи и производят платежи, ведут регистрацию индивидуальных учетных записей, предоставляют информацию регулирующим органам и членам системы, а также получают групповую страховку на случай смерти и инвалидности участника.

По состоянию на начало 2020 года шесть AFP развивали деятельность. Каждый AFP предлагает до пяти типов фондов (от A до E) с различной степенью риска. Например, фонд имеет высокий риск (большая часть активов инвестируется в акции), но также обеспечивает высокую доходность. Пять фондовых портфелей работают в соответствии с правилами, установленными для каждого из них, в качестве критерия их рейтинга, ликвидности инвестиций, диверсификации и других факторов. Чтобы оптимизировать инвестиции в каждый фонд, управляющий портфелем поддерживает следующие минимальные и максимальные лимиты.

Активы могут быть инвестированы только в инструменты, которые разрешены законом или Центральным банком Чили и надзорным органом AFP.

На ранних этапах реформы были применены следующие ограничения: 100% для государственных облигаций, 40% для срочных депозитов, 60% для корпоративных облигаций и 20% для других пенсионных фондов. В то время инвестиции в корпоративные акции, а также в иностранные активы не допускались.

Наряду с развитием местного рынка капитала в 1985 году было разрешено инвестировать в некоторые акции, применяя максимальный предел 30%, установленный законом. В 1989 году было разрешено инвестировать в акции недвижимости, продолжая применять 30%-ный лимит. Еще одно важное изменение произошло в 1989 году, когда пенсионным фондам было разрешено инвестировать в акции централизованных компаний. Кроме того, в 1990 году был представлен новый инструмент: Долевые акции с лимитом до 20%.

Иностранные инструменты были включены в список допустимых ценных бумаг в 1990 году, хотя соответствующие правила были опубликованы только в 1992 году. С тех пор был достигнут значительный прогресс в расширении сроков

Таблица 1. Максимальные и минимальные ограничения на инвестиции в активы в Чили в 2017 году

Тип фонда	Ограничение на инвестирование в акции (%)	
	Минимальные	Максимальные
A	40	80
B	25	60
C	15	40
D	5	20
E	0	0

Таблица 2. Структура активов Пенсионного фонда под управлением AFP по состоянию на 31 декабря 2018 года

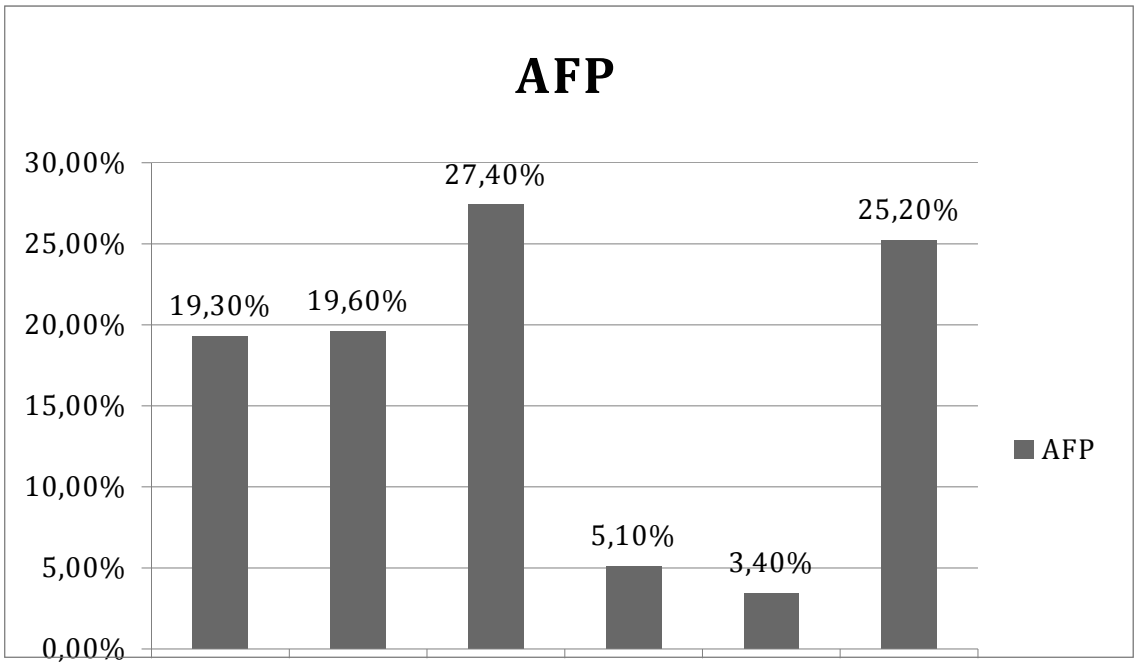

инвестирования пенсионных фондов за рубежом. Наряду с созданием Системы многосторонних фондов (февраль 2002 г.), иностранные инвестиции были установлены на уровне 20% от общей стоимости Пенсионного фонда в течение 12-месячного периода после принятия закона, в пределах от 20% до 25% для последующих 12-месячных периодов; и с марта 2004 года он вырос с 20% до 30%.

Инвестиционные лимиты регулируют удельный вес инвестиций фонда на эмитента. Существуют различные ограничения на эмитента в зависимости от конкретных секторов экономики. Они могут включать финансовый сектор (банки и лизинговые компании), внешний сектор, инвестиционные и паевые инвестиционные фонды, правительство и компании. В то же время каждый из этих разделов имеет свои ограничения

В настоящее время в Чили работают шесть частных управляющих пенсионными фондами. Это Провиденс (AFP Provida), Хабитат (AFP Habitat),, Капитал (AFP Capital), Купрум (AFP Cuprum), Планвитал (AFP Planvital) и АФП Модело (AFP Modelo)

Чтобы проанализировать, какие из них являются лучшими торговыми AFP на чилийском рынке в 2019 году, нам необходимо оценить участие в управляемых активах, а также ежемесячную оплату каждого депозита. Ниже приведен график активов, управляемых АФП по состоянию на декабрь 2018 года. Как мы видим, AFP с самым высоким процентом активов - это AFP Provida (25,2%) и AFP Habitat (27,4%).

Наибольшая доля активов на 2018, находящихся под управлением AFP, - это AFP Habitat (27%), за которым следует AFP Provida (26,4%). Компания является дочерней компанией American Metlife с AFP Cuprum (20,6%) и AFP Capital (19,6%) (колумбийская Grupo Sura). Самыми низкими процентными ставками по управляемым активам были AFP Modelo (3%) и AFP Planvital (3,4%).

Объем активов под управлением AFP в течение 2007-2018 гг. можно представить в виде следующей диаграммы (табл. 3).

Таблица 3. Валовые активы Пенсионного фонда Чили в 2007-2018 гг., Млн долл. США

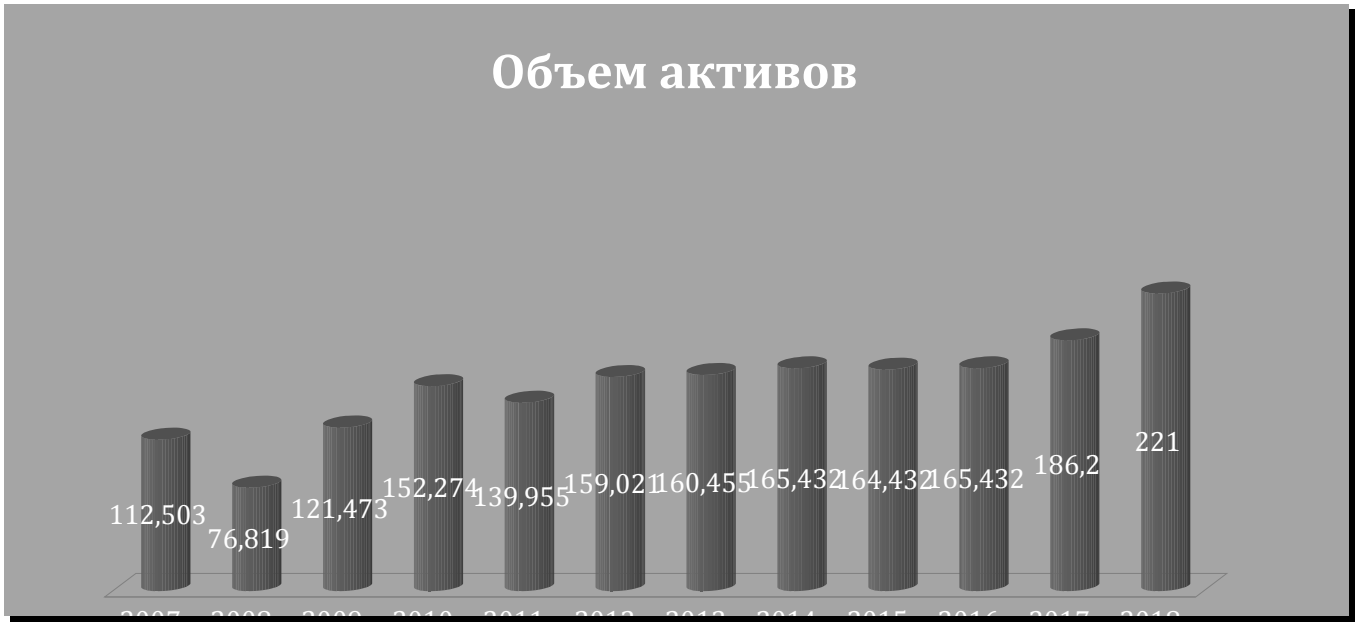

Таблица 4. Структура портфеля пенсионного фонда в Чили 2018

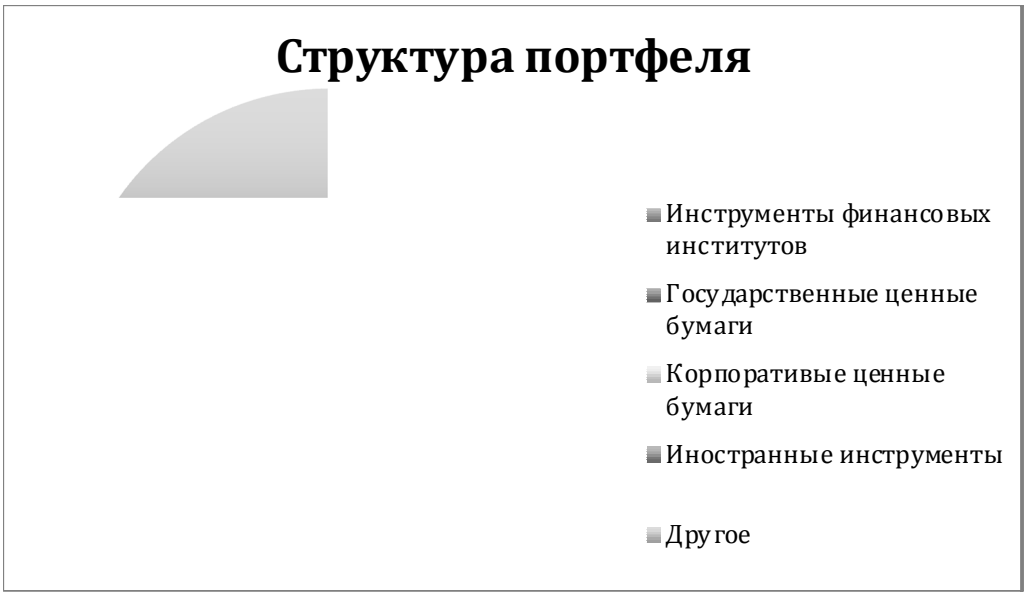

В 2014 году объем активов увеличился на 3% по сравнению с предыдущим годом и увеличился на 32% по сравнению с 2007 годом. Как видим, самый низкий уровень был зафиксирован в 2008 году, что было вызвано финансовым кризисом. В Чили самый рискованный пенсионный фонд зафиксировал 45-процентное падение за 12 месяцев. Денежный поток остается относительно стабильным, так как он обычно зависит от наемных работников. В условиях кризиса, однако, также произошло снижение занятости, особенно среди наемных работников, и это оказало глубокое влияние на доходы населения.

Развитие накопительной пенсионной системы показало необходимость использования новых инвестиционных инструментов для расширения альтернативных вариантов. Его цель – удовлетворить растущий спрос на различные виды финансовых инструментов. После первоначальных реформ три основные силы согласовали структуру портфеля пенсионных фондов.

Это:

- Развитие инвестиционных ограничений;
- увеличение объема пенсионных фондов;
- Развитие внутреннего рынка капитала.

Когда эта система была впервые введена, Центральный банк Чили осуществлял довольно строгое регулирование инвестиций малых и слаборазвитых рынков капитала и мелких фондов. В настоящее время инвестиционные ограничения применяются к государственным облигациям, ипотечным облигациям, облигациям

финансовых учреждений и ограниченному числу корпоративных облигаций. Вложения в иностранные ценные бумаги не допускаются.

Поскольку нынешняя система стала лучше, чем система изначально, Чили постепенно ослабила свои инвестиционные правила и ограничения на инвестиции в иностранные ценные бумаги.

С момента запуска системы структура инвестиций в консолидированные портфели AFP резко изменилась. Доля инвестиций в гособлигации стала неуклонно снижаться. По состоянию на конец 2013 года они составляют 7,8% от общего объема инвестиций. На момент запуска системы наибольшая доля была предназначена для облигаций финансовых учреждений (около 62%), но их объем в 2002 году снизился до 7,2%. Вложения в ипотечные облигации достигли максимума в 1983 году, составив 51%, но снизились до 3,6% в начале 1990-х годов. Акции, которые не были разрешены до середины 1980-х годов, составляли не более 4% в 1986 году и 32% с 1986 по 1994 год. Инвестиции в акции на конец 2018 года составляют всего 11%. Корпоративные облигации составляют 26% всех инвестиций. Объем инвестиций в иностранные ценные бумаги постепенно увеличивается, и в 2018 году он составляет около 29% инвестиций.

Таким образом, макроэкономические изменения, произошедшие в Чили в результате пенсионных реформ, следующие:

- Реформы увеличили уровень национальных сбережений за счет обязательных сбережений. Тот факт, что в настоящее время существуют индивидуальные фонды, означает, что люди четко осознают, что сегодня они экономят на своем процветающем будущем.
- Реформа привела к значительному дефициту пенсионного бюджета. Он состоял из так называемого «дефицита продукции» для старых членов PAYG, которые хотели изменить систему распределения на систему с индивидуальным финансированием. Операционный дефицит бюджета связан с тем, что правительство больше не получает пенсионные выплаты, собранные в бюджете до 1981 года, а также потому, что необходимо продолжать выплачивать пенсии тем, кто все еще находится в старой системе и не хочет менять ее на индивидуальную накопительную систему.
- Реформы увеличили спрос на долгосрочные финансовые инструменты. Наряду с реформами деньги, которые государство получает и платит за пенсии, в настоящее время расходуются в частном секторе и должны быть более прибыльными. Вот почему растет спрос на финансовые инструменты, особенно долгосрочные. Это способствует развитию рынка капитала, что является очень важным фактором.
- Реформы позволили управляющим пенсионных фондов (АФП) инвестировать в ценные бумаги с фиксированным доходом и акции на рынке. По этой причине система AFP привела к качественным изменениям на этом рынке. Эти качественные эффекты могут незначительно изменить темпы экономического роста в долгосрочной перспективе, но следует подчеркнуть, что измерить эти качественные эффекты довольно сложно, поэтому возможно, что влияние пенсионной реформы будет недооценено.
- В результате реформ вычеты из заработной платы были сокращены с 26% до 11% (для работников, которые изменили свою прежнюю пенсионную систему на накопительную). Это оказало положительное влияние на рынок труда и способствовало росту занятости. Сокращение этих выплат означает, что работодатели платят меньше за работников, а работники получают больше. Это увеличило спрос на рабочую силу. Это предполагает более широкое участие и занятость в рабочей силе, а также побуждает людей заниматься формальной деятельностью в неформальной экономике. Последнее способствует росту благосостояния и производительности, что также важно.

Однако в апреле 2017 года министр финансов Чили объявил, что он готов к новому плану пенсионной реформы, который однако не был использован решением президента Мишеля Бачелета. В прошлом году президент объявил о повышении на 5 процентных пунктов размера оплаты труда каждого работника со стороны работодателя до 15% и одобрил создание управляющего пенсионным фондом AFP. В настоящее время АФП управляет средствами работников, которые вычитаются из заработной платы и направляются в пенсионные фонды на сумму около 170 миллиардов долларов. Эти средства инвестируются в акционерный капитал или финансовые инструменты с фиксированным доходом, а убытки от операций покрываются участниками фонда.

Список использованной литературы

1. CHILE. REVIEW OF THE PRIVATE PENSIONS SYSTEM, OECD 2018
2. www.rankia.cl
3. Research Paper Chilean Pension System, August 2014
4. Research Paper Chilean Pension System
5. Individual Savings: Better Pensions Plus Economic Development: International Federation of Pension Fund Administrators (FIAP)

Сдана/Հանձնվել է 10.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է 16.02.2020
Принята/Ընդունվել է 20.02.2020

Փոքր հիդրոէլեկտրակայանները ՀՀ-ում

Խալաթյան Ա. Ս.
Տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի ասիստենտ, ԵՊՀ, (Հայաստան, Երևան)
ani_khalatyan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ վերականգնվող էներգետիկա, փոքր հիդրոէլեկտրակայաններ, շրջակա միջավայր, արտանետումներ

Малые гидроэлектростанции в РА

Халатян А. С.
Кафедра математического моделирования в экономике, ЕГУ, (Армения, Ереван)
ani_khalatyan@yahoo.com

Резюме: Статья посвящена изучению проблем, которые касаются малых гидроэлектростанций в РА. Была проанализирована деятельность станций, а также оценено влияние производства электроэнергии малой гидроэлектростанцией на выбросы из энергетического сектора. На самом деле малые гидроэлектростанции могут повысить уровень выбросов.
Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, малые гидроэлектростанции, окружающая среда, выбросы

Small hydropower plants in RA

Khalatyan A. S.
Department of the mathematical modeling in the economy, YSU, (Armenia, Yerevan)
ani_khalatyan@yahoo.com

Abstract: The article is devoted to the study of the problems which are concerned to the small hydropower plants in RA. The activity of the plants has been analyzed and the impact of the small hydropower electricity production on the emissions from the energy sector is assessed too. In fact, the small hydropower plants can increase the level of emissions.
Keywords: renewable energy, small hydropower plants, environment, emissions

Վերականգնվող էներգիայի զարգացումը կարելի է ասել, որ դանդաղ է ընթանում, քանի որ էկոլոգիապես մաքուր էներգիայի արտադրման տեխնոլոգիաների տեղադրման նպատակով բարենպաստ քաղաքականություններ են անհրաժեշտ ավանդական էներգիայի հետ հավասար պայմաններ ստեղծելու համար: Վերականգնող էներգիայի արտադրությունը դեռևս չի հասել զարգացման այն մակարդակին, ինչպիսին ավանդական էներգիայինն է: Վերականգնվող էներգիայի որոշ տեխնոլոգիաներ, ինչպիսիք են հիդրոն, կենսազանգվածը և հողմաէներգետիկան մոտ են առևտրայնացմանը և զանգվածային մասշտաբով տեղակայմանը: Վերականգնող էներգիայի այլ տեխնոլոգիաներ, որոնք ունեն մեծ անհրաժեշտություն, ավելի քիչ են մշակված և զարգացման համար պահանջում են երկարաժամկետ կանխատեսում և բարենպաստ օրենսդրություն: Շատ երկրներում քաղաքականության բարելավման հնարավորություն կա, որտեղ նաև կա վերականգնվող էներգիայի տարբեր աղբյուրների տեխնոլոգիաների կիրառման զգալի ներուժ:

ՀՀ-ում վերականգնվող էներգետիկ ռեսուրսների գերակշիռ մասը պատկանում է մեծ, այնուհետև մասնավոր փոքր հիդրոէլեկտրակայաններին, և վերջին տարիներին էլեկտրաէներգիա են սկսել արտադրել նաև արևային և հողմային կայանները: Վերականգնվող էներգետիկան մեծ ազդեցություն ունի նաև շրջակա միջավայրի վրա, հիմնականում այն կրճատում է վնասակար նյութերի և ջերմոցային գազերի արտանետումների ծավալները: Ինչ վերաբերում է մասնավոր ՓՀԷԿ-երն, ապա, վերջիններս նպաստում են նաև էներգիայի տեղի աղբյուրների կիրառմանը, ինչու չէ, նաև փոքր և միջին բիզնեսի ծավալ-

մանը, սակայն, առկա են նաև բացասական ազդեցություններ ևս: ՓՀԷԿ-երի գործունեության արդյունքում խնդիրներ են առաջանում ջրային ռեսուրսների օգտագործման ոլորտում կարգավորող և վերահսկող մեխանիզմների հետ կապված: Գետային էկոհամակարգերը ենթարկվում են ջերմային տատանումների, բնակելի համայնքներից օտարվում են հողեր, խմելու և ոռոգման ջրի անբավարարություն է առաջանում գետի այն հատվածներում, որտեղ տեղադրված է օբյեկտը: Չորանում են ափամերձ անտառները և այլ կանաչ տարածքները, վերանում է ձուկը, խախտվում է գետի էկոհամակարգը:

Չնայած, որ հիդրոէլեկտրակայանների կողմից ջերմոցային գազերի և այլ վնասակար նյութերի արտանետումները շատ քիչ են, ամեն դեպքում որոշակի ծավալներով կարող են տեղի ունենալ [**5**, էջ 24]: Այս հարցը շատ արտադրողների համար անհանգստացնող է տարբեր երկրներում: Չինաստանում այս խնդրի շուրջ արված հետազոտության արդյունքում պարզվել է, որ հիդրոէներգետիկան դեռևս ամենամաքուր էներգիայի աղբյուրներից է [**7**, էջ 13]: Մեկ այլ լայնածավալ ուսումնասիրություն ցույց է տվել որ, իրոք, հիդրոէլեկտրակայանները հողմային և ատոմային էներգիայի աղբյուրներից հետո ամենամաքուր էներգիան են արտադրում [**8**]:

Հայաստանում այս խնդրին նույնպես անդրադարձ է կատարվել, մասնավորապես ՓՀԷԿ-երի տեսանկյունից, պարզաբանվել են մի շարք խմդիրներ: Շատ նախագծեր չեն համապատասխանում «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության մասին» ՀՀ օրենքի պահանջներին, խախտում են բնապահպանական օրենսդրությունը: ՓՀԷԿ-երի շահագործման հետևանքով շատ գետեր աղետալի վիճակում են, որոշումներ կայացնելիս հաշվի չեն առնվում համայնքների բնակչության կարծիքները:

Հետևաբար, անհրաժեշտություն է առաջանում գնահատել ՓՀԷԿ-երի և ընդհանրապես վերականգնվող էներգետիկայի ազդեցությունը շրջակա միջավայրի վրա: Փորձել ենք գնահատել ՓՀԷԿ-երի ազդեցությունը էներգետիկ ոլորտի կողմից շրջակա միջավայր արտանետումների վրա, իսկ տնտեսական զարգացման և ընդհանոր վերականգնվող էներգետիկայի փոխազդեցություններին անդրադարձել ենք նախորդ աշխատանքում [**4**, էջ 3-5]:

Էլեկտրաէներգիայի վերաբերյալ անհրաժեշտ ցուցանիշների տարեկան կտրվածքով տվյալները վերցվել են ՀԾԿՀ-ի պաշտոնական կայքից [**9**]: Մշակված մոդելներում կիրառվել են տարեկան պարբերականությամբ տվյալներ՝ կախված ստացված արդյունքների որակական գնահատականներից: Գծանկար 1-ում ներկայացվում է էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալը 2009-2018թ.թ.-ին տարեկան կտրվածքով:

Ինչպես տեսնում ենք գծանկար 1-ից, էլեկտրաէներգիայի տարեկան արտադրությունը 2009-2015թթ-ին աճել է, իսկ 2016թ մի փոքր նվազել է, որից հետո նույնպես ավելացել է, սակայն 2018-ին մի փոքր կրճատվել է: Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արտադրության մեծամասնությունը կախված է էներգիայի հետևյալ աղբյուրներից՝ ատոմային, ջերմային և հիդրո: Ատոմային էլեկտրաէներգիան գլխավորապես օգտագործվում է բավարարելու բազիսային պահանջարկը: Ջերմային էլեկտրաէներգիան անհրաժեշտ է ոչ ջրառատ և ցուրտ սեզոնների ընթացքում՝ աշնանը և ձմռանը, պահանջարկի սեզոնային աճի բավարարման համար: Հիդրոէլեկտրակայանները ծածկում են բեռնվածության օրական տատանումները, սակայն ՀԷԿ-երի շահագործման համար հասանելի ջրային ռեսուրսները ձմռան ամիսներին նվազում են:

Ինչպես տեսնում ենք ՀՀ-ում էլեկտրաէներգիայի արտադրության 27 տոկոսը բաժին է ընկնում ատոմային էլեկտրակայանին, բավականին մեծ կշիռ է կազմում ՋԷԿ-երի արտադրությունը՝ 43 տոկոս, իսկ հիդրոէլեկ-

Գծանկար 1: ՀՀ-ում էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալը տարեկան կտրվածքով 2009-2018թ.թ.:

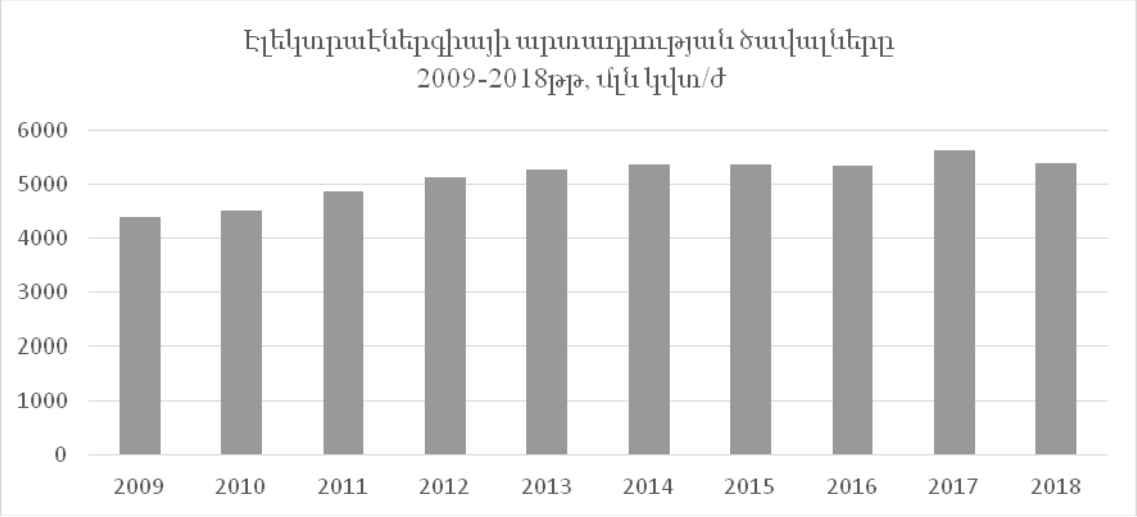

Գծանկար 2: ՀՀ-ում էլեկտրաէներգիայի արտադրության կառուցվածքը 2018 թ.

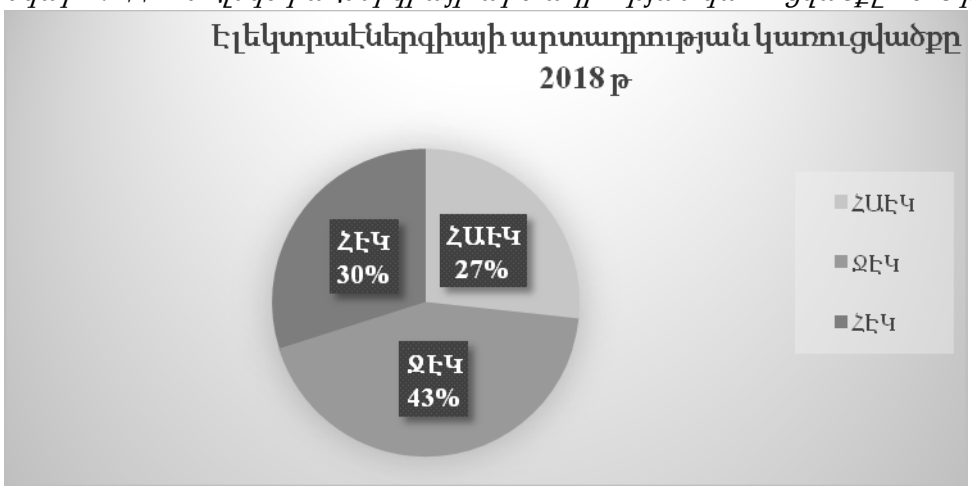

տրակայաններն արտադրում են էլեկտրաէներգիայի 30 տոկոսը՝ Գծանկար 2:

Գծանկար 3-ում տրված է մասնավոր փոքր հիդրոէլեկտրակայանների արտադրության դինամիկան 2003-2018թթ-ին: Ակնհայտ է, որ արտադրությունը դիտարկվող ժամանակաշրջանում աճի միտում ունի, ինչը պայմանավորված է ոլորտում արտադրողների համար ստեղծված բարենպաստ միջավայրով:

Էլեկտրաէներգիայի արտադրության հիմնական գործոններից է սակագնի ձևավորումը: Այն, որ մեր էներգետիկ համակարգում գործում է ծախսածածկման սկզբունքը վերջնական սպառողների համար սակագին սահմանելիս, միջին ինքնարժեքի ազդեցությունը կարող է մեծ դեր ունենալ: Հետևաբար, անհրաժեշտ վառելիքի գների բարձրացումը կնշանակի էլեկտրաէներգիայի արտադրության ավելի մեծ ծախսեր և էլեկտրաէներգիայի ավելի բարձր սակագներ: Արտադրության ոլորտը ամբողջությամբ կարգավորվում է, չունի մրցակցության պայմաններ: Կարգավորողը տրամադրում է մեկ լիցենզիա կառուցման և շահագործման համար և սահմանում սակագին: Վերականգնվող էներգիայի գները կարգավորվում են առավելագույն գնի հաշվարկման մեթոդոլոգիայով, տարեկան վերահաշվարկի բանաձևով, որը հաշվի է առնում գնաճը և փոխարժեքը:

Մասնավորապես, ՀՀ տարածքում վերականգնվող էներգետիկ ռեսուրսների օգտագործմամբ էլեկտրական էներգիա արտադրող կայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի 2019 թվականի վաճառքի մասին Հայաստանի Հանրապետության Հանրային Ծառայությունները Կարգավորող Հանձնաժողովը

Գծանկար 3: ՀՀ-ում ՓՀԷԿ-երի կողմից էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 2003-2018 թթ.

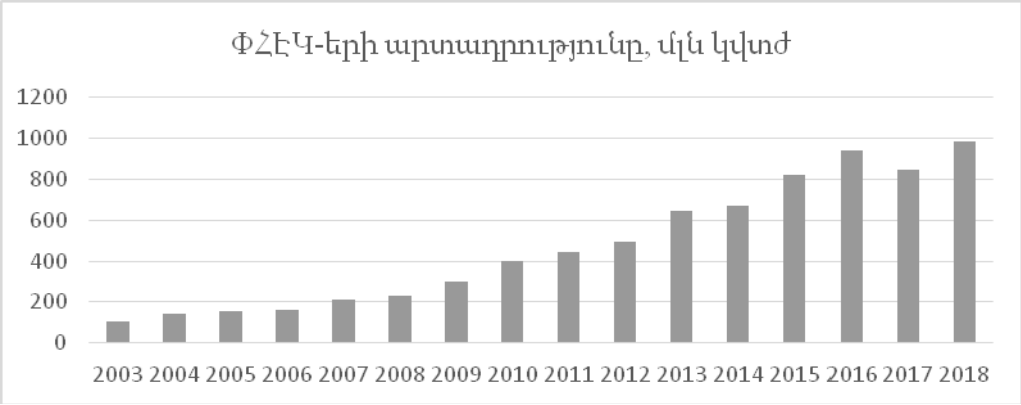

Գծանկար 4: ՀՀ-ում փոքր հիդրոէլեկտրակայաններից առաքվող էլեկտրաէներգիայի վաճառքի սակագները 2011-2018 թթ.: [**10**]

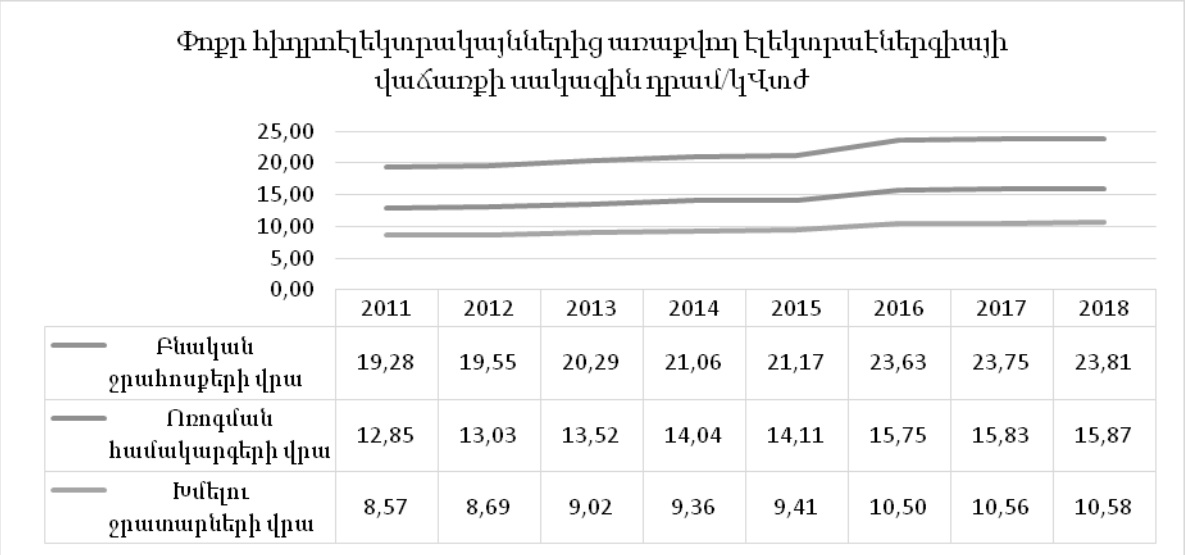

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Բնական ջրահոսքերի վրա	19,28	19,55	20,29	21,06	21,17	23,63	23,75	23,81
Ոռոգման համակարգերի վրա	12,85	13,03	13,52	14,04	14,11	15,75	15,83	15,87
Խմելու ջրատարների վրա	8,57	8,69	9,02	9,36	9,41	10,50	10,56	10,58

մայիսի 2018 թվականի № Ն որոշմամբ սահմանել է [**1**, էջ 1] `

Արևային էլեկտրակայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ **42.845 դրամ/կՎտժ**՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի:

Փոքր հիդրոէլեկտրակայանների համար սակագները տարբերվում են.

ա. բնական ջրահոսքերի վրա կառուցված փոքր հիդրոէլեկտրակայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ **23.805 դրամ/կՎտժ**՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի,

բ. ոռոգման համակարգերի վրա կառուցված փոքր հիդրոէլեկտրակայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ **15.867 դրամ/կՎտժ**՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի,

գ. խմելու ջրատարների վրա կառուցված փոքր հիդրոէլեկտրակայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ **10.579** 165 **դրամ/կՎտժ**՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի:

Հողմային էլեկտրակայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ **42.739 դրամ/կՎտժ**՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի:

Կենսաբանական զանգվածից էլեկտրական էներգիա արտադրող կայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ **42.739 դրամ/կՎտժ**՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի:

Գծանկար 4-ում տեսնում ենք, որ 2011-2018 թթ ընթացքում ՓՀԿ-ից առաքվող էլեկտրաէներգիայի վաճառքի սակագները դինամիկ կերպով բարձրացել են: Հետևաբար, ևս մեկ անգամ կարևորվում է այն հանգամանքը, որ

շուկայի կառուցվածքը և սակագների մշակումը հետագա զարգացման ևս մեկ կարևորագույն մասն են ՀՀ էներգետիկ համակարգի համար:

Զարգացման միջնաժամկետ հեռանկարներով ենթադրվում է, որ Հայաստանի էլեկտրաէներգետիկական շուկայում արդյունավետության բարձրացմանը և ներդրումների խթանմանը կարող է նպաստել շուկայի ազատականացումը: Սակագների հաշվարկի մեթոդաբանության վերանայումը, որի արդյունքում կներկայացվեն առավել արդյունավետ սեզոնային և ժամային սակագնային կառուցվածքներ, նույնպես հանդիսանում է շուկայի զարգացման միջնաժամկետ բարեփոխումների մի մասը:

Արտադրողների կողմից էլեկտրաէներգիայի վաճառքի սակագները արտացոլվում են վերջնական սպառման համար սահմանվող սակագներում, ինչն էլ բնականաբար անդրադառնում է էլկտրաէներգիայի սպառման ծավալների վրա:

Էներգիայի սպառման փոփոխությունների, այդ թվում, նաև էներգետիկ աղբյուրների և կենսամակարդակի միջև գոյություն ունեցող ուղղակի կապը մարդկային զարգացման կարևորագույն հատկություններից է: Այստեղ, նշանակալի են վառելիքի և էլեկտրաէներգիայի այն տեսակները, որոնք մարդիկ օգտագործում են իրենց պահանջմունքները բավարարելու համար [**6**, էջ 25-51]: Մեկ այլ հեղինակի կարծիքով էներգիայի արդյունավետ սպառումը, որը մյուս կողմից, նաև վստահելի, մատչելի ու մաքուր է, նույնչափ կարևոր է, ինչքան կայուն զարգացման բաղադրիչները [**3**, էջ 711-71]:

Ժամանակակից աշխարհում տնտեսության կայուն զարգացումը լուրջ մարտահրավեր է հանդիսանում սեփական վառելիքաէներգետիկ պաշարներ չունեցող երկրների համար: Այս առումով ՀՀ-ն դիտարկում է կայուն էներգետիկայի զարգացումը որպես ազգային անվտանգության ապահովման բաղադրիչներից մեկը: ՀՀ կառավարությունը մեծ նշանակություն է տալիս կայուն էներգետիկ զարգացմանը, վերականգնվող էներգետիկ կարողությունների խթանմանը, տնտեսության բոլոր ճյուղերում էներգիայի արդյունավետ օգտագործմանը, ինչպես նաև տարածաշրջանային էներգետիկ շուկաների հետ ինտեգրմանը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, նախորդ աշխատանքում արդեն դիտարկել ենք արտանետումների ծավալի վրա էներգատարության և վերականգնվող էներգետիկ ռեսուրսների ազդեցությունները: Համաձայն մոդելի էներգատարության մակարդակի մեկ միավորով ավելացումը 28.64-ով կրճատում է արտանետումների ծավալը: Սա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ մեր երկրում էլեկտրաէներգիայի արտադրության մեծ մասը դիտարկվող ժամանակահատվածում բաժին է ընկել ատոմային և ջերմային էներգետիկային: Ինչ վերաբերում է վերականգնվող էներգետիկայի արտադրությանը, ապա դրա միավոր ավելացումը նվազեցնում է արտանետումների ծավալը 1.04-ով: Տնտեսական զարգացման վրա փոխազդեցությունները նույնպես գնահատվել են, և հետաքրքիր արդյունքեր են ստացվել: Վերականգնվող էներգետիկայի ավելացումը կրճատում է ՀՆԱ-ն հաջորդ տարում 0.157-ով: Նման արդյունք է առկա նաև մի շարք այլ երկրներում, ինչպիսիք են Իտալիան, Թուրքիան [**2**, էջ 507-514]: Սակայն, նույնը չի կարելի ասել ԱՄՆ-ի և Գերմանիայի համար, սա խոսում է այն մասին, որ վերականգնվող էներեգետիկայի ավելացումը դրական է ազդում ՀՆԱ-ի վրա ավելի զարգացած երկրներում:

Մեր կողմից պարզապես գնահատվել է գծային ռեգրեսիոն մոդել էներգետիկ ոլորտի կողմից շրջակա միջավայր արտանետումների ծավալների վրա ՓՀԷԿ-երի արտադրության ծավալների ազդեցությունը պարզելու համար: Այս կերպ ուղղակի կարելի է տեսնել այս փոփոխականների միջև նախնական փոխազդեցությունները: Մոդելը ունի բավարար որակական գնահատականներ, դետերմինացիայի գործակիցը հավասար է 0.47, գործակիցները վիճակագրորեն նշանակալի են: Մոդելն ունի հետևյալ տեսքը.

$$CO_ENERGY = 2.242*SMALL_HYDRO + 5184.993$$

որտեղ CO_ENERGY-ն էներգետիկ ոլորտի արտանետումներն են՝ Գգ CO2 համ, SMALL_HYDRO-ն ՓՀԷԿ-երի կողմից էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալը՝ մլն կվտ/ժ: Ստացվում է, որ ՓՀԷԿ-երի միավոր

արտադրության ավելացումը 2.242-ով կարող է մեծացնել արտանետումների ծավալը: Այս արդյունքը խոսում է այն մասին, որ այս ոլորտում վերոհիշյալ խնդիրների շարքում ևս մեկն է ավելանում, և ՓՀԷԿ-երի գործունեության հետևանքները գնահատելու համար անհրաժեշտ է ավելի մանրամասն հետազոտություն իրականացնել կապված օգտագործվող սարքավորումների տեսակների, տեղակայման և կլիմայական առանձնահատկությունների հետ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում վերականգնվող էներգետիկ ռեսուրսների օգտագործմամբ էլեկտրական էներգիա արտադրող կայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի վաճառքի սակագներր սահմանելու մասին և -180 որոշում, հծկի, 30 մայիս, 2018թ:
2. **Bozkurt C., Akif Destek M.**, Renewable Energy and Sustainable Development Nexus in Selected OECD Countries. International Journal of Energy Economics and Policy, 2015, 5(2).
3. **Goldemberg, J., and S. Teixeira Coelho** (2004). Renewable energy – Traditional biomass vs. modern biomass. Energy Policy, 32(6).
4. **Khalatyan A.**, The impact of renewable energy on the economic development in Armeni,, Рыночная трансформация экономики России: проблемы, перспективы, пути развития, Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции 10 ноября 2019г, стр. 3-5
5. **Steinhurst W., Knight P., Schultz M**., Hydropower Greenhouse Gas Emissions, State of the Research, Synapse Energy Economics, 2012, 24p.
6. **Smil,V**. Energy in the twentieth century: Resources, conversions, costs, uses, and consequences. Annual Review of Energy and the Environment, 25, 2000, pp. 21-5
7. **Xuerong Li, Faliang Gui, Qingpeng Li**, Can Hydropower Still Be Considered a Clean Energy Source? Compelling Evidence from Middle-Sized Hydropower Station in China, MDPI, Sustainability 2019, 13p.
8. https://www.hydropower.org/news/study-shows-hydropower%E2%80%99s-carbon-footprint
9. http://www.psrc.am
10. http://www.psrc.am/am/information-to-investors/tariffs

Сдана/Հանձնվել է՝ 15.01.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.01.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 28.01.2020

Վերականգնվող էներգետիկայի հաղթարշավը աշխարհում և հեռանկարային ուղղությունները Հայաստանում

Մանուկյան Ս. Ֆ.
տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, (Հայաստան, Երևան)
sarkis.ar@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ վերականգնվող էներգիայի աղբյուրներ (ՎԷԱ), արևային ՖՎ էլեկտրակայաններ, հողմնաէներգետիկա, հիդրոէներգետիկա, երկրաջերմային էներգիա, waste-to-energy

Триумф возобновляемой энергетики в мире и перспективы в Армении

Манукян С. Ф.
Национальный Политехнический Университет Армении (Ереван, Армения)
sarkis.ar@gmail.com

Резюме: Целесообразность и эффективность использования возобновляемых источников энергии в Армении не вызывает сомнений. Это подтверждается глобальными тенденциями последних 5 лет в этой области, которые наиболее очевидны в области солнечной фотоэлектрической и ветровой энергетики. Позитивные события также наблюдаются в Армении, но они не соответствуют глобальным тенденциям, а их качество и структурные изменения в энергетической системе еще не очевидны. Армения также может поставить перед собой амбициозные цели и добиться быстрого прогресса в области возобновляемых источников энергии. Статья представляет собой информационно-аналитическую работу, цель которой - представить современные процессы ВИЭ и помочь им определить наиболее перспективные направления для нашей страны и рассмотреть механизмы, которые помогут им быстрее расти в Армении. Особое внимание уделяется направлениям использования солнечной фотоэлектрической энергии, waste-to-energy, геотермальной энергии и энергии ветра, которые могут быть стратегически целесообразными для Армении в ближайшем и отдаленном будущем.
Ключевые слова: возобновляемые источники энергии (ВИЭ), солнечные фотоэлектрические электростанции, ветроэнергетика, гидроэнергетика, геотермальная энергия, waste-to-energy

The Triumph of renewable energy in the world and perspectives in Armenia

Manukyan S. F.
National Polytechnic University of Armenia (Yerevan, Armenia)
sarkis.ar@gmail.com

Abstract: The expediency and efficiency of the use of renewable energy sources in Armenia is beyond doubt. This is supported by the global trends of the last 5 years in this field, which are most evident in the fields of solar photovoltaic and wind energy. Positive developments are also observed in Armenia, but they are not in line with global trends, and their quality and structural changes in the energy system are not yet apparent. Armenia can also set ambitious goals and make rapid progress on renewable energy. The article is an informational-analytical work aimed at presenting modern RE processes and helping them to identify the most promising directions for our country and to look at mechanisms that will help them grow at a faster rate in Armenia. Particular emphasis is given to the directions of solar photovoltaic, waste-to-energy, geothermal and wind energy sources, which may be strategically feasible for Armenia in the near and far future.
Keywords: renewable energy sources (RES), solar PV power plants, wind power, hydropower, geothermal energy, waste-to-energy

Հայաստանում վերականգնվող էներգիայի աղբյուրների յուրացման նպատակահարմարությունը և արդյունավետությունը ներկայումս այլևս կասկած չի հարուցում: Դրան են նպաստում հատկապես վերջին 5 տարիների գլոբալ միտումները այս ոլորտում, որոնք առավել ակնհայտ երևում են արևային ֆոտովոլտային և հողմնային էներգիայի ոլորտներում: Չմոռանանք, որ ընդամենը մի քանի տարի առաջ ինչքան շատ էին հոռետեսական և բացասական կարծիքները վերականգնվող էներգետիկայի հեռանկարների վերաբերյալ:

Ներկայումս վերականգնվող էներգետիկայի (ՎԷ) աճի տեմպերը և տարածման մասշտաբները կարելի է ասել տպավորիչ են և ոգևորող: Հայաստանում դրական զարգա-

ցումներ նույնպես նկատվում են, սակայն դրանք համահունչ չեն գլոբալ միտումների հետ և առայժմ դրանց որակական և կառուցվածքային արդյունքները էներգետիկ համակարգում ակնհայտ չեն (առանց հիդրոէներգետիկայի): ՎԷ-ի զարգացման տեմպերը հուշում են, որ Հայաստանը նույնպես կարող է հավակնոտ նպատակներ դնել և արագ տեմպերով իրականացնել առաջընթաց, այն պետք է դառնա առանձին ենթաճյուղ էներգետիկ համակարգում: ՎԷ-ն պետք է լինի զարգացող և առաջնայնություն ունեցող ոլորտ, իր բոլոր փոխկապակցված՝ կրթական, նախագծային, արտադրության, նորարարական, սպասարկման ինստիտուտներով հանդերձ:

Հոդվածը տեղեկատվական-վերլուծական բնույթի աշխատանք է, որի նպատակը կայանում է ներկայացնել ժամանակակից ՎԷ-ի գործընթացները և դրանց օգնությամբ հստակեցնել ամենահեռանկարային ուղղությունները մեր երկրի համար: Հատկապես կարևորում ենք արևային ֆոտովոլտային, waste-to-energy, երկրաջերմային, հողմնային (քամու) էներգիայի աղբյուրներից էներգիա ստանալու ուղղությունները, որոնք մոտակա և հեռու ապագայում ռազմավարական առումով ամենանպատակահարմարը կարող են լինել Հայաստանի համար: Հոդվածում հպանցիկ դիտարկվում են նաև ՎԷ-ին աջակցության մեխանիզմները:

Հոդվածում օգտագործվել են IRENA, REN21, BLOOMBERG, DELOITEE, EUROSTAT, IEA, Enerdata և այդ ոլորտում այլ մասնագիտացված միջազգային կառույցների հրապարակված վիճակագրական ցուցանիշները, զեկույցները և հրապարակումները:

ՎԷ-ի միտումները աշխարհում՝ 2018-2019թ.-ին

Վերականգնվող էներգետիկայի 2016-2017 թթ. գլոբալ միտումների և դրանց աճին խթանող պատճառների մասին արդեն անդրադարձել ենք հետևյալ հոդվածներում [1, 2]: Այդ պատճառով կրկնություններից խուսափելու համար այս անգամ կդիտարկենք վերջին երկու տարիների՝ 2018-2019թթ.-ի միտումները: Կարող ենք ասել, որ ՎԷ-ի հզորությունները ավելի արագ են աճում, քան կանխատեսվում էր: 2016-2017թ.-ի ՎԷ-ի հիմնական խթանող միտումները շարունակվել են նաև 2018-2019 թթ.-ին: Դրական միտումները պայմանավորված են նախնառաջ ներդրումային ծախսերի և ընթացիկ ծախսերի շարունակական անկմամբ: Հետևյալ հիմնական միտումները կարելի է առանձնացնել ՎԷ-ի համար՝ զարգացնող քաղաքականություն, ներդրումների հետաքրքրության ընդլայնում և տեխնոլոգիաների զարգացում [3]: Դա նշանակում է, որ առաջին դեպքում պետությունների կողմից աջակցությունը ՎԷ-ին ամբողջ աշխարհում ավելի ընդգրկուն է դառնում, իսկ ներդրումների պահով՝ խոշոր ընկերություններից մինչև փոքր ընկերություններ նույնպես մեծ հետաքրքրություն ունեն ՎԷ-ի նկատմամբ, այդ թվում նաև՝ նավթի և գազի ոլորտի խոշոր ընկերությունները, ֆինանսական կորպորացիաները, ակտիվներ կառավարող ընկերությունները: Տեխնոլոգիաների զարգացումը նույնպես գների նվազման կարևորագույն խթան է: Գների անկումը, մրցակցության աճը և էներգիայի կուտակիչների զարգացումը հիմնական խթաններն են եղել վերջին տարիներին: Արդյունքը՝ աղտոտվածության նվազեցում, բնակչության առողջության բարելավում, էկոլոգիական կայունության ապահովում, նոր աշխատատեղերի ստեղծում ՎԷ-ն զարգացող տարածքներում: Եվրոպական մի քանի քաղաքներ նպատակ են դրել 2050 թ.-ին հասնել ածխաթթու գազով աղտոտման 0-ական մակարդակի:

2020թ.-ի համար կանխատեսվում է, որ վերականգնվող էներգիայի ստացման ծախսերը ավելի մրցունակ կլինեն ավանդական էներգիայի աղբյուրների հետ համեմատած: Ներկայումս էլ, դրանք համեմատելի են ավանդական աղբյուրներից ստացվող էլեկտրաէներգիայի ծախսերի հետ, որոշ դեպքերում նույնիսկ ցածր են: Այսինքն, էլեկտրաէներգիայի արտադրության սեկտորում ՎԷ ավելի մրցունակ է դառնում, քան ավանդական աղբյուրներինը: ՎԷ-ի զարգացման համար մասնավոր սեկտորը խաղում է հանգուցային դեր՝ գնումների և ներդրումների տեսակետից: Միաժամանակ տնային տնտեսությունները ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն մուտք գործել այդ համակարգեր՝ ստեղծելով լրացուցիչ հզորություններ:

Աղյուսակ 1

Վերականգնվող էներգետիկայի ցուցանիշները, 2018	**Չափողա-կանություն**	**2017**	**2018**
Ներդրումների ծավալը, նոր (տարեկան) ՎԷ հզորու-թյուններում	$ մլրդ.	326	**289**
ԷԼԵԿՏՐԱԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱ, գումարային հզորությունները			
ՎԷ հզորությունները (ներառյալ հիդրոէներգետիկան)	ԳՎտ	2197	**2378**
ՎԷ հզորությունները (առանց հիդրոէներգետիկայի)	ԳՎտ	1081	**1246**
Հիդրոէներգետիկ հզորությունները	ԳՎտ	1112	**1132**
Հողմնային էներգակայանների տեղակայված հզորությունները	ԳՎտ	540	**591**
Արևային ՖՎ կայանների տեղակայված հզորությունները	ԳՎտ	405	**505**
Կենսաէներգետիկ կայանների տեղակայված հզորու-թյունները	ԳՎտ	121	**130**
Երկրաջերմային էներգիայի տեղակայված հզորությունները	ԳՎտ	12,8	**13,3**
Արևային կենտրոնացված էներգիայի տեղակայված հզորությունները	ԳՎտ	4,9	**5,5**
Օվկիանոսի էներգիայի յուրացման նպատակով տեղակայված հզորությունները	ԳՎտ	0,5	**0,5**
Կենսաէներգիայի (տարեկան) արտադրությունը	ՏՎտ ժ	532	**581**
ՋԵՐՄԱՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒՄ			
Արևային ջրատաքացուցիչների տեղակայված հզորությունները	ԳՎտ տ.	472	**480**
ՏՐԱՆՍՊՈՐՏ			
Էթանոլի արտադրությունը (տարեկան)	մլրդ լիտր	104	**112**
Կենսադիզելի արտադրությունը FAME (տարեկան)	մլրդ լիտր	33	**34**
Կենսադիզելի արտադրությունը HVO (տարեկան)	մլրդ լիտր	6,2	**7,0**
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ			
ՎԷ-ի ազգային, տարածաշրջանային և համայնքային նպատակներ ունեցող երկրների քանակը	#	179	**169**
ՎԷ-ի սկզբնական և վերջնական էներգիայի 100% ապահովածության նպատակ ունեցող երկրների քանակը	#	1	**1**
ՎԷ-ի ջեռուցման և հովացման 100% ապահովածության նպատակ ունեցող երկրների քանակը	#	1	**1**
ՎԷ-ի տրանսպորտի էներգիայի 100% ապահովածության նպատակ ունեցող երկրների քանակը	#	1	**1**
ՎԷ-ի էլեկտրաէներգիայի 100% ապահովածության նպատակ ունեցող երկրների քանակը	#	57	**65**

Աղբյուր՝ Renewables 2019, Global Status Report, REN 21

Ասել, թե հիմնախնդիրներ և բացասական կողմեր չկան ՎԷ-ում, նույնպես ճիշտ չէ, սակայն դրանք այդքան սարսափելի չեն, որքան ներկայացվում էին: Հոռետեսների հիմնական փաստարկներն են՝ «կանաչ էներգետիկան» դեռևս մեծ արտադրողականություն չունի և մեծ ներդրումներ են պետք ենթակառուցվածքների համար կամ էժան էներգառեսուրսների առկայության դեպքում ավելի թանկ ՎԷ զարգացնելը նպատակահարմար չէ: Մեկ այլ փաստարկ էր նաև, որ ՎԷ-ի բարձր սակագները, որոնք հաստատվում են ոլորտի աջակցության համար, իր հերթին ազդում է բնակչության համար նախատեսված էլեկտրաէներգիայի սակագների վրա: ՎԷ-ի աղբյուրներից ստացվող էլեկտրաէներգիայի ինտեգրման տեխնիկական բարդությունները ընդհանուր էներգետիկ ցանցին, նույնպես բացասական գործոն են դիտարկվում: Առկա են նաև այլ՝ բնապահպանական, առողջապահական, տնտեսական և տեխնիկական բնույթի բացասական նկատառումներ: Կարելի է ասել, որ այս և այլ հիմնախնդիրները կամ լուծվել են, կամ հաջողությամբ լուծվում են:

Ավելի ու ավելի շատ երկրներ հավակնոտ ծրագրեր են կազմում ՎԷ-ի զարգացման համար: ՎԷ-ի նախագծերի արդյունավետության աճ, պետական ծրագրերի ընդլայնում, քաղաքների և գյուղական համայնքների կողմից նախաձեռնությունների աճ, զարգացող երկրների հետաքրքրությունների աճ, մասնավոր սեկտորի կողմից հետաքրքրությունների աճ, վերականգնվող էներգիայի պահանջարկի աճ, ահա ՎԷ-ի կամ «Կանաչ էներգետիկայի» հիմնական միտումները ըստ РБК-ի [**4**]: 169 երկիր հավակնոտ նպատակներ ունի ՎԷ ոլորտում՝ պետական և մարզային մակարդակներով (տես աղյուսակ 1): 90 երկիր ունի ամենաքիչը ՎԷ-ի 1 ԳՎտ գեներացնող հզորություններ, իսկ 30 երկիր ավելի քան 10 ԳՎտ գեներացնող հզորություններ: ՎԷ-ի ոլորտում ընդգրկված են 10,9 մլն. աշխատող (ներառյալ հիդրոէներգետիկան), որից 3,6 մլն.-ը արևային ֆոտովոլտային էներգետիկայի ենթաճյուղում:

Շուկան կայուն է եղել 2018թ.-ին՝ ավելի քան 180 ԳՎտ նոր հզորություններ են գործարկվել ամբողջ աշխարհում, որից 100 ԳՎտ միայն արևային ֆոտովոլտային էլեկտրակայանների կառուցումով: 2018թ.-ի դրությամբ ՎԷ-ի ընդհանուր հզորությունները աշխարհում ներառյալ հիդրոէներգետիկան կազմել է 2378 ԳՎտ, առանց հեդրոէներգետիկայի՝ 1246 ԳՎտ: Ամբողջ աշխարհում էլեկտրաէներգիայի արտադրության 1/3-ը ապահովում են ՎԷ-ի աղբյուրները, ներառյալ հիդրոէներգետիկան, իսկ առանց հիդրոէներգետիկայի մոտավորապես 12,9%-ը: Աշխարհում նոր կառուցվող էներգետիկ նշանակության հզորությունների 64%-ը կազմել են ՎԷԱ հզորությունները, դա նշանակում է, որ տարեկան կտրվածքով ավելի շատ ՎԷ-ի հզորություններ են կառուցվում, քան ավանդական, դեռևս սկսած 2012թ.-ից: Իր հերթին 2018թ.-ին կառուցվող ՎԷ-ի կառուցվող հզորությունների 55%-ը ՖՎ էլեկտրակայաններ են, 28%-ը հողմային էլեկտրակայաններ և 11%-ը հիդրոէլեկտրակայաններ են: Ավելացնենք նաև, որ 2019 թ.-ին էներգիայի կուտակիչների գլոբալ հզորությունները կազմել են 3 ԳՎտ [**5**]: Թվերով չծանրաբեռնելու համար, ստորև բերված աղյուսակում ներկայացված են վերականգնվող էներգիայի աղբյուրների ցուցանիշները ըստ REN21-ի:

2019 թ.-ի համար, տվյալները դեռևս հասանելի չեն, սակայն կարող ենք ասել, որ գրեթե նույն բարձր տեմպերով հզորությունների աճ է գրանցվել ՎԷ-ում: Ինչպես տեսնում ենք առաջընթացը ավելի շատ նկատվում է հիմնականում էլեկտրաէներգիայի արտադրության ոլորտում, քիչ աճ է գրանցվել ջեռուցման և հովացման համակարգերում և տրանսպորտի համակարգում [**6**]: Վերջիններիս նկատմամբ ավելի պակաս քաղաքական աջակցություն կա և նոր տեխնոլոգիաներն ավելի դանդաղ են փոփոխվում:

Ջեռուցման և հովացման համակարգերի համար ՎԷ-ի հետաքրքրությունը դրսևորվում է տեղական և համայնքային մակարդակով: Ջեռուցման և հովացման համակարգերում ՎԷ-ի դերի մեծացումը պետք է իրականացնել նաև արդյունաբերության, գյուղատնտեսության մեջ և բնակելի շենքերում դրանց կիրառման ընդլայնմամբ: Պետք է նվազեցնել շենքերում և կառույցներում ջերմության նկատմամբ պահանջարկը էներգախնա նյութերի և տեխնոլոգիաների օգտագործմամբ և մեծացնել նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառումը ջեռուցման և հովացման նպատակներով: Այս-

տեղ հատկապես արդյունավետ են երկրաջերմային պոմպերի կիրառումը [**6**]:

Տրանսպորտի ոլորտում կենսավառելիքի կիրառումը ունի համեմատաբար մեծ ներկայություն հատկապես ավտոտրանսպորտային միջոցներում: Կենսադիզելի և էթանոլի արտադրությունը աճում է, թեև այն համեստ է իր ծավալներով: Սակայն ՎԷ-ն պետք է ավելի ընդգրկուն ներկայություն ունենա երկաթուղային, ջրային և օդային տրանսպորտում:

ՎԷ-ն էլեկտրամոբիլների ոլորտում աճ է գրանցում՝ էլեկտրամոբիլների թիվը զգալիորեն աճել է 2018-2019 թթ.-ին: Իսկ 2019թ.-ը էլեկտրամոբիլների նկատմամբ պահանջարկի առումով ավելի հաջող էր, նախորդ տարվա համեմատ: Շատ քաղաքներ են ձգտում էլեկտրական ավտոբուսային պարկերի ներդրմանը:

Ներդրումներ: 2018 թ.-ին ներդրումների ծավալը կազմել է՝ 289 միլիարդ դոլար, որը 37 միլիարդ դոլարով պակաս է եղել 2017թ.-ի համեմատ, սակայն դա բացատրվում է, ոչ թե հետաքրքրության նվազմամբ կամ կառուցվող հզորությունների աճի տեմպերի կրճատմամբ, այլ ներդրումային ծախսերի կամ այլ խոսքերով ասած՝ վերականգնվող էներգիայի տեխնոլոգիաների գների նվազմամբ: Ներդրումների կրճատումը նկատվել է հատկապես Չինաստանում: Միաժամանակ տեխնոլոգիաների գների նվազումը պայմանավորված է եղել հատկապես Չինաստանի կողմից միջազգային շուկան վերջին տարիներին էժան ՎԷ սարքավորումների հեղեղումով:

Ներդրումների ուղիղ կեսը ապահովում են զարգացող երկրները: Չինաստանը թեև հանդիսանում է ամենախոշոր աղտոտողը, միաժամանակ ամենախոշոր ինվեստորն է ՎԷ-ում: Ամեն դեպքում 2018թ.-ին Չինաստանին բաժին է ընկել ամբողջ ներդրումների 32%-ը, Եվրոպային 21%-ը, ԱՄՆ-ին 17 %-ը: Ըստ BloombergNEF-ի, 2010-2019թթ.-ի ընթացքում ՎԷ-ի ոլորտում ներդրումները կազմել են 2,8 տրիլիոն դոլար, որից կեսը ծախսվել է արևային էներգակայանների վրա: Վերջին տասնամյակի ընթացքում ՎԷ-ի ոլորտում Չինաստանի կողմից ներդրումները կազմել են մոտ 758 մլրդ. դոլար, Միացյալ Նահանգները՝ 356 միլիարդ դոլար, Ճապոնիան՝ 202 մլրդ. դոլար, Գերմանիան՝ 179 մլրդ. դոլար, որն ամենամեծն է ԵՄ-ում, իսկ ամբողջ ԵՄ-ի ներդրումները վերջին տասնամյակում կազմել են 698 մլրդ դոլար [**7**]:

Ծախսեր: 2018թ.-ին արևային ֆոտովոլտային էլեկտրաէներգիայի ստացման ծախսերը 2009թ.-ի համեմատ նվազել են 81%-ով, իսկ հողմնային էլեկտրաէներգիայինը՝ 44-46%-ով: Վերականգնվող էլեկտրաէներգիայի հավասարակշռված ծախսերի (LCOE) նվազումը արդյունք է մի քանի գործոնների՝ ճյուղում ուժեղ մրցակցության, մասշտաբի էֆեկտի, աճուրդների կազմակերպման, վերականգնվող տեխնոլոգիաների զարգացման, ֆինանսական միջոցների էժանացման և սարքավորումների արդյունավետության բարձրացման (The Global Trends in Renewable Energy Investment 2019, BNEF): Աղյուսակ 2-ում տրված են ՎԷԱ-ի էլեկտրաէներգիայի ստացման ծախսերի ցուցանիշները [**8**]:

Ծախսերը նվազում են նաև երկարաժամկետ պայմանագրերի (20-25 տարով) կնքման, մուտքը առաջնային ցանցեր հեշտացման, գնաճի պաշտպանության, արտադրողների համար արդար երկամուտներ ապահովող գների կիրառման հետևանքով:

Նվազում են նաև ներդրումային ծախսերը: Հողմնային տուրբինների կառուցման նոր նախագծերի իրականացումից հողմնային էլեկտրակայանների կառուցման ներդրումային ծախսերը շարունակ նվազում են: Տուրբինների ներդրումային ծախսերը կախված չափերից, միջինը կազմում է 790-900 ամերիկյան դոլար 1 ԿՎտ.-ի համար, 2017 թ.-ի 910-1050 դոլարի փոխարեն: Արևային ՖՎ էլեկտրակայանների համար ներդրումային ծախսերը կազմել են միջինը՝ 1210 դոլար 1 ԿՎտ.-ի համար՝ բարձր դիֆֆերենցված մոդուլների համար: Այսինքն, արևային կամ հողմնային էլեկտրակայանի կառուցման ներդրումները 1 ՄՎտ հզորության համար միջինը 1 միլիոն ամերիկյան դոլլար է:

Ինովացիաներ: Աստիճանաբար հաղթահարվում է եղանակային պայմանների և սեզոնայնության բացասական ազդեցությունը ՎԷ տեխնոլոգիաների արտադրած էլեկտրաէներգիայի ծավալների և արդյունավետության վրա: Զարգանում են նաև էներգիայի կուտակման տեխնոլոգիաները՝ ավելի արդյունավետ և հզոր կուտակիչներ են նախագծվում: Վերականգնվող էներգետիկան շուտով տեխնոլո-

Վերականգնվող էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծախսերը

ՎԷ-ի աղբյուրները	Էլեկտրաէներգիայի գլոբալ միջին ինքնարժեքը, (ԱՄՆ դոլար/Կվտժ)	Էլեկտրաէներգիայի ինքնարժեքը, (ԱՄՆ դոլար/Կվտժ)	Էլեկտարէներգիայի ինքնարժեքի փոփոխությունը
	2018	**2018**	**2017–2018**
Կենսաէներգիա	0.062	0.048–0.243	−14%
Երկրաջերմային	0.072	0.060–0.143	−1%
Հիդրո	0.047	0.030–0.136	−11%
Արևային ֆոտովոլտային	0.085	0.058–0.219	−13%
Կենտրոնացված արևային էներգիա	0.185	0.109–0.272	−26%
Ափամերձ-ծովային (Offshore) հողմնային	0.127	0.102–0.198	−1%
Ցամաքային (Onshore) հողմնային	0.056	0.044–0.100	−13%

Աղբյուր՝ Renewable Power Generation Costs in 2018, International Renewable Energy Agency

գիաների կատարելագործման արդյունքում ամբողջ էներգետիկ համակարգի համար հավասարակշռող ազդեցություն կունենա՝ այն բերում է էներգետիկ համակարգի կայունության աճին: *Ընդ որում ՎԷ-ի զարգացման համար տեխնոլոգիաների զարգացումը դառնում է ավելի առաջնային, քան պետական աջակցությունը:* ՎԷ տեխնոլոգիաները արդեն այնքան տարածված են, որ էներգետիկ ցանցերին ինտեգրվելու համար քիչ ճշգրտումներ են անհրաժեշտ: Տեխնոլոգիաների զարգացումը ներառում է՝ ավտոմատացումը, ինտելեկտը, բլոկչեյնը, «խելացի» ցանցերը, որոնք խթանում են ՎԷ-ի տարածումը: Նոր կատարելագործված տեխնոլոգիաների՝ արևային պանելների և հողմնային տուրբինների նախագծումը և կիրառումը, օպտիմալացնում են էներգիայի արտադրությունը, օգնում են ավելի արդյունավետ օգտագործել ՎԷԱ-ի ռեսուրսները, առավել արդյունավետ դարձնել ՎԷԱ-ի շուկան՝ բլոկչեյնը: Արհեստական ինտելեկտի տեխնոլոգիաները օգնում են բարձրացնել մետեորոլոգիական կանխատեսումների ճշգրտությունը, որի միջոցով էլ օպտ-մալացնում են ռեսուրսների օգտագործումը [**9**]: Պերովսկիտ (Perovskit) միներալի օգնությամբ արևային պանելների արդյունավետությունը մեծացել է հասնելով՝ 27,3% -ի: Այն ավելի արդյունավետ է, քան կրեմնիումի կիրառումը: 3D տպագրման միջոցով իրականացվում է դետալների արտադրություն, որոնք հողմնային և արևային էներգիայի արտադրության համար ավելի լայն տարածում են ձեռք բերում, ինչը հանգեցնում է ծախսերի նվազմանը: Ինովավացիոն լուծումներից են նախագծերը, որոնք ուղղված են հիբրիդային սարքավորումների ստեղծմանը, որոնք օրինակ, աշխատում են երկրաջերմային էներգիայի և այլ վերականգնվող էներգիայի աղբյուրների հետ համատեղ: Առաջին երկրաջերմային և արևային ֆոտովոլտային հիբրիդային կայանները գործարկվել են Նեվադայում, որն իր մեջ ներառում է 48 ՄՎտ հզորության երկրաջերմային էլեկտրակայան և 26 ՄՎտ հզորության արևային ՖՎ էլեկտրակայան:

ՎԷ-ի հեռանկարները Հայաստանում

Պետական աջակցությունը վճռորոշ է, սակայն առավել կարևոր է այն, թե ինչ մոդելով է աջակցում պետությունը ՎԷ-ին: Այդ մոդելները սովորաբար ունենում են տնտեսական, քաղաքական և իրավական ասպեկտներ: Կարևոր է նաև ինովացիոն զարգացման համար խթանների ստեղծումը: Նույնիսկ միանման աջակցության մոդելները, տարբեր երկրներում կարող են տարբեր արդյունք ցույց տալ [**11**]:

Ինչպես նշեցինք, հաստատուն սակագները և երկարատև պայմանագրերը ամենարդյունավետ մեխանիզմներն են ՎԷ-ի զարգացման համար: Առավել տարածված են տնտեսական աջակցության մեխանիզմները, որոնք հիմնված են օբյեկտի վրա ազդեցության տեսակով, օրինակ առաջինը՝ գնի վրա ազդեցությամբ և երկրորդը՝ էլեկտրաէներգիայի ծավալների վրա ազդեցությամբ: Միջազգային պրակտիկայում կիրառվում են հիմնականում վերջնական գները՝ ծախս գումարած շահույթ բանաձևով, որոնք ապահովում են արտադրողների համար արդար երկամուտներ [**11**]: Այլ մեխանիզմներից են՝ լրացուցիչ վճարումների, քվոտաների և սերտիֆիկատների տեսքով աջակցությունը, որոնք ապահովում են արտադրության հստակ ծավալներ: Տարբեր երկրներում կիրառվող սուբսիդիաները և հարկային արտոնությունները ներդրողների համար նույնպես գրավիչ խթան են:

«Կանաչ սերտիֆիկատները» զարգացած երկրներում ավելի ու ավելի լայն կիրառություն են ձեռք բերում: Սովորաբար ամեն մի սերտիֆիկատը հաստատում է 1 ՄՎտ-ի էլեկտրաէներգիայի արտադրության փաստը, որը պետք է վաճառվի սպառողներին: Իսկ աճուրդների համակարգը թեև լայն թափ է հավաքում, սակայն ոչ մի երկրում այն չի օգտագործվում որպես հիմնական և միակ ճանապարհ, այն կարող է լինել ամբողջ համակարգի մի մաս:

Ընդհանրապես ածխաջրածինների բարձր գինը հանդիսանում է այն կարևոր մեխանիզմը, որը կարող է խթանել հետաքրքրությունը ՎԷ-ի նկատմամբ: «Ածխածնի» հարկերը և արտանետումների առևտրի մեխանիզմները նույնպես խթանում են աշխարհում հետաքրքրությունը վերականգնվող էներգիայի նկատմամբ:

Հայաստանում գործող աջակցության մոդելը, որի հիմնական առանցքը ՎԷԱ-ի համար ֆիքսված սակագներն են, իհարկե կարևոր և ճիշտ մոտեցում է, սակայն փորձը ցույց է տալիս, որ այն դեռևս բավարար չէ կտրուկ առաջընթացի համար, անհրաժեշտ են նոր մոտեցումներ և մոդելներ:

Կենսաէներգետիկայի նշանակությունը աշխարհում աճում է էլեկտաէներգիայի արտադրության և տրանսպորտային ոլորտներում, բայց հետ է մնում ջեռուցման և հովացման համակարգերում կիրառումից: Չինաստանը հանդիսանում է առաջատարը կենսաէներգետիկայի ոլորտում, ապա հաջորդում են՝ ԱՄՆ, Բրազիլիան և Հնդկաստանը, որոնք միասին 2018թ.-ին արտադրել են կենսավառելիքի 69%-ը: Ոլորտի զարգացումը ենթադրում է կենսավառելիքի նոր տեսակների արտադրություն և դրանց օգտագործում ավիացիայի և տրանսպորտի այլ ոլորտում: Մի շարք քաղաքներ ելնելով տնտեսական, էկոլոգիական և սոցիալական բնույթի նպատակներից, ՎԷ-ի զարգացման համար առաջատար դեր են իրենց վրա վերցրել, օրինակ՝ թափոնների և կոյուղաջրերի օգտահանման արդյունքում կենսագազի, կենսամեթանի և այլ պրոդուկտների արտադրության համար:

Հայաստանում ժամանակին կենսաէթանոլի՝ ստացման 2 ծրագրեր էին մշակվել, (գետնախնձորից և եգիպտացորենից), որոնք մի շարք պատճառներով չիրականացվեցին: Մի գուցե ապագայում դրանք և այլ նման գաղափարներ բիզնես նախագծեր դառնան, բայց ներկա պահին առավել արդիական և արդարացված են waste-to-energy տեխնոլոգիաների միջոցով թափոններից էներգիա ստանալու գաղափարները: Հայաստանի տարածքում խոշոր և միջին քաղաքների կենցաղային աղբավայրերի թափոնների օգտահանման նպատակով էներգիա ստանալու նախագծերը ունեն բնապահպանական, առողջապահական և տնտեսական նշանակություն: Այստեղ կիրառելի է Գերմանիայի փորձը, որտեղ տարածված են չոր աղբի այրումից էլեկտրաէներգիա ստանալու տեխնոլոգիաները: Այնտեղ խոշոր և միջին քաղաքների համար պարտադիր են աղբի այրումից էլեկտրաէներգիա արտադրող գործարանների գործունեությունը: Աղբավայրերում կուտակված աղբի խորը թաղումը, որի վերաբերյալ Հայաստանում ծրագիր է շրջանառվում, նպատակահարմար չէ, ավելի ճիշտ է կենցաղային աղբավայրերից (օրինակ՝ գերմանական և ճապոնական տեխնոլոգիաներով) կենսագազ կամ էլեկտրաէներգիա ստանալ, քան դրանք պարզապես թաղել: Հայաստանում անհրաժեշտ է բոլոր աղբավայրերի վերաբերյալ համալիր ուսումնասիրություններ և դրանց էկոլոգիատնտեսական գնահատման աշխատանքներ իրականացնել, հատկապես՝ waste-to-energy տեխնոլոգիաներով օգտահանման նպատակով: Անհրաժեշտ է նաև կրթական և միջազգային փորձի ձեռք բերման ծրագրեր իրականացնել այս տեխնոլոգիաների կիրառման նպատակով:

Հիդրոէներգետիկան՝ աշխարհում բնութագրվում է կայուն շուկայով, ճյուղում բարձր մրցակցությամբ և հիդրոէներգիայի կուտակման տեխնոլոգիաների նկատմամբ աճող պահանջարկով: 2018 թ.-ին 20 ԳՎտ ավելացվել է ընդհանուր հզորություններին, որի 35%-ը ապահովել է Չինաստանը, ապա հաջորդում են՝ Բրազիլիան, Պակիստանը և Թուրքիան: Օրակարգային են եղել գործող հին ՀԷԿ-ի

խնդիրները, որոնք պահանջում են վերանորոգում և արդիականացում:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա որպես ՎԷԱ-ի տեսակ, հիդրոէներգետիկան ունի զգալի տեսակարար կշիռ (էլեկտրաէներգիայի արտադրության մոտ 30%-ը, 2018թ.) մեր էներգետիկ համակարգում: Գործում են նաև փոքր հզորության ավելի քան 200 ՓՀԷԿ-եր, որոնք ապահովվում են էլեկտրաէներգիայի արտադրության մոտ 16%-ը: Սակայն ՓՀԷԿ-երի սեզոնային բնույթը բարձրացնում է էլեկտրաէներգիայի ստացման ծախսերը և դա որոշակի բեռ է հանդիսանում ամբողջ էներգետիկ համակարգի սակագների վրա, թեև այն ավելի էժան է, քան բնական գազից ստացվող էլեկտրաէներգիան: Առկա են բնապահպանական և գյուղատնտեսական բնույթի վիճահարույց խնդիրներ: ՓՀԷԿ-երի լիցենզիաների հետագա տրամադրումը պետք է սահմանափակել: Կարևորվում է փոքր ՀԷԿ-երի փոխարեն միջին հզորության հիդրոէլեկտրակայանների նախագծերի ավարտին հասցնելը, խոսքը վերաբերում է Մեղրիի, Շնողի և Լոռիբերդի ՀԷԿ-երի կառուցմանը:

Երկրաջերմային էներգետիկան աշխարհում աճում է կայուն, սակայն դանդաղ տեմպերով: Երկրաջերմային էլեկտրակայանների հզորությունները 2018 թ.-ին աճել է 0,5 ԳՎտ-ով, իսկ ընդհանուր հզորությունները հասել են՝ 13,3 ԳՎտ: Պետական աջակցությունը կայուն չի այս ոլորտի նկատմամբ: Երկրաջերմային էլեկտրաէներգիայի հզորությունները երկու երկրում կրկնակի աճ են ունեցել՝ Թուրքիայում և Ինդոնեզիայում: Բանկերը և միջազգային կազմակերպությունները ուսումնասիրում են ավելի մեծ ծավալով ներդրումներ անել և ֆինանսավորել այս ոլորտը:

Իր հերթին, երկրաջերմային պոմպերի կիրառումը ունի մեծ ճկունություն էներգոհամակարգերում: Չինաստանը առաջատար դիրքերն է պահում երկրաջերմային պոմպերի կիրառման առումով, դրանք օգտագործվում են հատկապես ջեռուցման և հովացման համակարգերում: Ջերմային պոմպերի կիրառումը պետք է ընդլայնվի նաև արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ոլորտներում:

Հայաստանի պարագայում երկրաջերմային էներգետիկայի զարգացման հեռանկարները արդեն դիտարկել ենք հետևյալ հոդվածներում [**11**; **12**]: Եթե ավելի համառոտ ներկայացնենք, ապա Հայաստանի տարածքում առկա են երկրաջերմային էներգիայի հսկայական կանխատեսումային ռեսուրսներ, սակայն դրանք հետազոտված չեն և պետք է պետության աջակցությամբ մեծածավալ հետազոտություններ իրականացնել դրանց երկրաբանատնտեսական գնահատման համար: Այդ հենքի վրա կարող է զարգանալ երկրաջերմային էներգետիկան՝ ջերմային և էլեկտրաէներգիայի ստացման կայանների միջոցով: Իսկ երկրորդ ասպեկտը, դա երկրաջերմային պոմպերի կիրառումն է, որը լայն տարածում է ստանում նաև ամբողջ աշխարհում՝ ջեռուցման և հովացման նպատակներով: Երկրաջերմային պոմպերի համար երկրաջերմային էներգիայի պաշարների հայտնաբերման և գնահատման խնդիրները այդքան ակտուալ և ծախսատար չեն, դրանք կարող են կիրառվել ամենուրեք և այս տեխնոլոգիաները ապագայում կարող են լայնածավալ կիրառություն ունենալ նաև Հայաստանում:

Արևային ՖՎ-ի էներգետիկայի համար նախորդ երկու տարիները հերթական հաջողված տարիներն էին: Հետաքրքրությունը դրանց նկատմամբ թեև բուռն աճում է, սակայն աջակցության մեխանիզմները դեռևս պետք են: Աճուրդների ռեկորդային ցածր գները, խիստ մրցակցությունը և պանելների ցածր գները բերում են արտադրական հզորությունների աճի: Եթե Եվրոպայում արևային տեխնոլոգիաների նկատմամբ պահանջարկը աճել է, ապա Չինաստանում այն նվազել է, այդ երկրի ՖՎ-ի նկատմամբ քաղաքականության փոփոխման պատճառով: Չինաստանը սահմանափակել է ներքին պահանջարկը, որն էլ ամբողջ համաշխարհային շուկայի վրա շոկային ազդեցություն գործեց նախորդ տարի:

Հայաստանում ՎԷ-ի ոլորտում ամենահեռանկարային և ամենաարդյունավետ ուղղությունը կարող է լինել արևային ՖՎ կայանների կառուցումը: Սակայն Հայաստանի համար պետք են աջակցության լրացուցիչ մեխանիզմներ և նոր մոդելներ: Այստեղ ավելորդ զգուշավորությունը և վախերը այնքան էլ արդարացված չեն: Կարծում եմ, պետք է հրաժարվել նոր ատոմակայանի կառուցման մտքից և կառուցել միջին և խոշոր հզորության արևային ՖՎ էլեկտրակայաններ՝ քանի որ թե՛ դրանց ներդրումային ծախսերն են զգալիորեն նվազել, թե՛ գեներացման ծախսերն են ցածր, թե՛ դրանց պանելների արդյունավետություն և կայանների հզորություններն են զգալիորեն աճել: Արևային ՖՎ էլեկտրակայանի հզորությունների կառուցումը ներկայումս կարող է զգալիորեն ավելի էժան լինել, քան համապատասխան հզորությամբ նոր ատոմակայանի կառուցումը [**1**]:

Կենտրոնացված արևային ջերմային էներգակայանների նոր հզորությունները աշխարհում աճել են 11%-ով՝ հասնելով ընդհանուր 5,5 ԳՎտ: Հիմնականում հետաքրքրված են զարգացող երկրներում, մասնավորապես Արաբական Միացյալ Էմիրություններում՝ 0,7 ԳՎտ և Չինաստանում՝

0,5 ԳՎտ հզորություններ են արդեն ստեղծվել: Այս տեխնոլոգիաները կարողանում են նաև կուտակել էներգիան: Հայաստանը կարող է նաև այս դաշտում որոշակի ծրագրեր իրականացնել:

Հողմնային (քամու) էներգիա: Այն բնութագրվում է աշխարհում կայուն և զարգացող տեխնոլոգիաներով և սարքավորումներով, ծախսերի կտրուկ նվազումով, ճյուղում բարձր մրցակցությամբ և օֆֆշորային (ափամերձ-ծովային) հողմնաէներգետիկայի նկատմամբ աճող հետաքրքրությամբ:

Հայաստանում կարելի է ներդրողների հետաքրքրության դեպքում կենտրոնացված համակարգով միջին հզորություններով հողմնային պարկերի (20-80 ՄՎտ) նախագծեր իրականացնել, երկու կամ երեք վայրերում: Մեծ բարձրությամբ աշտարակներով, հզոր տուրբիններով, մեծաքանակ և լայնածավալ մասշտաբներով դրա կիրառությունը նպատակահարմար չէ՝ բնական և լոգիստիկ առանձնահատկություններից ելնելով: Սակայն կարելի է փոքր չափերով և փոքր հզորություններով (1-ից մինչև 300 ԿՎտ) հողմնային սարքավորումների (տուրբինների) կիրառումը գյուղական պայմաններում, ինչպես նաև քաղաքային պայմաններում որոշ ենթակառուցվածքների՝ օրինակ փողոցային լուսավորության, լուսացույցերի և այլ տարաբնույթ գործողությունների համար:

Էներգաարդյունավետություն: Գլոբալ էներգատարությունը նվազում է, իսկ էներգաարդյունավետությունը դառնում է առաջատար գործոն: Համաշխարհային էներգահամակարգում 2012-2017թ.-երին տարեկան միջինը 2,2%-ով էներգատարողությունը նվազել է: Մեծանում է պետությունների կողմից աջակցությունը էներգաարդյունավետ և էներգախնայող նախագծերի նկատմամբ: Քաղաքները առավել խոշոր դեր են խաղում այս բնույթի ծրագրերի իրականացման համար:

Հայաստանում նույնպես տեղական և մարզային իշխանությունները պետք է ակտիվ մասնակցություն ունենան իրենց համայնքների համար ՎԷ և էներգաարդյունավետ ծրագրեր իրականացնելու գործում: Հայաստանում պետք է այս համակարգերի կիրառումը պարտադիր լինի նոր կառուցվող բնակելի, արդյունաբերական և գյուղատնտեսական նշանակության կառույցների համար:

Էներգախնայող տեխնոլոգիաների, երկրաջերմային պոմպերի և էլեկտրամոբիլների լայնորեն կիրառումը նոր ճկունություն և լրացուցիչ լիցքեր կարող են հաղորդել Հայաստանի էլեկտրաէներգիայի, տրանսպորտի և ջեռուցման-հովացման համակարգերի բարելավման վրա:

Ամփոփում

Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արտադրության համակարգում ՎԷ-ի տեսակարար կշիռը (առանց հիդրոէներգետիկայի) չափազանց փոքր է, 2018թ.-ին այն կազմել է 0,1%: Տրանսպորտային համակարգում, ջեռուցման և հովացման համակարգերում ՎԷ և էներգաարդյունավետ տեխնոլոգիաների կիրառության մակարդակը նույնպես ցածր է և այն պետք է պարտադիր կիրառություն ունենա թե՛ մասնավոր, թե՛ պետական սեկտորում:

ՎԷ-ն առանձին զարգացող ենթաճյուղ պետք է դառնա էներգահամակարգում, որին էլ պետք է ուղղված լինի պետական քաղաքականությունը: Ինովացիոն լուծումներ պահանջող էներգետիկայի այս ճյուղը, որպես տեսլական, ոչ հեռու ապագայում կարող էր նաև լոկոմոտիվը դառնալ ամբողջ էներգետիկ համակարգի համար: Անհրաժեշտ է ամբողջապես ամրացնել տնտեսական մեխանիզմները նորմատիվային-իրավական ակտերով: Պետությունը ներկա փուլում մեծ աջակցություն, իսկ ավելի ուշ փուլերում պետք է մրցակցություն ապահովի այդ ենթաճյուղում, այլ ոչ թե առավելություն տա որևէ մեկին, մյուս մրցակիցների հաշվին:

Մեր երկրի համար կենտրոնացված համակարգով, միջին և խոշոր չափերի արևային ՖՎ էլեկտրակայանների զարգացումը կարող է դառնալ ամենահեռանկարային ոլորտը: Բնական պայմանները բարենպաստ են, իսկ ինվեստորները մեծ հետաքրքրություն ունեն 20 ՄՎտ-ից մինչև մի քանի հարյուր ՄՎտ հզորության արևային էլեկտրակայաններ կառուցելու և շահագործելու համար: Միաժամանակ, ապակենտրոնացված արևային ՖՎ պանելների և արևային ջրատաքացուցիչների ընդլայնումը լրացուցիչ նպաստ կբերի էներգետիկ համակարգին:

Փոքր հիդրոէներգետիկայի հետագա ընդլայնումը այլևս նպատակահարմար չէ, սակայն անհրաժեշտ է ավարտին հասցնել միջին հզորության հիդրոէլեկտրակայանների կառուցումը Արաքս, Ձորագետ և Դեբեդ գետերի վրա:

Հրատապ է երկրաջերմային էներգիայի ռեսուրսների ուսումնասիրումը և գնահատումը ջերմային էներգիայի և էլեկտրաէներգիայի արտադրության համար: Թեև Հայաստանը

նաև ջերմային պոմպերից էներգիա ստանալու փորձ չունի, սակայն մոտ ապագայում այն կարող է լայն կիրառություն ունենալ:

Իսկ հողմնային էներգետիկայի համար նպատակահարմար է միջին հզորություններով երկու կամ երեք կենտրոնացված հողմնային պարկերի կառուցումը: Միաժամանակ ապակենտրոն համակարգով, հողմնային էներգիա արտադրող փոքր չափսերով և փոքր հզորության սարքավորումների օգտագործումը կարող է արդարացված լինել:

Կենցաղային թափոնների աղբավայրերի օգտահանման լայնածավալ նախագծեր պետք իրականացվեն պետական և միջազգային կառույցների աջակցությամբ: Ճիշտ կազմակերպված մենեջմենթի դեպքում հնարավոր է դրանք նաև շահութաբեր լինեն: Այդ նախագծերը կարելի է սկսել Երևանի, Գյումրիի, Վանաձորի, Կապանի և քանի խոշոր քաղաքների կենցաղային թափոնների օգտահանումով:

Կարևոր է նաև մեր երկրի տեխնիկական և տնտեսագիտական համալսարանների կրթական ծրագրերում այլընտրանքային և ՎԷ ռեսուրսների յուրացման ուսուցման ծրագրերի ներդրումը և այդ ոլորտում ճարտարագետների և մենեջերների մասնագիտությամբ կադրերի պատրաստումը: Պետք է խթանել մարզերի և քաղաքների մակարդակով էներգախնայող, այլընտրանքային և ՎԷ կամ «Կանաչ էներգիայի» տեխնոլոգիաների կիրառումը: «Խելացի քաղաք» հայեցակարգը կարելի է Հայաստանի որևէ քաղաքներից մեկի համար փորձնական մակարդակով կիրառել: Արտոնություններ պետք է տրամադրվեն նաև ՎԷ-ի և էներգաարդյունավետ արտադրությունների կազմակերպման համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Ս.Մանուկյան,** Վերականգնվող էներգետիկայի միտումները աշխարհում և Հայաստանի դիրքորոշումը, ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔ եռամսյա գիտական հանդես, հունվար-մարտ, 2018, էջ 429-444
2. **Ս.Մանուկյան,** Համաշխարհային էներգետիկայի ժամանակակից միտումները և զարգացումները, // Научно-аналитический журнал Регион и мир, Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, N2, 2018, էջ 42-52
3. 2020 Renewable Energy Industry Outlook, Exploring renewable energy policy, innovation, and market trends, Deloitte
4. Меньше денег, больше эффекта: 10 мировых трендов в «зеленой» энергетике, Подробнее на РБК: https://www.rbc.ru/trends/green/5d6557709a7947664284b3c0
5. Renewables 2019, Global Status Report, REN 21, www.ren21.net
6. https://www.ren21.net/gsr-2019/pages/summary/summary/
7. Frankfurt School-UNEP Centre/ Bloomberg NEF. 2019. Global Trends in Renewable Energy Investment 2019, http://www.fs-unep-centre.org (Frankfurt am Main)
8. Renewable Power Generation Costs in 2018, International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi, IRENA (2019)
9. Международные тенденции в области возобновляемых источников энергии: Солнечно-ветровая энергия: больше чем мейнстрим, Deloitte Insights
10. **Шклярук М. С.,** Возобновляемая энергетика: экономические инструменты поддержки и оценка их нормативно-правового закрепления. Автор: СПб, 2015.
11. **Ս. Մանուկյան, Ս. Բաղդասարյան, Վ. Վեզիրյան**, Երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացման տնտեսական ասպեկտները Հայաստանում, Регион и мир, Научно-аналитический журнал, Обшественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона,, N1, 2019, էջ 49-58
12. **Ս. Մանուկյան, Ս. Գ. Բաղդասարյան,** Երկրաջերմային (գեոթերմալ) ռեսուրսների յուրացման գերմանական փորձի կիրառման հնարավորությունները Հայաստանում, ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔ եռամսյա գիտական հանդես, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր N4, 2018, էջ 75-88

Сдана/Հանձնվել է՝ 13.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 22.02.2020

Эффективность монетарной политики Японии в период с 2012 по 2017 года

Симонян А. С.
Российско – Армянский университет, Институт экономики и бизнеса, магистрант (Ереван, Армения)
aleksandrsimonya1996@gmail.com

Ключевые слова: монетарная политика, Япония, экономика

Ճապոնիայի մոնետար քաղաքականության արդյունավետությունը 2012-2017 թթ. ժամանակահատվածում

Սիմոնյան Ս. Ս.
Ռուս-Հայկական Համալսարան, մագիստրոս,
Բիզնեսի և տնտեսագիտության ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
aleksandrsimonyan1996@gmail.com

Ամփոփում: Տվյալ գիտական աշխատանքում դիտարկվել են Ճապոնիայի ճգնաժամի պատճառները, տվյալ ճգնաժամի հիմնական հետևանքները, գնահատվել է ճգնաժամի ընթացքում և դրա ավարտից հետո իրականացվող մոնետար քաղաքականության արդյունավետությունը:
Վճռորոշ բառեր՝ մոնետար քաղաքականություն, Ճապոնիա, տնտեսություն

Effectiveness of Japan's Monetary Policy in The Period from 2012 to 2017

Simonyan A. S.
Russian – Armenian University
The institute of economics and business (Yerevan, Armenia)
aleksandrsimonyan1996gmail.com

Abstract: In this scientific work was considered the main reasons behind economic crisis in Japan, main consequences of that crisis, was evaluated the effectiveness of monetary policy that took place during and after the crisis.
Keywords: Monetary Policy, Japan, ecnonomy

Введение

Ситуация в Японии за последние 20 лет складывалась крайне неблагоприятна: рынок капитала и цены на недвижимость в начале 1990-х резко устремились вниз, обесценение активов, нанесли огромный ущерб банковской системе, мировой финансовый кризис 2008 года, землетрясение и цунами на северо-востоке страны крайне затруднили экономическое положение. В 2010 году дефицит бюджета к ВВП в Японии составил 200%, кроме всех выше перечисленных факторов, огромное влияние на данное отношение повлияли огромные пенсионные выплаты стареющему населению. Эффективность руководства была поставлена под вопрос. В декабре 2012 года Либерально-демократическая партия выиграла всеобщие выборы, сделав Синдзо Абэ премьер-министром. Премьер-министром начал проводить политику “трех стрел”: фискальной консолидации, более агрессивного монетарного стимулирования со стороны Банка Японии и структурных реформ для стимулирования экономики. Банк Японии, проводя политику количественного облегчения, обосновался на целевом показатели инфляции в 2%, начиная с 2012. [1] Для оценки эффективности деятельности правительства Японии необходимо проанализировать причины возникновения дефляции, влияние политики количественного облегчения на экономику Японии, существование и влияние эндогенных причин на ИПЦ. На основе анализа будет оценена деятельность правительства относительно стимулирования экономики.

Материал и Методы

Материалом для данной работы послужили различные статьи, электронные ресурсы и статистические данные. В процессе исследования проблемы использовались методы логического, сравнительного и статистического анализа.

[1] Bank of Japan: Common features of monetary Policy. Year 2012 URL https://www.boj.or.jp/en/announcements/press/koen_2014/data/ko140724a2.pdf Дата обращения: (08.12.2017)

Обсуждение

Для эффективной борьбы с дефляций необходимо прежде всего рассмотреть причины ее возникновения. Одной из таких причин в Японии является стареющее население.

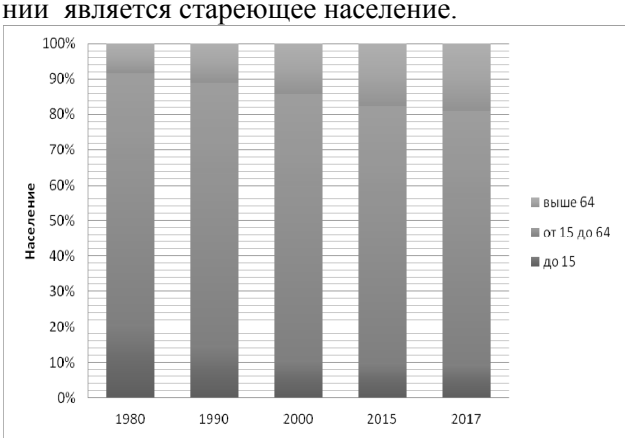

Рисунок 1 Структура населения Японии в период 1980-2017 года.[2]

На рис. 1 ясно видно, что трудоспособное население резко сокращается, и пожилое население, верхняя часть, растет очень быстро. Старение населения и сокращение трудоспособного населения являются одной из основных причин долгосрочной рецессии Японии.

Кроме того, японская система ставок заработной платы основана на стаже. Системы оплаты труда на основе пенсионного возраста затрудняют для компаний найм пожилых людей. Пожилые люди вынуждены выходить на пенсию, хотя многие из них хотят и могут продолжать работу. Из-за старения населения расходы на социальное обеспечение начали увеличиваться, и в настоящее время треть государственных расходов выделяется на социальное обеспечение, в то время как дефицит государственного бюджета растет с каждым годом.

Еще одним препятствием в экономики Японии являются требования к капиталу Базеля. Положения Базеля I заставили банки удерживать 8% капитала, независимо от экономических условий. Японские банки начали сокращать свои кредиты, чтобы избежать нехватки капитала, что создало кредитный кризис в Японии. МСП и начинающим предприятиям, основам японской экономики, стало сложно брать деньги у банков.

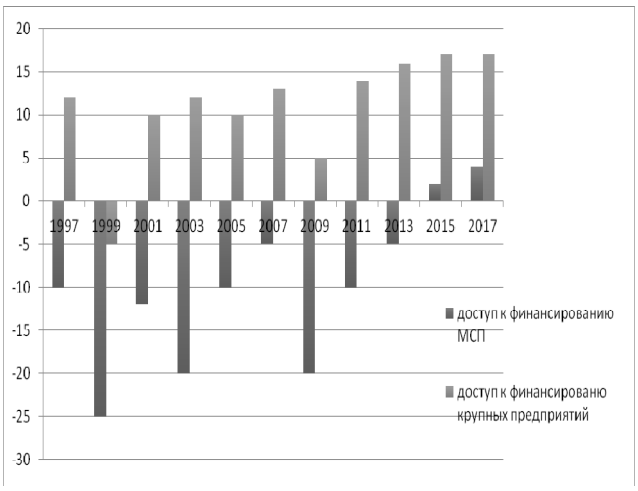

Рисунок 2 Доступ к финансированию японских компаний в период 1997-2017 года.[3]

На рисунке 2 показаны результаты опроса, проведенного Банком Японии (BOJ). Столбцы показывают, насколько сложно или как легко собирать деньги с финансовых рынков. Синие столбцы показывают трудности, с которыми сталкиваются малые предприятия, а оранжевые трудности для крупных предприятий. Точки данных ниже нуля указывают на то, что компаниям трудно собрать деньги у банков или на рынках капитала. Таким образом малым предприятиям приходилось сталкиваться с большими трудностями в получении денег по сравнению с крупными фирмами. Однако, следует учесть, что положение намного улучшилось в настоящее время.

Большой ущерб японской экономике нанесла фискальная политика Премьер-министра Миядзавы, который надеялся что государственные расходы и низкие процентные позволят стимулировать экономический рост. Однако Государственные инвестиции привели к низкому стимулирующему воздействию на валовой национальный продукт, поскольку он был распределен неэффективно. Основная часть государственных инвестиций была сконцентрирована в сельских районах, но государственные инвестиции не оказали должного влияния. Это увеличивающееся сельское и сельскохозяйственное предвзятое отношение к распределению государственных инвестиций привело к тому, что множитель для государственных инвестиций резко снизился.

Долгосрочная дефляция в Японии часто объясняется как ловушка ликвидности. Значительное внимание было уделено денежно-кредитной политике, а не структурным

[2] Ministry of Internal Affairs and Communications: Basic Survey of employment structure in Japan. URL http://www.stat.go.jp/english/data/roudou/index.htm 08.12.2017)

[3] ETI.Ministry of Economy Japan: Small and Medium Enterprise Agency SMEA. Year 2015 URL http://www.chusho.meti.go.jp/pamflet/hakusyo/H26/download/2014hakusho_eng.pdf Дата обращения: (08.12.2017)

вопросам. Частные инвестиции не выросли, несмотря на очень низкие процентные ставки. Ожидаемые будущие показатели рентабельности были низкими, и поэтому в Японии не было достигнуто значительного прогресса в области новых технологий. Несмотря на то, что краткосрочная процентная ставка центрального банка была установлена на ноль, инвестиции в реальный сектор экономики не поступали по следующим причинам:

- избыток мощностей был создан в период пузыря, когда компании инвестировали значительные средства в различные сектора, но спрос неожиданно замедлился.
- японские предприниматели отдали предпочтение инвестициям в другие страны, из-за высокой оценки иена и высокой ставки заработной платы в Японии. В результате чего инновационные компании начали покидать страну, в то время как более слабые компании оставались в стране.
- Технический прогресс замедлился, так как банки неохотно выдавали кредит малым предприятиям из-за жестких требований Базельского соглашения.

Тем не менее, начиная с 2012 года ИПЦ в Японии начал заметно повышаться, нельзя не отметить эффект цен на нефть на данное явление. В марте 2011 года землетрясение силой 9 баллов, удаленное от побережья Сендай, Япония, вызвало большое цунами. Ущерб Японии привел к немедленному отключению около 10 гигаватт (ГВт) ядерных электрогенерирующих мощностей. Между катастрофой в Фукусиме в 2011 году и май 2012 года Япония потеряла все свои ядерные мощности в результате планового технического обслуживания и отсутствия правительственных разрешений для возвращения в эксплуатацию. Япония заменила эту значительную потерю ядерной энергии на производство из импортного природного газа, нефти с низким содержанием серы, мазута и угля. Это привело к росту цен на электроэнергию для правительства, коммунальных предприятий и потребителей и привело к инфляции. Увеличение стоимости импорта топлива привело к тому, что 10 крупнейших компаний Японии потеряли более 30 миллиардов долларов США за последние 2 года. Япония потратила 250 миллиардов долларов на общий импорт топлива в 2012 году, что составляет треть от общей стоимости импорта в стране. В 2012 году Япония потребляла более 4,7 млн. Баррелей в день (баррель / д) нефти.[4] Увеличение стоимости импортируемой энергии оказало значительное негативное влияние на японскую экономику.

Рост цен на нефть в первом квартале 1994 года до 1 квартала 2014 года имел различные причины. В первой части периода это было связано с более высоким спросом на сырую нефть, особенно из стран с развивающейся экономикой, таких как Китайская Народная Республика, Индия, Бразилия и Ближний Восток, что неуклонно привело к повышению мировых цен на нефть.[5] Совсем недавно, особенно после того, как BOJ осуществил смягчение денежно-кредитной политики, импортные цены выросли в иенах из-за обесценения валюты, что повлияло на инфляцию.

Однако влияние цен на нефть далеко не определяющий фактор в Японской экономики.

Результаты

Как уже было отмечено, с 2012 года Банк Японии проводил политику количественного смягчения. Многие экономисты критиковали данный метод стимулирования, утверждая, что ловушка ликвидности в которой оказалась Япония не позволит стимулировать экономику, а только усугубит ее. Часто, сложившуюся ситуацию в Японии, связывают с теории большого камня на склоне, который блокирует путь. Если кто-то попытается отодвинуть камень с пути он непременно должен постоянно его толкать, а иначе камень покатится назад и раздавит. Мораль утверждает, что лучше не пытаться сдвинуть камень с дороги. Возвращаясь к денежно-кредитной политике в Японии, согласно мнению оппозиционеров данной политики, стимулированию экономику произойдет через некоторое время, но в какой-то момент данная политика вызовет гиперинфляцию, всплеск процентных ставок и обвал иены. По этой причине, денежно-кредитное смягчение не должно продолжаться. На мой взгляд, такие опасения не являются обоснованными для японской экономики, так как параллельно с количественном смягчением в Японии произошли важные структурные изменения, которые позволят экономики восстановить свои позиции. К таким изменениям относится улучшения на рынке труда.

Из рисунка 3 видно, что в период количественного смягчения безработица в Японии заметно снизилась, несмотря на увеличение стареющего населения (рисунок 1). Значительно уменьшилось количество безработных в возрасте от 15 до 24

[4] EIA. *Japan's Energy Report*. U.S. Energy Information Administration. Year 2015. URL https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=JPN Дата обращения: (08.12.2017)

[5] Naoyuki Yoshino: Response of macro variables of emerging and developed oil importers to oil price movements. Year 2015 URL http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13547860.2015.1057955 Дата обращения: (08.12.2017)

лет, которые во основном работают на полставки. Данная тенденция крайне положительна влияет не только на уровень безработных в целом, но и на квалификационную подготовленность молодого населения. Перейдя на полную ставку, заработная плата молодого населения повысится, повышая при это налоговые поступления, что положительно отразится на экономике Японии.

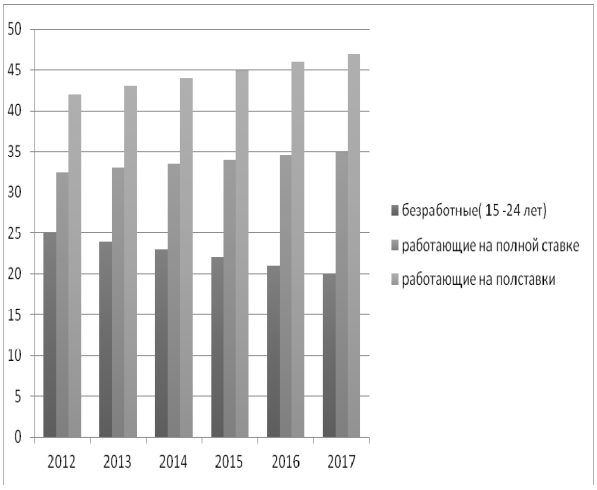

Рисунок 3 Количество работников в Японии в период с 2012 по 2017 года.[6]

Как мы видим, увеличение объема выкупа государственных облигаций и сверхмягкая монетарная дала свой результат, однако возникает почему запланированный уровень инфляции в 2% не был достигнут. Объяснением является повышение налога на добавленную стоимость в 2014 году, который повлиял на инфляционные ожидания в стране.

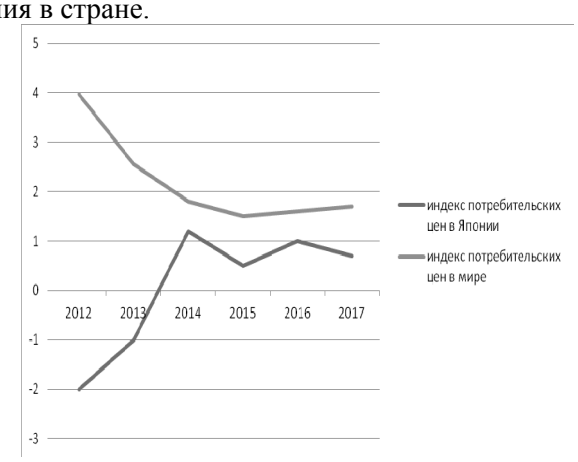

Рисунок 4 Динамика изменения индекса потребительских цен в Японии и в мире в период с 2012 по 2017 года.[7]

Как видно из рисунка 4, ИПЦ в Японии рост до 2014 года, однако после увеличения НДС с 5% до 8% дефляция продолжилась. Необходимо обратить внимание, что план дальнейшего повышения налога на потребление до 10 процентов повысил склонность населения к сбережению, что также отразилось на ИПЦ. Так как население уже отреагировало на ожидаемый 10-процентный рост налога на потребление, следующее повышение налога не окажет сильного воздействия на потребление.

Еще одним фактором, который следует отметить, являются тенденции в мировой экономике. Стагнация мировой торговли с 2015 года охладила настроения потребителей за счет снижения экспорта и цен на акции, также задержала восстановление экономики Японии. Однако структурные изменения рынка труда, наблюдаемое в снижении уровня безработицы, показанные на рисунке у должно привести к росту заработной платы и, в конечном счете, учитывая все выше перечисленные факторы, к росту цен.

Таким образом, несмотря на то что индекс цен не дошел до желаемой отметки в 2%, предпринятые меры Банком Японии в период с 2012 по 2017 года, оказали положительный эффект на Японскую экономику. Политика количественного смягчения способствовала росту занятости, стимулировав экономический рост. При сохранении данной тенденции совокупное потребление населения Японии непременно увеличится, и желаемая отметка ИПЦ будет достигнута.

Список использованной литературы (Электронные Ресурсы):

1. https://www.boj.or.jp/en/announcements/press/koen_2014/data/ko140724a2.pdf
2. https://www.boj.or.jp/en/announcements/press/koen_2017/data/ko170925a2.pdf
3. https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=JPN
4. http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13547860.2015.1057955
5. https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=JPN
6. http://www.stat.go.jp/english/data/roudou/index.htm
7. http://www.stat.go.jp/english/data/roudou/index.htm

Сдана/Հանձնվել է՝ 16.02.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 21.02.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 24.02.2020

[6] Inernational analyse: Japan Year 2017. URL https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=JPN Дата обращения: (08.12.2017)

[7] Bank of Japan: Japan's Economy and Monetary Policy. Year 2017 https://www.boj.or.jp/en/announcements/press/koen_2017/data/ko170925a2.pdf Дата обращения: (08.12.2017)

Վարքագծային ֆինանսների և ֆինանսների ավանդական տեսության համեմատական վերլուծությունը

Գրիգորյան Է. Մ.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
ֆինանսների ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
grigoryanerik@hotmail.com
Պետրոսյան Ս. Մ.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ, (Երևան, Հայաստան)
samsonpetrosyan95@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ վարքագծային ֆինանսներ, ֆինանսների ավանդական տեսություններ, արդյունավետ շուկայի վարկած, օգտակարության հայեցակարգ

Сравнительный анализ поведенческих финансов и традиционной теории финансов

Григорян Э. М.
Аспирант кафедры финансов,
Армянский госсударственный экономический университет (Ереван, Армения)
grigoryanerik@hotmail.com
Петросян С. М.
Аспирант кафедры менеджмента,
Армянский госсударственный экономический университет (Ереван, Армения)
samsonpetrosyan95@gmail.com

Резюме: В данной статье рассматривается развитие поведенческих финансов в контексте теории финансов. Она начинается с описания традиционного подхода к финансам и с представления упоминаний различных авторов о первых поведенческих аномалиях, и продолжается сравнением поведенческих финансов и традиционных финансовых теорий. Подчеркивается необходимость изучения поведенческих финансов как наиболее реалистичное и актуальное направление финансовой теории.
Ключевые слова: поведенческие финансы, традиционные теории финансов, гипотеза эффективного рынка, концепция полезности

Comparative analysis of behavioral finance and tradition finance

Grigoryan E. M.
PhD student at finance department,
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
grigoryanerik@hotmail.com
Petrosyan S. M.
PhD student at management department,
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
samsonpetrosyan95@gmail.com

Abstract: This article discusses the development of behavioral finance within the framework of finance theory. It begins with the description of traditional finance, with the demonstration of first records of behavioral anomalies by different authors, which is followed by the comparison of behavioral finance and traditional finance. In this article, the necessity of the investigation of behavioral finance as more realistic and up-to-date branch of finance is stressed.
Keywords: behavioral finance, traditional theory of finance, efficient market hypothesis, utility concept

Այս հոդվածում քննարկվում է վարքագծային ֆինանսների զարգացման ընթացքը ֆինանսների տեսության շրջանակում: Այն սկսվում է ֆինանսների մասին ավանդական տեսության մոտեցման նկարագրությամբ, տարբեր հեղինակների կողմից առաջին վարքագծային անկանոնությունների (անոմալիաների) հիշատակումների ներկայացմամբ, որը շարունակվում է վարքագծային ֆինանսների և ֆինանսների ավանդական տեսությունների

համեմատությամբ: Առաջ է քաշվում վարքագծային ֆինանսների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը՝ որպես ֆինանսների տեսության առավել իրական և արդիական ուղղություն:

Վարքագծային ֆինանսները ֆինանսների տեսության մեջ համեմատաբար նոր զարգացող ուղղություններից է, որն ուսումնասիրում է անձանց, հատկապես ներդրողների հոգեբանությունն ու դրա դերը ֆինանսական և ներդրումային որոշումներ կայացնելիս: Քանզի նման որոշումները կայացվում են հուզականության որոշակի մակարդակում, ապա դրանց ռացիոնալությունը կասկածի տակ է դրվում: Եթե ֆինանսական տեսության մեջ կարևոր տեղ են գրավել փաթեթի կառավարման տեսությունն ու արդյունավետ շուկայի վարկածը, ապա հատկապես վերջին երկու տասնամյակներում սրընթաց զարգացող վարքագծային ֆինանսների տեսությունը ուշադրության է արժանանում ֆինանսների, հոգեբանության և հասարակագիտության միջև փոխկապակցվածության խնդիրների ուսումնասիրության և հետաքրքիր բացահայտումների շնորհիվ: Այնուամենայնիվ, 1800-ականների վերջին և 1900-ականների սկզբին վարքագծային ֆինանսների վերաբերյալ հրատարակված մի շարք գրքեր վկայում են վարքագծային ֆինանսների դպրոցի հիմնադրումը [**7**, էջ 4-9]: Հատկապես հիշարժան իրադարձություններին է անդրադարձել Չարլզ Մակքեյը իր «Բացառիկ ժողովրդական մոլորություններ և ամբոխների մոլեգնությունը» աշխատությունում, որտեղ հիշատակում է 1630-ականներին ստեղծված «Կակաչի», 1710-1720-ական թվականների «Հարավծովյան» և «Միսիսիփի» ընկերությունների պղպջակների մասին՝ դրանք մատնանշելով որպես արդյունավետ շուկայի անկանոնության դրսևորումներ [**6**, էջ 4-74]: Արդյունավետ շուկայի մասին վարկածը ակադեմիական շրջանում գերակայության գագաթնակետին հասավ 1970-ական թվականներին, երբ գերակշռում էր այն գաղափարը, թե սպեկուլյատիվ ակտիվների գները, ինչպիսիք են արժեթղթերի գները, իրենց մեջ ներառում են ներքին արժեքի (intrinsic value) մասին լավագույն տեղեկատվությունը և փոփոխվում՝ միայն տեղեկատվության շնորհիվ [**8**, էջ 83-104]: Եթե ներդրողները նախկինում հիմնվում էին ավանդական ֆինանսների տեսությունների վրա, այն է՝ առկա վիճակագրական տվյալների հիման վրա փորձում էին հաշվարկել կոռելյացիան, ստանդարտ շեղումն ու ակնկալվող եկամուտը, ապա վերջին երկու տասնամյակի ընթացքում գործնականում նրանք սկսել են մեծ ուշադրություն դարձնել նաև այլ գործոններին, ինչի արդյունքում նրանց ներդրումային որոշումների կայացման գործընթացը փոփոխվել է: Սակայն դեռևս 1998 թվականին արդյունավետ շուկայի վարկածի ջատագովներից Եվգեն Ֆաման նշում է, որ օրինակ՝ արժեթղթերի շուկայում բաժնետոմսերի գները կարող են դառնալ որոշակիորեն իռացիոնալ կամ հանգեցնել տարբեր արդյունքների [**4**, էջ 283-306]: Դա շատ վարքագծային տեսության կողմնակիցների գոհացրեց այնպես, ինչպես 2005 թ.-ի նոյեմբերի 19-ին «Մադրիդի Ռեալի» երկրպագուների՝ Ռոնալդինյոյին ուղղված ծափահարությունները «Բարսելոնայի» երկրպագուներին: Քանի որ վարքագծային ֆինանսներն ուսումնասիրում է հենց ներդրողների կայացրած ֆինանսական որոշումները հասարակագիտության (սոցիոլոգիայի) և հոգեբանության տեսանկյունից, հաճախ հարց է առաջանում, թե արդյոք վարքագծային ֆինանսները առավելապես ֆինանսների՞, սոցիոլոգիայի՞, թե՞ հոգեբանության ուսումնասիրության ոլորտն են: Զարգանալով որպես դասական ֆինանսական տեսություններին «հակակշռող» ուղղություն՝ վարքագծային ֆինանսներն իր մեջ պարունակում է թե՛ սոցիոլոգիային, թե՛ հոգեբանությանը, թե՛ ֆինանսներին վերագրվող տարրեր: Որպեսզի վարքագծային ֆինանսներն ընկալվի լիարժեքորեն, անհրաժեշտ են հիմնային գիտելիքներ վերը նշված գիտությունների վերաբերյալ, քանի որ հաճախ վարքագծային ֆինանսները, ըստ էության, ընկալվում է որպես ֆինանսների դասական տեսության հակադիր ուղղություն, որը ոչ միայն բացառում է ռացիոնալ մարդու գոյությունը, այլև ժխտում է արդյունավետ շուկայի առկայությունը: Վերջինիս մասին նշում է նաև Եվգեն Ֆաման [**4**, էջ 1467-1485]: Փոխարենը՝ վարքագծային ֆինանսները, վկայելով հոգեբանությունում և սոցիոլոգիայում նոր ձեռքբերումները, մատնանշում է

այն գաղափարը, որ մարդիկ վարվում են ոչ այնպես, ինչպես դասական ֆինանսներում «Հոմո Էկոնոմիկուսը»: Դրա հիմքում ընկած է այն փաստը, որ մարդիկ սխալական են, հետևաբար մարդկանց ռացիոնալության, ինքնակառավարման ու սեփական շահերով առաջնորդվելու ենթադրությունները վավեր չեն: Սակայն դրանից չի կարելի եզրակացնել, որ վարքագծային ֆինանսները, ծագելով ֆինանսների մասին գիտությունից, շարժվում է դրան հակառակ: Այն ֆինանսների համեմատաբար նոր ուղղություն է, որն առավել բաց է՝ նոր զարգացումներն ու մոտեցումներն ընկալելու [**9**]: Ընդհանուր առմամբ, վարքագծային ֆինանսները հիմնված է այն նույն սկզբունքների վրա, ինչ ստանդարտ ֆինանսները, ինչը ևս պնդում է, որ առաջինը վերջինի հակադարձ մոտեցումը չէ: Բացի այդ, վարքագծային ֆինանսների տեսությունը չի պնդում, որ մարդիկ ոչ ռացիոնալ են, այլ ընդգծում է մարդկանց սխալվելու մեծ հավանականությունը: Ավելին, այն մատնանշում է ներդրողների որոշումների կայացման ճանաչական սահմանափակումների և ոչ կատարյալ գիտելիքների առկայությունը:

Աղյուսակ 1. ֆինանսների ավանդական տեսությունները [2]

Հեղինակ	Տարի	Բովանդակություն
Ջոն Սթյուարթ Միլ	1844	Homo Economicus-ի Հայեցակարգ
Դանիել Բեռնուլի	1738, 1954	Ակնկալվող օգտակարության տեսություն
Ֆոն Նյուման և Մորգենսթերն	1944	
Հարի Մարկովից	1952	Մարկովիցի փաթեթի տեսություն
Թրեյնոր, Շարփ, Լինթներ	1962, 1964, 1965	Ակտիվների գնահատման մոդել (CAMP)
Իեն Մոսսին	1966	
Եվգեն Ֆամա	1970	Արդյունավետ շուկայի վարկած

Այս տեսանկյունից ֆինանսական վարքագիծն ուսումնասիրող այս համեմատաբար նոր տեսությունը առանձնանում է նաև նրանով, որ առավել մոտ է իրականությանը, քան ֆինանսների կամ տնտեսագիտության ավանդական տեսությունները:

Աղյուսակ 1–ում արտացոլված են ֆինանսների հիմնական ավանդական տեսությունները, որոնք բավականին արդիական են եղել մինչև նախորդ դարի 70-80-ական թվականները և դարձել են վարքագծային ֆինանսների առաջացման հիմնաքարերից: Չնայած վերջինս ծագել է հենց ֆինանսների ավանդական տեսություններից՝ հարկ է նշել, որ վարքագծային ֆինանսների որոշ առանցքային հայեցակարգեր ձևավորվել են որպես ավանդական ֆինանսներում արդեն իսկ առկա հայեցակարգերին այլընտրանքներ: Այդպիսի հայեցակարգերից է վարքագծային ֆինանսներում կարևորագույն նշանակություն ունեցող «հեռանկարի տեսությունը» (prospect theory), որն առաջ են քաշել հոգեբաններ Քանեմանը և Տվերսկին՝ ռիսկային որոշումների կայացման վերլուծության համար [**5**, էջ 263-292]: Այդ հայեցակարգը հայտնի է որպես այլընտրանք օգտակարության հայեցակարգին. վերջինս չափում է ապրանքների և ծառայությունների սպառումից մարդկանց բավարարվածությունը [**1**, էջ 23-26]: Եթե ավանդական տեսությունն ընդգծում է մարդկանց ռիսկախույս լինելն ու բավարարվածության մաքսիմալացմանը ձգտումը, ապա վարքագծային ֆինանսները պնդում է, որ մարդիկ ձգտում են հասնել բավարարվածության մակարդակի՝ միաժամանակ կարևորելով շահ/կորուստ գաղափարը ռիսկ/եկամուտ հարաբերակցության նկատմամբ: Այսինքն, մարդիկ/ներդրողները առավել զգայուն են կորուստների նկատմամբ:

Իհարկե, ինչպես նշվեց, հաճախ է հանդիպում նաև արդյունավետ շուկայի վարկածի և վարքագծային ֆինանսների տեսության հակադիր բևեռներում ներկայացումը, ինչի ճշմարտացիությունը միանշանակ չէ: Երկու տեսություններն էլ փորձում են նպաստել առավել շահավետ ներդրումային որոշումների կայացմանը, բացատրել ֆինանսական որոշումների դրդապատճառները, տրամաբանությունը, եթե առկա է: Այս ամենը, անշուշտ, հրատապ է տնտեսության զարգացումը խթանելու տեսանկյունից, քանի որ ֆինանսական և ներդրումային որոշումներ կայացնելիս առավել քիչ սխալվող տնտեսավարող սուբյեկտներ ունեցող երկիրը զարգացման ավելի մեծ ներուժ ունի, քան ցածր ֆինանսական գրագի-

տության մակարդակ և համեմատաբար ոչ ռացիոնալ ֆինանսական վարքագիծ ունեցող երկրները: Այս առումով մեր երկիրը դանդաղում է, քանի որ չկան ներդրումային որոշումների կայացման ուսումնասիրման վերաբերյալ հետազոտություններ, անգամ քիչ են տեսության վերլուծության մակարդակում (հատկապես ֆինանսների տեսանկյունից): Մինչդեռ արևմտյան երկրներում դրանք իրականացվում են դեռևս նախորդ դարի վերջերից և նոր թափ ստացել վերջին տարիներին, որի մասին վկայում է 2017 թ.-ին վարքագծային ֆինանսների տեսության հայր Ռիչարդ Թեյլերին Նոբելյան մրցանակի շնորհումը՝ վարքագծային տնտեսագիտությունը նշանակալիորեն զարգացնելու համար [10]: Վարքագծային ֆինանսներին անդրադարձել են նաև ռուս հեղինակներ և հետազոտողներ: Օրինակ՝ Կոսորուկովան բիզնեսի արժեքը գնահատելիս հաշվի է առել նաև ֆինանսական վարքագծի որոշակի ասպեկտներ [11, էջ 52-58], Մորդաշկինան անդրադարձ է կատարել հոգեբանության տեսանկյունից [13, էջ 49-54], իսկ Գորեցկայան՝ հեռանկարի տեսության կիրառման վերաբերյալ [12, էջ 104-110]: Սրանք ևս փաստեր են, որոնք վկայում են մեր երկրում ֆինանսական վարքագծի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը՝ տեսական և գործնական մակարդակներում:

Եզրակացություններ

Վարքագծային ֆինանսների ծագման ուսումնասիրության և ավանդական ֆինանսների տեսության հետ համեմատական վերլուծության արդյունքում կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացություններին.

1. Ի հակադրություն տարածված թյուր կարծիքի՝ վարքագծային ֆինանսները զարգացել է ֆինանսների ավանդական տեսությունների հիման վրա՝ միաժամանակ լինելով առավել իրատեսական և արդիական՝ որպես ֆինանսների տեսություն:

2. Վարքագծային ֆինանսները շեղվում է ավանդական տեսություն առաջ քաշված ռացիոնալ մարդու գաղափարից և ընդունում, որ ներդրողները ունակ չեն տիրապետել ողջ շուկայական տեղեկատվությանն ու ենթակա են հուզական ազդեցության,

3. ՀՀ-ում դեռևս հետազոտություններ գրեթե չեն իրականացվել այս ոլորտում, իսկ արտասահմանում ֆինանսական վարքագծի վերաբերյալ հետազոտություններն արձանագրում են ՀՀ-ում դրանց իրականացման անհրաժեշտությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Bernoulli D.**, "Exposition of a new theory on the measurement of risk," *Econometrica,* vol. 22, no. 1, 1954.
2. **Copur Z.**, Handbook of Behavioral Finance and Investment Strategies: Decision Making in the Financial Industry, Z. Copur, Ed., USA: IGI Global, 2015, p. 3.
3. **Fama E.**, "Market Efficiency, LongTerm Returns, and Behavioral Finance," *Journal of Financial Economics,* 1998.
4. **Fama E. F.**, "Two pillars of asset pricing," *American Economic Review,* vol. 47, no. 2, 2014.
5. **Kahneman D. and A. Tversky**, "Prospect Theory: An analysis of decision under risk," *Econometrica,* vol. 47, no. 2, 1979.
6. **Mackay C.**, "Extraordinary Popular Delusions And The Madness Of Crowds," in *Extraordinary Popular Delusions And The Madness Of Crowds*, New York, Dover Publication Inc., 2003
7. **Ricciardi V. and H. K. Simon**, "What is Behavioral Finance?," *Business, Education and Technology Journal,* 2000.
8. **Shiller R. J.**, "From Efficient Markets Theory to Behavioral Finance," *Journal of Economic Perspectives,* vol. 17, no. 1, 2003.
9. **Thaler R.**, Advances in Behavioral Finance, New York: Russel Sage foundation, 1993.
10. "The Nobel Prize," Nobel Media AB, [Online]. Available: https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/.
11. **Косорукова И.**, «Некоторые аспекты применения поведенческих финансов в оценке бизнеса,» *Имущественные отношения в Российской Федерации,* т. 143, № 8, 2013.
12. **Горецкая В. А.**, «Поведенческие финансы: использование теории перспектив в процессе принятия инвестиционных решений,» *Российское предпринимательство,* т. 235, № 13, 2013.
13. **Мордашкина Ю.**, «Психологические аспекты формирования механизма принятия инвестиционных решений,» *Российское предпринимательство,* т. 231, № 9, 2013.

Сдана/Հանձնվել է՝ 10.03.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.03.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 15.03.2020

Содержание

ПОЛИТИКА

Бардакчян О. Х.
Конгломераты и чеболи в КНДР и Республике Корея: сравнение через призму влияния на политические процессы……..... 5

Норикян Н. Г.
Организация обороны в системе правления Республики Армения……. 10

Ружанский В. Г.
“Устойчивость и национальная безопасность". История формирования израильской стратегической культуры……. 16

Овсепян А. А.
Индийско-армянские политические, экономические и культурные отношения…… 26

Григорян Н. Г.
Обоснование эффективности системы парламентского правления в контексте консоциональной демократии……. 31

Варданян Л. Г., Погосян В. В.
Некоторые наблюдения по поводу экспликации содержания понятия «политическая манипуляция» ……. 36

Ованнисян А. Ю.
Страны Центральной Азии на современном этапе: основные факторы распространения экстремизма в молодёжной среде …… 44

Саакян Г. С.
Позиция ИРИ по правовому статусу Каспийского моря и его будущая политическая перспектива…….. 48

ПРАВО

Налчаджян Р.Г.
Некоторые вопросы финансового контроля за принятием и исполнением государственного бюджета со стороны Национального Собрания в контексте конституционных изменений 2015 года …… 57

Казарян А. А.
Обвинение, осуществляемое частным лицом, в континентальной уголовно-процессуальной системе (Германия, Франция)……. 64

Петросян В.А.
Практика Европейского суда по правам человека по делам искусственного прерывания беременности…… 71

ИСТОРИЯ

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.
Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Юго-Западной Азии. *ОАЭ, Кувейт, Ирак, Иордания* …….. 76

Саргсян С.Т.
Газета “Зартонк” ……. 113

Погосян Л. А.
Католикос Вазген I и армянская диаспора ……..... 123

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Мурадян А. М.
«Творческие союзы»: формирование, деятельность и трансформация в советской и постсоветской Армении ……..... 126

ЭКОНОМИКА

Асланян Г. С.
Анализ численности пенсионеров и среднего размера пенсий в Республике Армения …….. 135

Казарян Р.А., Левонян С.Р.
Доходы и расходы населения Республики Армения …… 142

Каримян Д. В.
Анализ опыта пенсионной реформы и структуры портфелей накопительных пенсионных фондов в Чили …… 150

Халатян А. С.
Малые гидроэлектростанции в РА …… 155

Манукян С.Ф.
Триумф возобновляемой энергетики в мире и перспективы в Армении …… 161

Симонян А.С.
Эффективность монетарной политики Японии в период с 2012 по 2017 года…… 171

Григорян Э. М., Петросян С. М.
Сравнительный анализ поведенческих финансов и традиционной теории финансов……..... 175

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բարդակչյան Հ. Խ.
Կոնգլոմերատները և չեբոլները ԿԺԴՀ-ում և Կորեայի Հանրապետությունում:
համեմատություն քաղաքական գործընթացների վրա ազդեցության հիման վրա ……. 5
Նորիկյան Ն.Գ.
Պաշտպանության կազմակերպումը ՀՀ կառավարման համակարգում …….. 10
Ռուժանսկի Վ. Գ.
«Կայունություն և ազգային անվտանգություն»: Իսրայելական ռազմավարական
մշակույթի ձևավորման պատմությունը …….. 16
Հովսեփյան Ա. Ա.
Հնդկաստան-Հայաստան քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերությունները ……. 26
Գրիգորյան Ն.Հ.
Խորհրդարանական կառավարման համակարգի
արդյունավետության հիմնավորումը կոնսոցիատիվ ժողովրդավարության համատեքստում ……. 31
Վարդանյան Լ.Գ., Պողոսյան Վ.Ռ.
Դիտարկումներ «քաղաքական մանիպուլյացիա» հասկացության
բովանդակության էքսպլիկացիայի վերաբերյալ ……. 36
Հովհաննիսյան Ա. Յու.
Կենտրոնական Ասիայի երկրները ներկայիս փուլում. երիտասարդական
միջավայրում ծայրահեղականության տարածման հիմնական գործոնները …….. 44
Սահակյան Հ.Ս.
Իրանի Իսլամական Հանրապետության դիրքորոշումը Կասպից ծովի
կարգավիճակի վերաբերյալ և դրա հետագա քաղաքական հեռանկարը …… 48

ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Նալչաջյան Ռ. Գ.
Ազգային Ժողովի կողմից պետական բյուջեի ընդունման և կատարման նկատմամբ իրականացվող
ֆինանսական վերահսկողության որոշ խնդիրներ
2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում …… 57
Ղազարյան Ա.Ա.
Մասնավոր անձի կողմից իրականցվող մեղադրանքը մայրցամաքային
քրեադատավարական համակարգի երկրներում (Գերմանիա, Ֆրանսիա) ……. 64
Պետրոսյան Վ.Ա.
Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկան հղիության
արհեստական ընդհատման գործերով ……. 71

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պողոսյան (Խաղբակյան) Գ.Հ.
Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հարավարևմտյան Ասիայի երկրներում.
Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, Քուվեյթ, Իրաք, Հորդանան …… 76
Սարգսյան Ս. Թ.
«Զարթօնք» օրաթերթը …….. 113
Պողոսյան Լ.Ա.
Վազգեն Ա Վեհափառը և հայկական սփյուռքը ……. 123

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԿՐՈՆ

Մուրադյան Հ. Մ.
«Ստեղծագործական միությունների» ձևավորումը, գործունեությունը և փոխակերպումները
Հայաստանի խորհրդային և անկախության շրջանում …….. 126

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ասլանյան Գ. Ս.
ՀՀ կենսաթոշակառուների թվաքանակի և կենսաթոշակների միջին չափի վերլուծություն …….. 135
Ղազարյան Ռ. Ա., Լևոնյան Ս. Ռ.
ՀՀ բնակչության եկամուտները և ծախսերը …….. 142
Քարիմյան Դ. Վ.
Չիլիի Կենսաթոշակային բարեփոխումների և կուտակային կենսաթոշակային
ֆոնդերի պորտֆելների կառուցվածքի վերլուծությունը …….. 150
Խալաթյան Ա. Ս.
Փոքր հիդրոէլեկտրակայանները ՀՀ-ում …….. 155
Մանուկյան Ս.Ֆ.
Վերականգնվող էներգետիկայի հաղթարշավը աշխարհում
և հեռանկարային ուղղությունները Հայաստանում…… 161
Սիմոնյան Ա.Ս.
Ճապոնիայի մոնետար քաղաքականության արդյունավետությունը 2012-2017 թթ. Ժամանակահատվածում.. 171
Գրիգորյան Է. Մ., Պետրոսյան Ս. Մ.
Վարքագծային ֆինանսների և ֆինանսների ավանդական տեսության համեմատական վերլուծությունը …… 175

Content

POLICY

Bardakchyan H.Kh.
Conglomerates and chaebols in the DPRK and the Republic of Korea: a comparison through the prism of influence on political processes……. 5
Norikyan N.G.
Organization of defense in the system of government of the Republic of Armenia……. 10
Ruzhansky V. G.
"Sustainability and National Security." The History of the Israeli strategic culture……. 16
Hovsepyan A. A.
India-Armenia political, economic and cultural relations …… 26
Grigoryan N.H.
Reasonong the Efficiency of the Parliamentary Government System in the Context of Consociational Democracy…… 31
Vardanyan L. G., Poghosyan V. V.
Observations on Explication of Content of "Political Manipulation" Notion……... 36
Hovhannisyan A. Yu.
The Central Asian countries at the modern stage: main factors of the extremism distribution in the youth environment …….. 44
Sahakyan H.S.
IRI Position on the Legalstatus of the Caspian Sea and its Future Political Prospects …… 48

LAW

Nalchajyan R.G.
Some Issues On Pariamentary Financial Control Over Adoption And Implemnetation Of State Budget In The Context Of The 2015 Constitutional Amendments …….. 57
Ghazaryan A. A.
Prosecution Carried Out by a Private Person in the Continental Criminal Procedure System (Germany, France)…….. 64
Petrosyan V.A.
Practice of the European court of human rights in cases of artificial termination of pregnancy……. 71

HISTORY

Poghosyan (Khaghbakyan) G.H.
The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Countries of Southwestern Asia. *United Arab Emirates, Kuwait, Iraq, Jordan* ……. 76
Sargsyan S.T.
Newspaper "Zartonk" ……. 113
Poghosyan L. A.
The Activity of Vazgen A Catholicos in the Armenian Communities …… 123

CULTURE AND RELIGION

Muradyan H.M.
"Creative Unions": formation, activity and transformation in Soviet and post-Soviet Armenia ……. 126

ECONOMY

Aslanyan G. S.
Analysis of the number of pensioners and the average size of pensions in Republic of Armenia…….. 135
Ghazaryan R.A., Levonyan S.R.
Incomes and expenses of the population of the Republic of Armenia……..... 142
Karimyan D. V.
Analysis of the experience of pension reform and the structure of portfolios of accumulative pension funds in Chile ……. 150
Khalatyan A. S.
Small hydropower plants in RA ……. 155
Manukyan S.F.
The Triumph of renewable energy in the world and perspectives in Armenia …….. 161
Simonyan A.S.
Effectiveness of Japan's Monetary Policy in The Period from 2012 to 2017……. 171
Grigoryan E. M., Petrosyan S. M.
Comparative analysis of behavioral finance and tradition finance …… 175

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2020, том XI, № 2

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО
Регистрационное удостоверение 03 Ա 090670
от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website**:** geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru
Тел: (+37410) 23-71-95, 093944440, 093868797

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*
Редактор: *Л. Андриасян*
Компьютерная верстка и оформление: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 06.04.2020
Бумага офсетная, формат А4
Усл.п.листов 11,375
Шрифты: Times New Roman, Sylfaen, Estrangelo Edessa
Тираж 200 экз.
Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона
Отпечатано в типографии “Time to print”